

บทที่ 4

กติกาวรรณกรรมของศาสตร์าแลบง

ในบทนี้ผู้วิจัยจะศึกษากติกาวรรณกรรมของศาสตร์าแลบง เพื่อให้เกิดความเข้าใจว่ามีกติกาวรรณกรรมใดบ้างที่เป็นกติกาวรรณกรรมของวรรณกรรมประเภทนี้ โดยจะศึกษาทั้งในด้านองค์ประกอบ แนวคิดสำคัญ โครงเรื่อง ตัวละคร รวมทั้งกติกาวรรณกรรมอื่นๆ ของศาสตร์าแลบง เพื่อให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับกติกาวรรณกรรมของศาสตร์าแลบงและสามารถนำกติกาวรรณกรรมเหล่านี้มาใช้เป็นเกณฑ์ในการให้ค่านิยมเกี่ยวกับศาสตร์าแลบงและพิจารณาว่าวรรณกรรมเรื่องใดบ้างที่สามารถจัดเป็นศาสตร์าแลบงได้ ดังจะได้อภิปรายแต่ละประเด็นอย่างละเอียดต่อไป

ฮันต์ โรเบิร์ต เจาส์ (Hans Robert Jauss) กล่าวถึงการกำหนดประเภทวรรณกรรมว่า รูปแบบฉันทลักษณ์อย่างเดียวไม่สามารถกำหนดประเภทวรรณกรรมได้ เพราะรูปแบบฉันทลักษณ์เป็นเพียงรูปแบบภายนอก (outer form) การกำหนดประเภทวรรณกรรมจะต้องพิจารณารูปแบบภายใน (inner form) ซึ่งสัมพันธ์กับรูปแบบภายนอกด้วย รูปแบบภายในหมายถึงลักษณะร่วมหรือเอกลักษณ์ (uniqueness) ของเนื้อหาซึ่งอาจพิจารณาได้จากแนวคิดที่ปรากฏในแต่ละเรื่อง เอกลักษณ์ของเนื้อหานี้เป็นระบบในแนวตั้งหรือระบบระดับลึก (synchronic system) ซึ่งทำให้วรรณกรรมทุกๆ เรื่องที่อยู่ในประเภทเดียวกันมีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน เปรียบเหมือนสมาชิกในสกุลเดียวกัน (family similarity) เอกลักษณ์ของวรรณกรรมแต่ละประเภททำให้คาดหมายได้ว่าวรรณกรรมที่กำลังอ่านมีวิธีการดำเนินเรื่องอย่างไร หมายความว่าประเภทวรรณกรรมแต่ละประเภทจะมีกติกาวรรณกรรมของประเภทวรรณกรรมนั้นๆ กติกาวรรณกรรมเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดประเภทของวรรณกรรม¹

การศึกษาศาสตร์าแลบงในฐานะวรรณคดีประเภทหนึ่งจึงจำเป็นต้องพิจารณารูปแบบภายใน (inner form) ประกอบกับรูปแบบภายนอก (outer form) ของศาสตร์าแลบงด้วย ดังนั้นศาสตร์าแลบง นอกจากจะเป็นวรรณกรรมที่ประพันธ์ขึ้นสำหรับสวดอ่านเพื่อความบันเทิง โดยใช้รูปแบบคำประพันธ์ประเภทร้อยกรองแล้ว ลักษณะเฉพาะของศาสตร์าแลบงสามารถศึกษาได้จากเนื้อหาของวรรณกรรมประเภทนี้ โดยวิเคราะห์จาก แนวคิด ลักษณะตัวละคร โครงเรื่อง และการดำเนินเรื่อง อันนำไปสู่การพิจารณาว่า ศาสตร์าแลบงมี “กติกาวรรณกรรม” อย่างไร จากการศึกษาโดยใช้แนวทางดังกล่าวสามารถวิเคราะห์ “กติกาวรรณกรรม” ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของศาสตร์าแลบงได้ดังนี้

¹ ตรีศิลป์ บุญขจร, วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), หน้า 133.

4.1 ศาสตราแลบง: การนำเสนอในฐานะวรรณกรรมพระพุทธศาสนา

ศาสตราแลบงที่ประพันธ์ขึ้นในยุคแรกถือเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนา เพราะล้วนมีที่มาจากชาดก จุดมุ่งหมายเริ่มแรกของศาสตราแลบงจึงเป็นวรรณกรรมที่ประพันธ์ขึ้นเพื่อสั่งสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาโดยใช้กลวิธีการสอนด้วยการนำรูปแบบคำประพันธ์มาใช้แต่งเพื่อให้มีความไพเราะและเหมาะกับการนำไปสวด มีท่วงทำนองไพเราะน่าฟังมากกว่าการฟังเทศน์ธรรมดาทั่วไป การนำเนื้อหามาจากชาดก หรือนิทานพื้นบ้านที่มีการนำเสนอตามวรรณกรรมพระพุทธศาสนาก็เพื่อให้มีเรื่องราวและพฤติกรรมอันจะนำไปสู่อุทาหรณ์เตือนใจ รวมทั้งทำให้ผู้อ่านหรือฟังเกิดความบันเทิงเพลิดเพลินกับเนื้อหาตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนา อันส่งผลต่อผู้อ่านหรือฟังอย่างมากเนื่องจากสามารถดึงดูดความสนใจจากผู้ฟังด้วยเนื้อเรื่อง พฤติกรรมตัวละคร และบทพรรณนาที่ไพเราะ ในขณะเดียวกันก็แทรกคติธรรมต่างๆ พร้อมกันไป วิธีการนำเสนอเพื่อสร้างความสมจริงในฐานะวรรณกรรมพุทธศาสนาโดยอาศัยองค์ประกอบต่างๆ ของอรรถกถาชาดกก็มีหลายวิธี ดังต่อไปนี้

วิธีการแรกคือ การนำภาษาบาลีมาใช้ในศาสตราแลบงเพื่อยืนยันหรือสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในฐานะวรรณกรรมพุทธศาสนาให้กับศาสตราแลบง กวีเขมรผู้ประพันธ์ศาสตราแลบงนิยมนำภาษาบาลีมาประพันธ์เป็นบทประณามพจน์ขึ้นต้นเรื่องและแทรกไว้ในเรื่อง โดยใช้รูปแบบคำประพันธ์เขมร เช่น บทมหาชัยในเรื่องพุทธิแสน นำภาษาบาลีมาใช้ประพันธ์ด้วยบทพจน์² ดังตัวอย่าง

ชัยชัยชัชชยา	ชัยพุทฺโท	ชยามหาชัย ฯ
ชัยชัยชโยธมมัม	ปัจเจกพุทฺธ	ชัยชัยชัชชยา ฯ
ชัชชชชชชช	ชัยชัยสงฆา	อรหนฺตไถลชชช ฯ ³

การที่กวีเขมรนิยมนำภาษาบาลีมาใช้แต่งบทประณามพจน์ภาษาบาลีและแทรกภาษาบาลีในเนื้อเรื่องแต่ละส่วนของศาสตราแลบงเป็นความพยายามเชื่อมโยงขนบการแปลวรรณกรรมชาดกจากภาษาบาลีมาเป็นภาษาเขมรที่มีมาก่อนหน้าการประพันธ์ศาสตราแลบงเข้ากับการประพันธ์ศาสตราแลบง เช่น การแปลหนังสือเทศน์ที่บัณฑิตผู้แปลนิยมยกบาลีมาเก็บไว้ในต้นความ เพื่อให้ทราบได้ง่ายว่าแปลไปถึงที่ใดแล้ว

² พุทธิแสนนางงรี (Paris: Cedoreck, 1986), หน้า 77 – 78.

³ เรื่องเดียวกัน.

การใช้ภาษาบาลีในคัมภีร์ศาสนาแลบง ยังสามารถพบได้ในตอนท้ายเรื่องศาสนาแลบง ค้วย เช่น เรื่องคุมเตียว ของพระปฐมคเระ (โสม) ใช้ภาษาบาลีว่า “เอว้ แดงค่างตามโวหาร”⁴ แเปลว่า “เอว้ (ค้งนี้) แดงค่างตามโวหาร” แสดงให้เห็นว่า แม้แต่ศาสนาแลบงที่มีที่มาจากนิทาน พื้นบ้านเขมรโดยตรง เช่น เรื่องคุมเตียวก็นำภาษาบาลีมาแทรกไว้ในคัมภีร์ค้วยเพื่อทำให้มีฐานะ เป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนา

วิธีที่สอง ศาสนาแลบงนิยมอ้างที่มาของเรื่องจากนิบาตชาคค ปัญญาชาคค หรือชาคค นอกนิบาตค่างๆ หรืออาจอ้างอิงถึงที่มากว้างๆ โดยใช้ค่างว้างๆ ว่า “พระบาลี” อันเป็น “พระพุทธ วจนะ” การอ้างอิงแหล่งที่มาของเรื่องที่ปรากฏในศาสนาแลบง ทำให้ผู้อ่านผู้ฟังเกิดความเชื่อว่า เรื่องนั้นเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริง เป็นพระพุทธวจนะ ก่อให้เกิดความศรัทธาว่าการฟังศาสนาแลบงจะ ได้บุญและก่อให้เกิดปัญญาเข้าใจในธรรมะได้เช่นเดียวกับค่างฟังธรรม เช่น เรื่องกรุงศุมมิตร ออกญาโกษาธิบตี (เกา) ได้คกล่าวไว้คตอนคั้นว่ามาจากปัญญาชาคค ค้งนี้

สกราชพระสงฆ	ราชาเอกค่าง	แปรพินิบาต
ปัญญาชาคค	เที่ยงทุกชาอาที	เทีบข้สงฆวาค
	สงฆเวคคิตค่น ๗ ⁵	

ค่างเปล

สกราชพระสงฆ	ราชาเอกค่าง	เปลจากนิบาต
ปัญญาชาคค	เที่ยงไว้เป็นอาที	จิงพยายามเพียร
	รำพิงคิตคุ่น ๗	

วิธีที่สาม ศาสนาแลบงที่มิได้มีที่มาโดยตรงจากพระพุทธศาสนา แต่ผู้ประพันธ์พยายาม สร้างให้เรื่องเหล่านี้เป็นเรื่องที่มีช่วงเวลา (time) และพื้นที่ (space) เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล ค้วยการ คกล่าววว่า เรื่องนี้เป็นเรื่องราวของพระโพธิศคคัว เช่น เรื่องหงศ้ยนค้ เป็นศาสนาแลบงที่มีที่มาจาก นิทานพื้นบ้าน มิปรากฏในวรรณกรรมชาคค แต่คกล่าววว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องราวเมื่อครั้งพระพุทธเจ้า

⁴ พุทธศาสนาบณจคิตย, เรื่องทุมทาว (ภันเพญ: พุทธศาสนาบณจคิตย, 2524), หน้า 133.

⁵ พุทธศาสนาบณจคิตย, กรุงศุมมิตร (ภันเพญ: พุทธศาสนาบณจคิตย, 2542), หน้า 2.

เสด็จสร้างบารมีในเวลาที่ยังไม่ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พระองค์แสดงสมมติมีพระนามว่า พระสุวรรณกumar เพื่อเป็นการสร้างความน่าเชื่อถือให้กับเรื่อง ดังตัวอย่าง

นิทานกาลสมุญจ	พระสรเพชญสมพุทธา
เสด็จสร้างบารมีตา	พุมทาน์ตราสชาพงศพุทธ ๕
อนุโทลเทาโถยขนาด	พระยกชาติชาก่ปฺรากฎ
ชาเสฏจเสฏจสนมต	นามพระสุวรรณกumar ๕
พระองค์ตราจรงคาค่	เนาภนุงวฏฐสงสาร
เสด็จสร้างพระสมภาร	พุมทาน์ทุมพระบารมี ๕ ⁶

คำแปล

นิทานกาลสมเด็จ	พระสรรเพชญ์สัมพุทธา
เสด็จสร้างบารมีตา	ไม่ทันตรัสเป็นพงศพุทธ ๕
ท่องเที่ยวไปตามขนาด	พระเอชาติชัคปฺรากฎ
เป็นกษัตริย์แสดงสมมติ	นามพระสุวรรณกumar ๕
พระองค์เสร็จทุกแห่ง	เนาในวิฏฐสงสาร
เสด็จสร้างพระสมภาร	ไม่ทันถ้วนพระบารมี ๕

นอกจากนี้ยังอ้างว่า เรื่องราวที่เกิดขึ้นในศาสตราแลงเป็นเรื่องราวที่มีมานานแล้ว การอ้างอิงถึงความเก่าแก่ของเรื่องแบบนี้ เป็นลักษณะที่เกิดขึ้นในศาสตราแลงที่แต่งขึ้นในยุคหลัง ที่เปลี่ยนการสร้างที่น่าเชื่อถือของเรื่องจากการอ้างอิงวันเวลาและพื้นที่หรือสถานที่จากที่เกิดขึ้นในประเทศอินเดียในสมัยพุทธกาลที่อิงอยู่ภายในกรอบวิธีคิดทางพระพุทธศาสนา มาเป็นการอ้างอิงถึงเวลาและพื้นที่ที่เกิดขึ้นจริงในอดีต ที่อิงกับเรื่องราวทางประวัติศาสตร์หรือตำนานมากขึ้น เช่น เรื่องตุมเตียว (ทุมทาว) กล่าวอ้างถึงเวลาและพื้นที่ในประเทศกัมพูชาสมัยสมเด็จพระรามเชิงไพร กษัตริย์กัมพูชาผู้ครองราชย์ ระหว่าง พ.ศ. 2137 – 2139 (ค.ศ. 1594 – 1596) ดังข้อความในตอนต้นเรื่องเตียวเอก (ทาวเอก) ว่า

เนะนิงภูณาลกาลภูมิฐาน มุนมานกุตกรุกษานุตไสยราชา

⁶ พุทธศาสนบณฺจติคฺย, เรื่องหงฺสนมฺต (ภณฺเพญฺ: พุทธศาสนบณฺจติคฺย, 2542), หน้า 3.

เสด็จทรงพระนามพระราม	ครบครองมพูชาธิบตี ฯ
มานท่างเทพีสุนเสนาหา	มาคย์มุขเสนาพราหุมน์พริทธิ
เสด็จทรงทศพิธ โถยวินัย	ราศุครทาสรกสิสุขสาทร ฯ ⁷

คำแปล

นี้จะตำนานกาลเดิมค้ำ	ก่อนมีกษัตริย์กษานต์เสวยราชา
เสด็จทรงพระนามพระราม	ครอบครองกัมพูชาธิบตี ฯ
มีทั้งเทพีสนมเสนาหา	มาคย์มุขเสนาพราหุมน์พฤทธิ
เสด็จทรงทศพิธ โถยวินัย	ราชฎีรทาสหากินสุขสาทร ฯ

วิธีการที่ดี ผู้ประพันธ์ศาสตร์าแลบงได้พยายามสร้างเวลาและพื้นที่ของศาสตร์าแลบง ว่าเป็นเรื่องที่เป็นพระพุทธรวจนะ เป็นพระพุทธรฎีกา และเป็นเรื่องราวของพระโพธิสัตว์เมื่อแสวงหาพระโพธิญาณ มีการกล่าวถึงเวลาและสถานที่ซึ่งพระพุทธรเจ้าทรงเทศนาเรื่องนั้นๆ เช่น วัดเวฬุวัน ในกรุงราชคฤห์ เป็นต้น เช่น เรื่องพุทธิแสน ฉบับพุทธรศาสนบัณชิตย์ กล่าวถึงที่มาของเรื่องว่า แปลมาจากภาษาบาลีตามเรื่องราวที่มีมาในพระพุทธรฎีกา ดังนี้

บนทุลทุกเนา	ชาบาลีเชรา	สนฎาบัสดวง
ขุณมุเนิงสุรายพิ	บาลีพระผคง	ตามโถยท่ง
	ในพระพุทธรฎีกา ฯ ⁸	

คำแปล

บนทุลไว้เนา	เป็นบาลีเชรา	ธรรมเนียมสัตว์ผอง
ข้าจะถอดจาก	บาลีพระผคง	ตามโดยทำนอง
	ในพระพุทธรฎีกา ฯ	

นอกจากนี้ยังเน้นย้ำความสำคัญของเรื่องและผลบุญที่ได้จากการฟังศาสตร์าแลบงอยู่เสมอ ทั้งตอนต้นเรื่องและท้ายเรื่อง รวมทั้งข้อความแสดงความมุ่งหมายในการประพันธ์ว่าเพื่อเป็นการ

⁷ ฉิ่ง หุกชี, ทาวเอก (ภันเพญ: บณณาการองคร, 2005), หน้า 113.

⁸ พุทธิแสนนางงรี, หน้า 1.

สืบพระพุทธศาสนาไปให้ครบ 5,000 ปี เช่น เรื่องโลกกุดกุมาร ออกญาวงศาสรเพชญ (นง) กล่าวถึงความมุ่งหมายในการแต่งว่าเพื่อสืบพระศาสนาให้ถึงห้าพันปีไว้อย่างชัดเจน ดังนี้

คณศาสนา	ปรัพานวสุธา	ชาผลเทามุข
ศุมถรีหุธิ	สิริสวัตศีสุข	เจียสจากโทสทุกข
	ภยผงสมทาย ๙ ⁹	

คำแปล

สืบต่อศาสนา	ห้าพันพรรษา	เป็นผลไปหน้า
ขอสัมฤทธิ์	สิริสวัตศีสุข	ถอยจากโทษทุกข
	ภยผองทั่วไป ๙	

การอ้างเช่นนี้ทำให้ผู้ฟังเกิดความศรัทธาในพระพุทธศาสนา และมีความตั้งใจในการอ่าน หรือฟังสวดอ่านศาสตราแลบง เพราะสามารถช่วยให้เข้าใจธรรมะได้และผู้ฟังก็เกิดอานิสงส์ในการ ฟังเช่นเดียวกับการฟังธรรม เช่น ข้อความบางตอนจากเรื่องหงส์ยนต์ว่า

เนะคือภูณาล	พระองคตฺรอาล	ตราจ้สูองอิริยา
บ่เพญบารมี	โพธิสมภาร	ละเลงสงสาร
	ปฺรเสีรเพกโห่ง ๙	
อนกณบานสุฎาบ	บานเรียนตรงตราบ	บานจำบานจง
บานจารสรเสร	ชาเกตุ์ชันผง	ปฺรเสีรกลง
	พินาก้ออาตุมา ๙	
อนกเนาะเหาบาน	จูลสีณญ์ญาน	สมญ์จกควา
สร้งโสรจฎาก่อถ่	มณฺฑลสวัรคา	โพลคีมหา-
	นิพพานปฺรากฎ ๙ ¹⁰	

⁹ ฉิ่ง หุกชี, เรื่องโลกกุดกุมาร (ภณเพญ: บณณาการองคร, 2005), หน้า 4.

¹⁰ พุทธศาสนบณชาติคย, เรื่องหงส์ยนต์, หน้า 237.

คำแปล

นี่คือตำนาน	พระองค์เบิกบาน	เสร็จสร้างอิริยา
บำเพ็ญบารมี	โพธิสมภาร	ลุละสงสาร
	ประเสริฐยิ่งนัก ฯ	
ผู้ใดได้สดับ	ได้เรียนตรงตราบ	ได้จำได้จง
ได้จารึกเขียน	เป็นมรดกชนพอง	ประเสริฐกันลอง
	ที่ฟังอาตมา ฯ	
ผู้นั้นเรียกได้	เข้าข่ายญาณ	สมเด็จภควา
ช่วยส่งใส่คัล	มณฑลสวรรค์า	กล่าวคือมหา-
	นิพพานปรากฏ ฯ	

วิธีการอ้างถึงที่มาหรือประวัติความเป็นมาของเรื่องในศาสตราแลง เป็นกติกาวรรณกรรม ที่กวีผู้ประพันธ์ชี้แจงแก่ผู้อ่านหรือผู้ฟังตั้งแต่ต้น และบางเรื่องมีการระบุหรือเน้นย้ำไว้ตอนท้ายเรื่อง อีกด้วย เพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังตระหนักว่าศาสตราแลงเหล่านี้แม้จะเป็นนิทาน (ไม่ว่าจะเป็น หรือไม่ก็ตาม) แต่ก็เป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับอดีตชาติของพระพุทธเจ้าเมื่อยังทรงเป็นพระ โภทิสัตว์แสวงหาพระ โภธิญาณอยู่ ดังนั้นจึงเป็นเรื่องที่มีคติธรรมไม่เหลวไหล และเป็นตัวอย่างใน การสอนธรรมะให้แก่ผู้อ่านและผู้ฟังได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้การที่ผู้ประพันธ์เน้นย้ำว่า ขอให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังจดจำไว้เป็นตัวอย่างในการ ปฏิบัติตนให้พ้นจากวิกฎสงสารก็เป็นการย้ำให้ผู้อ่านและผู้ฟังเกิดศรัทธาและปฏิบัติตามคำสอนที่ อยู่ในศาสตราแลงเหล่านี้ได้เป็นอย่างดี นอกเหนือจากการอ่านหรือฟังเพื่อความบันเทิงโดยทั่วไป

แต่ต่อมาศาสตราแลงได้สูญเสียกติกาวรรณกรรมหรือเอกลักษณ์ที่เน้นการสอนคติธรรม กลายเป็นวรรณกรรมที่เน้นความบันเทิงแม้อาจสอดแทรกธรรมะบ้างแต่ไม่ชัดเจนเท่าเอกลักษณ์เดิม ทำให้ศาสตราแลงที่ประพันธ์ขึ้นในยุคหลังมีขอบเขตครอบคลุมถึงวรรณกรรมศาสตราแลงที่ใช้ อ่านเพื่อความบันเทิง แต่ไม่เน้นคติธรรมมากเท่าศาสตราแลงที่แต่งขึ้นในสมัยแรก ศาสตราแลง ที่แต่งในสมัยหลังจึงไม่ได้ให้ความสำคัญกับขนบหรือองค์ประกอบแบบวรรณกรรมชาดก และยุคิ การเขียนศาสตราแลงภายใต้องค์ประกอบแบบชาดกในเวลาต่อมา

ด้วยเหตุนี้เมื่อความนิยมวรรณกรรมร้อยกรองเสื่อมความนิยมลง ในขณะที่วรรณกรรมร้อย แก้วได้รับความนิยมมากขึ้น ศาสตราแลงที่ได้ปรับเปลี่ยนให้มีลักษณะเป็นวรรณกรรมประโลม โลกหรือนิยายร้อยแก้ว ส่วนศาสตราแลงที่เป็นวรรณกรรมร้อยกรองจึงเสื่อมความนิยมไปอย่าง รวดเร็วและเปลี่ยนแปลงรูปแบบไปเป็นรูปลักษณะอื่น

วิธีการนำเสนอศาสตร์แลกเปลี่ยนในฐานะวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ใช้วิธีการต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ เป็นวิธีการที่กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์แลกเปลี่ยนได้นำมาใช้เพื่อให้สามารถนำเสนอศาสตร์แลกเปลี่ยนในฐานะที่เป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาได้ แม้ว่าศาสตร์แลกเปลี่ยนเรื่องขึ้นนั้นจะมีที่มาจากวรรณกรรมพระพุทธศาสนาโดยตรงหรือไม่ก็ตาม รายละเอียดเกี่ยวกับการนำเสนอศาสตร์แลกเปลี่ยนในฐานะวรรณกรรมพระพุทธศาสนา โดยอาศัยองค์ประกอบของวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ดังจะได้อธิบายอย่างละเอียดในหัวข้อองค์ประกอบของศาสตร์แลกเปลี่ยนต่อไป

4.2 องค์ประกอบของศาสตร์แลกเปลี่ยน

องค์ประกอบของศาสตร์แลกเปลี่ยน ตามการจำแนกของเลียง หับอาน (लग हाबोान) ในหนังสือเรื่องศึกษาประวัติศาสตร์คติเขมรสมัยนครพนมถึงสมัยอู่ดงค์ (คริสต์ศตวรรษที่ 1 ถึง 1859) แบ่งองค์ประกอบของศาสตร์แลกเปลี่ยนออกเป็น 3 ส่วน คือ ข้อความเริ่มเรื่อง ตัวเรื่อง และข้อความจบ¹¹ องค์ประกอบของศาสตร์แลกเปลี่ยนมีความสัมพันธ์กับองค์ประกอบของอรรถกถาชาดก (ชาดกกฎกถา) ซึ่งแบ่งออกเป็น 5 ส่วน คือ

1. ปรารภเรื่อง (หรือปัจจุบันวัตถุ) เป็นการเริ่มเรื่อง โดยการกล่าวถึงมูลเหตุที่พระพุทธเจ้าจะตรัสเทศนานิทานเรื่องนั้นๆ โดยการเล่าว่าเรื่องนี้เกิดขึ้นที่ใด สาเหตุที่เล่าเพราะอะไร
2. การเล่าเรื่อง (อดีตวัตถุ) เป็นตัวเรื่องของนิทานชาดก มีการกล่าวขึ้นต้นว่า อดีตเคยหมายความว่า ในอดีตกาลมีเหตุการณ์ใดๆ เกิดขึ้น โดยมีพระโพธิสัตว์เป็นตัวเอกของเรื่อง
3. คาลา เป็นส่วนที่ยกมาจากในพระไตรปิฎก เป็นคาลาร้อยกรองภาษาบาลี มักจะเป็นบทสนทนาหรือพรรณนาความงามเป็นต้น
4. อธิบายคาลา เป็นการอธิบายความในคาลาที่ได้ยกมาไว้ในเรื่องด้วย เป็นการอธิบายไวยากรณ์บ้าง เป็นการอธิบายเหตุที่จะกล่าวคาลานั้นๆบ้าง
5. สโมธาน เป็นการกล่าวสรุปเรื่องโดยเป็นส่วนที่บอกถึงการกลับชาติว่าใครเป็นใครในสมัยพุทธกาล

องค์ประกอบของอรรถกถาชาดกที่กล่าวมา ได้รับความนิยมนำมาเป็นขนบในการประพันธ์นิทานธรรมหรือการแต่งเรื่องเลียนแบบวรรณกรรมชาดกในสมัยหลัง ตัวอย่างของการแต่งเลียนแบบอรรถกถาชาดกนี้คือ ชาดกที่แต่งขึ้นในประเทศไทย ลาว พม่า กัมพูชา รวมทั้งชาดก

¹¹ लग हाबोान, สิทธิสารพรวคุดิอกุสรสาสุตรแษมร สมัยนครภานุถลัสมัยอู่ดงค์ (ภานุเพญ: บณณาการ คิม – เอง, 2511), หน้า 217 – 218.

นอกนิบาตที่นำมาจัดรวมเข้าไว้โดยภิกษุชาวล้านนาและให้ชื่อใหม่ว่า ปัญญาสาตก นอกจากนี้ยังนำมาปรับใช้ในการแต่งศาสตราแลบงของเขมรด้วย

องค์ประกอบของศาสตราแลบงแตกต่างจากองค์ประกอบของอรรถกถาชาดกบ้าง เนื่องจากมีการเพิ่มองค์ประกอบอื่นๆ เข้ามาในตอนต้นและตอนท้าย เช่น บทนมัสการหรือประณามพจน์ กวีและอัครวิพากษ์ รวมทั้งหมายเหตุท้ายเรื่อง เป็นต้น ดังนั้นในการศึกษาครั้งนี้ได้ทำการศึกษาและจัดแบ่งองค์ประกอบของศาสตราแลบงเพื่อให้สามารถเห็นรายละเอียดเกี่ยวกับองค์ประกอบของศาสตราแลบงได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ได้ดังนี้

4.2.1 อารัมภกถา: บทนำของศาสตราแลบง

องค์ประกอบส่วนแรกของศาสตราแลบงคือ “อารัมภกถา” หรือ “ข้อความเริ่มเรื่อง (เสจกฏีมุณีม)” ตามการจัดแบ่งของเลียง หับอาน¹² เป็นบทนำของศาสตราแลบงก่อนเข้าสู่ตัวเรื่องหลักของศาสตราแลบง องค์ประกอบของศาสตราแลบงส่วนนี้สามารถจำแนกย่อยออกได้อีกหลายส่วน ดังที่เลียง หับอาน (लग หาบอาน) ได้อธิบายองค์ประกอบของศาสตราแลบงในส่วนที่เป็นข้อความเริ่มเรื่องว่า

ข้อความเริ่มเรื่อง (เสจกฏีมุณีม) มีเป็นบทนมัสการพระรัตนตรัยรำลึกคุณพระพุทธร พระธรรม พระสงฆ์ รำลึกคุณพระมหากษัตริย์ มารดา บิดา ครูอุปัชฌาจารย์ เป็นต้น บ้างมีกล่าวถึงเวลา วันเดือนปี ของการแต่ง ปีใช้มักเป็นพุทธศักราช มหาศักราช เป็นต้น บ้างมีการบอชื่อ ตำแหน่งยศศักดิ์ ที่อยู่ของนักนิพนธ์ บ้างบอกที่มาของเรื่องที่ตนได้ถอดนำมาแต่ง รจนา เพียงแต่เรื่องส่วนใหญ่จำนวนหนึ่งไม่มี หรือสูญหายไม่มีลักษณะดังกล่าวมาแล้ว (ดังเช่น กาลปริจเจท และชื่อนักนิพนธ์เป็นต้น)¹³

องค์ประกอบของอารัมภกถาหรือข้อความเริ่มเรื่อง (เสจกฏีมุณีม) ในศาสตราแลบงมีลักษณะเป็นบทนำเรื่องของศาสตราแลบง เพื่อเป็นการนมัสการสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่กวีนับถือ บอกวันเวลาที่ประพันธ์ ชื่อของผู้ประพันธ์ รวมทั้งจุดมุ่งหมายในการประพันธ์ศาสตราแลบง ดังสามารถจำแนกอารัมภกถาหรือข้อความเริ่มเรื่องในศาสตราแลบงออกได้เป็น 4 ส่วนคือ บทนมัสการหรือ

¹² लग หาบอาน, ลิกสาปรวคุดิกอตุรสาสุตรเขมร สมัยนกรณัฐลสมัยอุฎฐก, หน้า 217.

¹³ เรื่องเดียวกัน.

บทประณามพจน์ กาลปริเฉทหรือวันเวลาที่แต่ง กวีและอัครวิพากษ์ของกวี และจุดมุ่งหมายในการแต่ง แต่ละส่วนมีรายละเอียดดังนี้

4.2.1.1 บทนมัสการหรือบทประณามพจน์

บทนมัสการ* หรือ บทประณามพจน์ เป็นคำประพันธ์ที่มักปรากฏอยู่ในตอนต้นของการเขียนวรรณกรรมโดยทั่วไป ธรรมเนียมการเขียนบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ปรากฏในการรจนาวรรณกรรมบาลี – สันสกฤต เพื่อเป็นการแสดงความเคารพบูชาต่อเทพเจ้า บิดามารดา ครูบาอาจารย์ สำหรับการใช้นมัสการหรือบทประณามพจน์สามารถพบได้ในวรรณกรรมเขมรที่ประพันธ์ขึ้นก่อนศาสนาแลบงปรากฏในเรื่องเลมิกอังกอร์วัต (เลบีกองครวด)¹⁴ และศิลาจารึกนครวัดสมัยหลังพระนครหลักที่ 38¹⁵ เป็นต้น

เลียง หับอาน (लग हाबोान) กล่าวถึงบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ของศาสนาแลบงไว้ว่า ประกอบด้วย “...บทนมัสการพระรัตนตรัยรำลึกคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ รำลึกคุณพระมหากษัตริย์ มารดา บิดา ครูอุปัชฌาจารย์ เป็นต้น...”¹⁶

บทนมัสการหรือบทประณามพจน์เป็นส่วนที่ถือว่ามีความสำคัญของศาสนาแลบง เนื่องจากปรากฏในศาสนาแลบงทุกเรื่อง เป็นการแสดงความเคารพบูชาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์และบุคคลที่กวีเคารพบูชาได้แก่ พระรัตนตรัย พระมหากษัตริย์ รวมทั้งบิดามารดา ครูอุปัชฌาจารย์ และผู้มีพระคุณ บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ในศาสนาแลบงสามารถแบ่งได้เป็น 3 ประเภทตามภาษาที่ใช้ในการแต่ง คือ บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลี บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาเขมร และบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลีแปลเป็นภาษาเขมร

4.2.1.1.1 บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลี

บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลีในศาสนาแลบง เป็นบทประพันธ์ที่กวีประพันธ์ขึ้นเพื่อสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย (พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์) นอกจากนี้ศาสนาแลบงบางเรื่องยังมีการกล่าวถึงวันเวลาที่ประพันธ์ รวมทั้งพระนามของกษัตริย์ที่

* ในที่นี้ใช้คำว่า “บทนมัสการ” ตามการใช้ของเลียง หับอาน ดูเพิ่มเติมที่ เรื่องเดียวกัน, หน้า 217.

¹⁴ มิ่ง หุกจี่, เลบีกองครวด (Association Culturelle “Pierres D’ Angkor: 1985), หน้า 66.

¹⁵ อุไรศรี วรรณสิน, จารึกนครวัดสมัยหลังพระนคร ค.ศ. 1566 – ค.ศ. 1747 (กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, 2542), หน้า 170.

¹⁶ लग हाबोान, สิทธิสารวคุดิอกุสรสาสุทรแษมร สมัยนกรณันฎลสมัยอุฎงค, หน้า 217.

มีพระราชโองการให้แต่งศาสตราแลงเรื่องนั้น เหตุที่มีการประพันธ์บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลีในศาสตราแลง น่าจะเกี่ยวข้องกับความพยายามของกวีผู้ประพันธ์ศาสตราแลง ที่ต้องการยืนยันฐานะของศาสตราแลงว่าเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาและเป็นวรรณกรรมชาดก เป็นเรื่องราวในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า

การที่กวีประพันธ์บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ในศาสตราแลงด้วยภาษาบาลี แสดงให้เห็นการสืบทอดขนบการแปลวรรณกรรมพระพุทธศาสนาจากภาษาบาลีเป็นภาษาเขมรซึ่งมักนำภาษาบาลีมาใช้ขึ้นต้นบทที่มีมาก่อนหน้าการประพันธ์ศาสตราแลง เช่น การแปลคัมภีร์พระพุทธศาสนาจากภาษาบาลี เช่น พระพุทธประวัติ ชาดก รวมทั้งพระสูตรต่างๆ สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ในการประพันธ์ศาสตราแลงเพื่อสืบทอดพระพุทธศาสนาแสดงให้เห็นว่า ศาสตราแลงได้จัดไว้เป็นส่วนหนึ่งของวรรณกรรมพระพุทธศาสนา และเพื่อเป็นบุญกุศลแก่ผู้ประพันธ์

บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ที่แต่งด้วยภาษาบาลี ปรากฏตั้งแต่ในศาสตราแลงเรื่องแรกคือ เรื่องขยงสังข์ เป็นศาสตราแลงที่มีที่มาจากปัญญาชาดก แต่งด้วยรูปแบบคำประพันธ์ประเภทบทพรหมคัตติ ดังตัวอย่างบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ในเรื่องขยงสังข์ ซึ่งมีทั้งการบอกวันเวลาที่ประพันธ์ พระนามของกษัตริย์คือสมเด็จพระชัยเชษฐาที่ 4 และบทนมัสการพระพุทธเจ้า

สุกมสโธ	ติถิโรมงคเล
ชยาดิเรเก	เอกฉลปญเจกั ๑
สกกุถ	นกงเพสกุขั
อฎฐโรชถั	คุรุพาสูรมา ๑
วรัชตติยา	โองการเซเชฎฐา
รามมิตุสรา	สโรอินุทปตเต ๑
ราชาชตติย	สุสจจตญเต
กมุพชรฎฐ	ธิปติอนุทการา ๑
ปรมนาโถ	สกกปโปยสรา
ทเสธเมนา	สุริโยวงสาสคตั ๑
รฎฐจินุเตติ	ยปติมนตี
นมสุสการั	เสฎฐเชฎฐฐีรา ๑
วจิจมโน	กายโสสสจจา
อภิวรวนุทา	รติโลกนาโถ ๑

คเสวตมา ยกาพูยาปุพพโพ-
ธิตตฺตวโร สกฺมารชาติ ฯ¹⁷

บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลีในศาสนาเถรวาทที่แต่งขึ้นภายหลัง ที่มีที่มาจากชาดกอีกหลายเรื่องก็สืบทอดขนบการแต่งบทนมัสการหรือประณามพจน์ด้วยภาษาบาลี เช่น เรื่องโลกนัยปกรณัม และเรื่องโลกกุดกุมาร ของออกญาวงศาสรพรพชญ (นง) แต่เปลี่ยนรูปแบบคำประพันธ์มาเป็นบทกาคคิ¹⁸ ดังตัวอย่างศาสนาเถรวาทที่ใช้ภาษาบาลีแต่งบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ในเวลาต่อมา คือ เรื่องโลกนัยปกรณัม ที่แต่งขึ้นเมื่อพ. ศ. 2337 ดังนี้

อหํ นมา	มิ สิริสา	สุสมพุทฺธ
อนนฺตวโร	เสฏฺฐวโร โลกุตฺตโม ฯ	ติโลกานํ
ชิตมาระ	อสโม อ-	นนฺตญฺญโณ
จ ภควา	จ นายโก จ อตุลํ ฯ ¹⁹	ทสพล

สำหรับเนื้อหาของบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลีในศาสนาเถรวาทพบว่า บทประณามพจน์ของศาสนาเถรวาทที่มีที่มาจากชาดกเป็นการบูชาพระรัตนตรัย พระมหากษัตริย์ และมีการกล่าวถึงวันเวลาที่ประพันธ์ด้วย เช่น เรื่องขยงสังข์ เรื่องโลกนัยปกรณัม เรื่องบุญสารสิริสา เรื่องกรุงศุภมิตร และเรื่องพระสุธนกุมาร

ดังตัวอย่างจาก เรื่องโลกกุดกุมาร ของออกญาวงศาสรพรพชญ (นง) ประพันธ์ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2347 ในรัชกาลสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มีบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ที่แต่งด้วยภาษาบาลีเช่นเดียวกัน เป็นบทกล่าวสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย โดยแบ่งเป็น 3 บท บทแรกเป็นบทนมัสการพระพุทธเจ้า บทที่สองเป็นบทนมัสการพระธรรม และบทที่สามเป็นบทนมัสการพระสงฆ์ ดังนี้

¹⁷ พุทธศาสนบณฺฑิตฺย, เรื่องขยงสังข์ (ภณฺฑิตฺย: พุทธศาสนบณฺฑิตฺย, 2504), หน้า 1.

¹⁸ ศานติ ภักดีคำ, “ร้อยกรองบาลีในประณามพจน์เขมร: นวัตกรรมวรรณคดีเขมรที่ไม่ปรากฏใน “ขนบ” วรรณคดีไทย,” ดำรงวิชาการ วารสารรวมบทความทางวิชาการ คณะโบราณคดี ปีที่ 2 ฉบับที่ 4 (กรกฎาคม – ธันวาคม), 2546, หน้า 38 – 45.

¹⁹ ลาง หาบอาน, ลิกสาปฺรวตฺตติอฺกฺสรสาสุตรเขมร สมัยนครภณฺฑิตฺย, หน้า 264.

อหิ นโม	นมกกาโร	อณฺชลิยิ
สุสิริสา	พุทฺธเสฏฺฐิ คโมนุโรฯ	โลกุตฺตมํ
นมธมฺมิ	สุขาวหิ	อริยมโถ
เทวชนิ	โมกฺขมคฺโค นียฺยานิกิฯ	สนฺตฺติกโร
นมสฺสโณ	วรวิสฺสุทฺโธ	ทกฺขิณฺเอยโ
สนฺตฺตินทฺริยิ	ปฺุณฺณกฺขเขตฺตํ สมิทฺธิโสฯ ²⁰	อนาสวํ

การศึกษายังพบว่า ไม่เพียงศาสตราแลบงที่มีที่มาจากชาดกเท่านั้นที่มีบทนมัสการหรือบท
ประณามพจน์ภาษาบาลี ศาสตราแลบงที่มีที่มาจากนิทานพื้นบ้านก็มีบทนมัสการหรือบทประณาม
พจน์เป็นภาษาบาลีที่มีเนื้อความเป็นการบูชาคุณพระรัตนตรัยด้วย เช่น เรื่องภูวเรือง เรื่องชยทัต
เรื่องวิมานจันท์

ดังตัวอย่างจากเรื่องวิมานจันท์ ออกญาปัญญาธิบติ (แยม) ได้แต่งบทนมัสการหรือบท
ประณามพจน์เป็นภาษาบาลีด้วยคำประพันธ์ประเภทบทกาคคติ เพื่อนมัสการพระรัตนตรัย
เช่นเดียวกัน ดังความในบทแรกเป็นการบูชาพระพุทฺธคุณ บทที่สองเป็นการบูชาพระธรรม เป็นต้น
ดังตัวอย่างที่ยกมา

อหิ นมา	นมสฺสการา	สุสมฺพุทฺธิ
อนุคฺตโร	เสฏฺฐโชรฺุณฺ ปฺุณฺณกฺขโณ ฯ	ปฺุณฺณกฺขเขตฺตํ
ธมฺมกฺุณฺ	นียฺยานิกิ	อริยปโถ
โมกฺขปทํ	สฺงฆคฺุโณ คฺุตฺตโมกฺายิ ฯ ²¹	นมสฺสการโร

²⁰ ฉิ่ง หุกฺกิ, เรื่องโลกกฺุณฺมาร, หน้า 1.

²¹ ตาง หาบอาน, สิฏฺสาปฺุวคฺุตฺติอฺุทธสาสฺตรฺุรแฆมฺร สมัยนกรกฺุณฺณลฺุสมัยอฺุณฺจ, หน้า 285.

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า ในกรณีของศาสตร์าแลงงที่มีที่มาจากนิทานพื้นบ้าน การแต่งบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ด้วยภาษาบาลีเป็นการทำให้ศาสตร์าแลงงที่ตนแต่งกลายเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาวิธีหนึ่ง

รูปแบบคำประพันธ์ที่นำมาใช้ในการแต่งบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลีมีเพียงบทกาคคิตและบทพรหมคิตเท่านั้น สำหรับเนื้อหาในบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลีในศาสตร์าแลงงทั้งที่มีที่มาจากชาดกและที่มีที่มาจากนิทานพื้นบ้านไม่แตกต่างกันมากนัก เพราะเป็นการบูชาคุณพระรัตนตรัยเป็นหลัก

การนำภาษาบาลีมาใช้ในการประพันธ์บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ในศาสตร์าแลงงนั้นเป็นขนบที่นำมาใช้อย่างยาวนานและสืบเนื่อง เพราะพบบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลีตั้งแต่เรื่องขยงของสังข์ เป็นศาสตร์าแลงงเรื่องแรกจนถึงศาสตร์าแลงงที่ประพันธ์ขึ้นในสมัยอาณาจักรมอญ ก็ยังคงประพันธ์บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ในลักษณะนี้ ดังจะเห็นได้จากเรื่องมรณมาตา ของพระอินทอินทปัญโญ (อุก) ซึ่งประพันธ์ขึ้นในปี พ.ศ. 2420 (ค.ศ. 1877)²² เป็นต้น

4.2.1.1.2 บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาเขมร

บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ของศาสตร์าแลงงบางเรื่องประพันธ์ด้วยภาษาเขมร บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาเขมรในศาสตร์าแลงงนิยมประพันธ์ด้วยรูปแบบคำประพันธ์ประเภทบทกาคคิต หรือรูปแบบคำประพันธ์อื่นๆ มีเนื้อหาประกอบด้วยบทนมัสการพระรัตนตรัย คือ บทสรรเสริญพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ บทไหว้เทวดา ไหว้พระมหากษัตริย์ ไหว้คุณครู ไหว้คุณพระมารดาคุณพระบิดา

การศึกษาพบว่า ศาสตร์าแลงงที่ประพันธ์บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ด้วยภาษาเขมรมีจำนวนไม่น้อย เช่น เรื่องหงส์ยนต์ เรื่องสุบินกุมาร เรื่องกาภิ เรื่องมูถินท์ เรื่องพระชินวงศ์ ของพระอริยคามุนี (หิง) เรื่องเพชรตา ของพระธรรมปัญญา (แมน) เรื่องจันทลีวงศ์ เรื่องภินสุวรรณ เรื่องสรรพสิทธิ เรื่องสุโลก เรื่องสรอโตบเจก เรื่องเตียวเอก ฉบับจาร จ.ศ. 1266 และเรื่องตุมเตียว เป็นต้น ดังตัวอย่างจากเรื่องหงส์ยนต์ ดังนี้

อห้เชิงขุณุม	กรวญุกราบปรณมย	พระองคคิตคณง
กาลกบสนลิก	โพธิพริกุตหนทง	พระองคชาจงบง
	ทู่ท่างไครภท ๑	

²² พุทธศาสนบณจติคย, เรื่องมรณมาตา (ภันเพญ: พุทธศาสนบณจติคย, 2507), หน้า 1.

เสด็จภูงการเก ศทุกสควนิกร	ตราตราจ้ตรแถศ อมรสายสพท ฎาก้ฎล้นิพพาน ๑	ตรฎึงสกล้ศกบ น่านำคราน้ครบ
บงค้พระธรรม สมญेषุททวงศ	ป้รเสีรมาณอาร์ถ โสรจสร้งสควบาน สุขสั้วรคเทียงทาค่ ๑	ชาสัณณำญญาน บริบูรณฐิตฐาน
บงค้สงฆสง ทุกขโศกปรัยปรัส	สีลสุททลละาง ลากละเสนห์สนิท สั้วรคสั้วสดีเสฎฐโฐ ๑	บาปโเบบงบาค่ เสพโศยสมบคดิ
อญขณุมเตรกอร กรวณุกราบวนทา	ลุดเล็กทสกร เทวาคูโณ พสท่างจกรวาท ๑	โณมฎาก้สิโร สายสพทสุสโ-
บงค้มหากุสศร ครงอินทปคต	โถลมานนุณยกฎาค่ ราชศรรณฐบริพาร มีอมจาสโถล ๑	อิสูรฎบาล เกศมกสถานตบุนขบาร-
ขณุมบงค้คุณ บานบริบูรณจบ	ครุป้รเสีรลน้ กบวณจบบ่างป้รไฟ บทคุณครุคากบ ๑	ป้รญเฆาขณุมโน ชาพนลีสัไกร
คุณพระมาตา ทูลทุกเนานา-	คุณพระบิตา สิรสาโศตสพท- คุณคัมภีรา ๑ ²³	โนขณุมโครพ โถงแดงโครพ

คำแปล

อห้เราข้า กาลกอบใบ	กั้มกราบประนม โพธิ์พฤกษ์เป็นเค้า ทัวท้งไตรภท ๑	พระองค์ปราศมัวหมอง พระองค์เป็นใหญ่
เสด็จคจการเก- บรททุกสั้วนิกร	ตราเตรี่จลยล่อง อมรสายสรรพ	ตระหง่านเอิบอ้ม ณ นำครันครบ

²³ พุทธศาสนบณจติคย, เรื่องหงสนนต, หน้า 1 - 2.

	วางคณินพพาน ฯ	
บังคมพระธรรม	ประเสริฐมีอรรถ	เป็นข้าแห่งญาณ
สมเด็จพระทวงษ์	ขอยกสัตว์ได้	บริบูรณ์สถิตฐาน
	สุขสวรรคตเพียงทัต ฯ	
บังคมสงฆ์สร้าง	ศีลสุทธละล้าง	บาปทั้งสูญหาย
ทุกข์โศกปราชัย	ลากละเสนห่สนิท	เสพเสวยสมบัติ
	สวรรคตสวัสดิ์เสฏโฐ ฯ	
อัญชยมอินดี	คุกเข่ากทสกร	สูงไต่ลิโร
กรานกราบวันทา	เทวาคูโณ	สายสรรพสุโส-
	พศทั้งจักรวาท ฯ	
บังคมมหาษัตริย์	ประเสริฐมีบุญยิ่ง	อิศวรภูบาล
ครองอินทปัตต	ราชฎีรัฐบริพา	เกษมกษานต์บุญบาร-
	มีเจ้าประเสริฐ ฯ	
ข้าบังคมคุณ	ครูประเสริฐสิ้น	สั่งสอนข้านี้
ได้บริบูรณ์จบ	กระบวนฉบับประไพ	เป็นแสงสว่างไกร
	บทคุณครูถูกต้อง ฯ	
คุณพระมาตา	คุณพระบิดา	ของข้าเคารพ
ทูนไว้เนานา-	สิริสาโสศรรพ-	ไถงข้อมเคารพ
	คุณคัมภีรา ฯ	

นอกจากนี้บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาเขมรเรื่องหงส์ย่นต์ยังมีการขอพร
หลังจากจากบทนมัสการหรือประณามพจน์ โดยอ้างถึงคุณทั้งเจ็ดประการที่กล่าวมา เพื่อให้ได้รับ
ความสวัสดิ์มงคล ดังนี้

พระคุณท่างปราไพ	เสมีชีวีรัตน์ไถลฤดา
อตุตงอตุตมา	ขุพส่อเนกอนนตไกร
ธงน่เลิศแลงปรีถพี	ปลถวีท่างแผนฎี
ชุราลเชร่าๆ กุราสไกร	แลงสาครอมภีรา
เดชะบุญม์ถวยถวาด	บงคักายวรวนทา

สุมตรีทธิปรา-

กฎกอบเกิดศรีสวัสดิ์²⁴

คำแปล

พระคุณทั้งเจ็ด	เสมอชีวิตรัตน์ประเสริฐ
อุดงค์อุดมา	สูงอนเอนันต์ไกร
หนักเลิศแหล่งปถพี	ปลิวทั้งแผ่นดิน
ลึกซึ่งมันคง	แหล่งสาครคัมภีรา
เดชะข้าถวัลถวาย	บังคมกายวรวันทา
ขอสัมฤทธิ์ปรา	กฎกอบเกิดศรีสวัสดิ์ ๑

เรื่องพุทธสถาน ฉบับพิมพ์ของพุทธศาสนบัณฑิต มีบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ ภาษาเขมร แต่งด้วยรูปแบบคำประพันธ์ประเภทบทกาคติ กล่าวนมัสการเฉพาะพระพุทธคุณ ไม่ปรากฏการกล่าวนมัสการ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ เหมือนสาสตราแลบงเรื่องอื่นๆ ดังนี้

เชิงขุณุมุปรณมข ทสกรบงศ์	อภิวุทธา
สรเสีรบารมี	โปรสศควโลกา
	ชาราชบริพาร ๑
พระทรงธรรมไถล กนลงภพไตร	ละแสงสงสาร
ภูถันนิพพานชา	นำสศควครอาล
	ภูถันฐานสวรรค์ ๑
ภูถันภูถันนิพพาน	สวรรค์สุขฐิตฐาน
ปราสแลงภิตภัย	จรโรโรคา
	ผุดพีอาตุมา ๑
พระองคตราสเทีย อิตอนกเสมีเพีย	ยล่พระโหงฉา
ยล่ภูถันสวรรค์ฐาน	อนนุดจกรวาพา ๑
	อนนุดจกรวาพา ๑
ทรงพระบารมี	โปรเสีรพีสี
อิตมานมนุทิล	เหตุพระสมภาร
	โศภามหา
	พิเสสไถลฤลา

²⁴ พุทธศาสนบัณฑิต, เรื่องหงษยนุด, หน้า 2-3.

พระองค์สองโอง ๕²⁵

คำแปล

เราข้าประนม	ทศกรบังคม	อภิวันทา
สรรเสริญบารมี	พระศรีศาสดา	โปรดสัตว์โลกา
	เป็นราชบริพาร ๕	
พระทรงธรรมประเสริฐ	กั้นลองภพไฉร	ละทิ้งสังสาร
คลนิพพานเป็น	สถาน ณ กั้นคาล	นำสัตว์เบิกบาน
	คฤฐานสวรรคาฯ	
วางคลนิพพาน	สวรรคสุขสถิตสถาน	ประเสริฐโสภา
ปราศแห่งกลัวภัย	จัญไรโรคา	ไว้พองนานา
	พ้นจากอาตมา ๕	
พระองค์ตรัสแล้ว	ปราศผู้เสมอเลย	ชลพระแลนา
ยลคตสวรรคฐาน	นิพพานประเสริฐ	สิ้นทั้งทิตา
	อนันตจักวาพา ๕	
ทรงพระบารมี	ประเสริฐพิถี	โสภามหา
บ่มิมลทิน	เหตุพระสมภาร	พิเศษประเสริฐ
	พระองค์สองแกล ๕	

เป็นที่น่าสังเกตว่า ศาสดราแลงที่ประพันธ์บทนมัสการหรือประณามพจน์ด้วยภาษาเขมร มักเป็นศาสดราแลงที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา โดยเฉพาะศาสดราแลงที่ประพันธ์ขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ส่วนใหญ่จะประพันธ์บทประณามพจน์เป็นภาษาเขมร เช่น เรื่องสังข์ศิลป์ชัย เรื่องสรอโศบเจก เป็นต้น

เรื่องเดียวเอกฉบับจาร จ.ศ. 1266 มีบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ที่แตกต่างไปจากศาสดราแลงเรื่องอื่นๆ ที่ประพันธ์บทประณามพจน์ด้วยภาษาเขมร เนื่องจากบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ในศาสดราแลงเรื่องนี้เป็นการกล่าวเฉลิมพระเกียรติกษัตริย์โดยไม่กล่าวสรรเสริญพระรัตนตรัยเหมือนศาสดราแลงเรื่องอื่น ดังตัวอย่างจากเรื่องเดียวเอก ฉบับจาร จ.ศ. 1266

²⁵ พุทธิเสนานางงวี, หน้า 1.

เนะนึ่งภูณาลกาลถึมภูณ	มุนมานกุตตรกุตานุต โสยราชา
เสฎจทรวงพระนามพระราม	ครูปครองกัมพูชาธิบตี ๑
มานท่างเทพีสุนเสนาหา	มาตยมุขเสนาพราหมณัพริทธิ
เสฎจทรวงทศพิช โดยวินัย	ราศุตรทาสรกสิสุชสาทร ๑ ²⁶

คำแปล

นี้จะตำนานกาลต้นเหตุ	ก่อนมีกษัตริย์กษานต์สวยราชา
เสด็จทรงพระนามพระราม	ครอบครองกัมพูชาธิบตี ๑
มีทั้งเทพีสนมเสนาหา	มาตยมุขเสนาพราหมณัพฤทธิ
เสด็จทรงทศพิช โดยวินัย	ราชฎรทาสาหากินสุชสาทร ๑

นอกจากนี้ยังมีเรื่องเจียวกุน (ชาวกุน)* ซึ่งเป็นศาสตราแปลงที่มีความสัมพันธ์กับวรรณกรรมจีนและพุทธศาสนบัณฑิตยัคคัลลอกไว้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2486 ศาสตราแปลงเรื่องนี้ไม่ได้ขึ้นต้นเรื่องด้วยบทนมัสการหรือบทประณามพจน์หรือนมัสการพระรัตนตรัยเหมือนศาสตราแปลงเรื่องอื่น แต่เป็นการขึ้นต้นด้วยการกล่าวถึงความรักของคนก่อนแล้วจึงนมัสการพระรัตนตรัยและรำลึกถึงพระคุณบิดามารดาครูอาจารย์ เป็นต้น แล้วกล่าวถึงกาลปริเฉทและชีวประวัติของคนและเหตุที่นำเรื่องขึ้นมาประพันธ์เป็นเรื่องเขมร ดังที่ ญก แถมตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

...เรื่องนี้ก็ไม่ได้เริ่มเรื่องของคนโดยกล่าวสรรเสริญพระรัตนตรัยเหมือนกวีคนอื่น เปลี่ยนเป็นเริ่มโดยแถลงความรักส่วนตัวไป ต่อจากนั้นก็จึงแถลงบทนมัสการพระรัตนตรัยรำลึกคุณมารดาบิดาครูอาจารย์ เป็นต้น ซึ่งแจ้งกาลปริเฉทและชีวประวัติบ้าง รวมทั้งต้นเหตุที่ผู้แต่งได้แต่งเรื่องขึ้นมาเป็นภาษาเขมร...

...หากพิจารณาชื่อตัวละครก็ดี ชื่อเมืองก็ดี ชื่อภูเขากดี ชื่อแม่น้ำลำคลองก็ดี ชื่อตัวละครยักยักก็ดี ฤษีก็ดี เทพคาก็ดีล้วนแต่เป็นชื่อจีนทั้งหมดไม่มีชื่อเขมร

²⁶ ฌิง หุกจี้, เรื่องทาวอก, หน้า 113.

* เอกสารตัวเขียนของเรื่องเจียวกุน (ชาวกุน) ได้ถูกทำลายสูญหายไปในปี ค.ศ. 1975 แต่ญก แถมได้บันทึกรายละเอียดของศาสตราแปลงเรื่องนี้ไว้ในบทความเรื่อง “เอกสารศาสตราโบราณและสมุดไทยซึ่งมีอยู่ในวิชาสถานพุทธศาสนบัณฑิตยัค” วารสารกัมพูชสุริยา, 1967, หน้า 645 – 647. ดูเพิ่มเติมที่ ฌิง หุก จี, มาลีบทอฤสรตีปป์เขมรสตวตสตี 19, หน้า 70.

เลข มีแต่การบรรยายทัศนียภาพธรรมชาติต่างๆ เช่น ไพรพฤกษา ปักยี มฤคา และ มัจฉา เป็นต้นจึงมีแบบเขมร...²⁷

บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ของเรื่องเจียวกุน (ชาวกุน) ประพันธ์เป็นภาษาเขมร มีเนื้อความดังนี้

ต่างพีเรียบขลนัรมลมาศ	นิโลมนิลาศ โฉมเฉิดฉาย
เรียบแรงคิดกล่สกล่แสนฉาย	รูปแสงฉายแสนสุภายเถกิงโลกเอี้ย ๗
ภูจกกาลเสก โสมราชบณชาติ	เหมยงอชขวบชิตราชปักยี
สาริกาแกวสควบาค่สูมารตี	จาบจิตตเบตีสุนิทุสเสนาหา ๗...
ไถงเสาร์แซเจตรจนารกา	ขุณุมุแฉน โอราภูจเบนบูก
ฉีบายพุมบานแฉกพุมลก่	พรวยจิตตคิตสุกรล็กสุรี ๗
ริงรีตจ้เบงแรงเบกขา	พุมบานเรวีการรคฉีอิ
เนาศุทะหาคาคแจ้วรสฎี	โอยเล็กเรื่องถมิเหมมาะชาวกุน ๗... ²⁸

คำแปล

ตั้งแต่เรียบขลนัรมลมาศ	นิโลมนิราศ โฉมเฉิดฉาย
เรียบเร้งคิตคลเหลือแสนฉาย	รูปแสงฉายแสนเสี้ยคายเถกิงท่านเอย ๗
คูกกาลเสก โสมราชบณชาติ	เห็นองค์จวบชิตราชปักยี
สาริกาแก้วสตัวสิ้นสมประคิ	จับจิตไมตรีสนิทเสนาหา ๗...
วันเสาร์แซเจตรจนารกา	ข้าแน่นอูราคูนวดคำ
กินข้าวไม่ได้นอนไม่หลับ	กังวลจิตคิตเมืองระล็กสตรี ๗
ยังทวิฟุ้งช่านยอมจะอุเบกขา	ไม่ได้ทำมาหากินอะไร
อยู่บ้านพี่สาวอนบอก	ให้แต่งเรื่องใหม่ชื่อเจียวกุน ๗...

²⁷ ฉิ่ง หุก จี, ทัศนียภาพภูเขาในอนุสรศาสตร์เขมร, หน้า 150.

²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 71 - 72.

4.2.1.1.3 บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลี-เขมร

บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลีแปลเป็นภาษาเขมรเป็นส่วนที่กวีประพันธ์ขึ้นต่อกับบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลี บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ในส่วนนี้จึงมีลักษณะเป็นบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลี ซึ่งมีบทแปลภาษาเขมรกำกับไว้ด้วยโดยใช้รูปแบบคำประพันธ์ประเภทบทกาคคคิ

ลักษณะการประพันธ์บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลีแล้วแปลเป็นภาษาเขมรนี้ น่าจะเป็นขนบวรรณกรรมที่สืบทอดจากขนบการแปลคัมภีร์พระพุทธศาสนาจากภาษาบาลีเป็นภาษาเขมร เช่น พระพุทธประวัติ ชาดก รวมทั้งพระสูตรต่างๆ เป็นภาษาเขมร แล้วลงภาษาบาลีประกอบ ผู้แปลนิยมยกบาลีมาเก็บไว้ในต้นความเพื่อให้ทราบได้ง่ายว่าแปลไปถึงที่ใดแล้ว ในลักษณะที่ภาษาเขมรเรียกว่า “สมรยา (สมรยา)”^{*} เช่น เรื่องมหาเวสสันดรชาดก²⁹ และเรื่องมโหสถชาดก³⁰

บทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลีที่แปลเป็นภาษาเขมรพบได้ในศาสตราแลงหลายเรื่อง โดยเฉพาะศาสตราแลงที่มีบทประณามพจน์ภาษาบาลีขึ้นต้นอยู่ก่อนแล้วจากนั้นนำบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลีที่มีอยู่แล้วนั้นมาแปลเป็นภาษาเขมร เช่น เรื่องบุญสาธิตธา เรื่องโลกกุดกุมาร เรื่องกรุงศุภมิตร เรื่องดาวเรือง (ภูวเรือง) เรื่องพระสมุทโทโฆษ เรื่องจันทฆาต และเรื่องมาฆมาฆพ เป็นต้น

ดังตัวอย่างจากเรื่องโลกกุดกุมาร ผลงานของออกญาวงศาสรเพชญ (นง) ได้นำบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลี มาแปลเป็นบทร้อยกรองภาษาเขมร โดยแทรกภาษาบาลีจากบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ภาษาบาลีกำกับไว้ด้วย ถือเป็นลักษณะเฉพาะของออกญาวงศาสรเพชญ (นง) ที่อาจต้องการแต่งเพื่อแสดงฝีมือ (ตัวอักษรเน้นคือคำภาษาบาลีที่แทรกในดับทภาษาเขมร) ดังนี้

อหรีขุณุม	นโมบังค	นมกุกาโร
กรวณุกรานนมสการ	พุทธเสฏโฐ	อณฺชลิโย

^{*} สมรยา (สมรยา) หมายถึง วรรณคดีบาลีประเภทที่แปลเป็นภาษาเขมร ในลักษณะการแปลแบบตั้งศัพท์ภาษาบาลีไว้ต้นประโยค แล้วแปลเป็นภาษาเขมร

²⁹ ดูเพิ่มเติมที่ ฤกษ์ แถม, มหาเวสสันดร. ภาณุมพญ: พุทธศาสนบณฺจติคฺย, 1944.

³⁰ ดูเพิ่มเติมที่ พุทธศาสนบณฺจติคฺย, เรื่องมโหสถ จมฺลงเจณฺหิจุบารบสาสุตราสุติกริต. ภาณุมพญ: พุทธศาสนบณฺจติคฺย, 2505.

	เล็กอัณชลิฯ	
สุธรรธา	ศุภุคกงหตุถา	ฎากัฎลัทธิสิ
พุทธเสฏโฐ	วนทาพระศรี	สารเพชญมูณี
	ประเสีรสวสุฎีสมฯ	
ตโมนุโท	โลกุตตโม	พระองคอุตุตม
เลิศแสงมนุสสา	เทวดาอินุทรพรม	บนุโทบงบิ-
	บาดบ่าปเวระฯ	
นมธมฺมิ	สุขาวหิ	อญฺขณฺมวนทา
บงคัพระชรม	สุพัธมเกตุธา	นำสตุวสุชสา-
	บุบายบานนิพพาน ฯ	
อริยปโต	เทวชน	ชามารุกาถาน
สพฺพสตุวมนุสสา	เทวดาโอโยบาน	ขงยลัตรียตุธาณ
	อมตบุรี	
โมกขมคโค	สนุติโกโร	นำสตุวภพตุรี
ฎากัฎลัถิตถาน	นิพพานชาติ	พิงพากัพนพิ
	ภูมิภพตณฺหา ฯ	
นมสงฺโฆ	วรวิสุทฺโธ	อญฺขณฺมวนทา
บงคัพระสงฆ	ทรรุรงรุสสา	สีลสุทฺธเสฏฐา
	ประเสีรเพกพนั ฯ	
สนุติษุทธิยั	ปญฺญณฺุเขตตุ	อสัองคอรหนตุ
สงฺรวมกาษา	เมตตุตาเลิศสนั	ชาติชานเสฐบุณฺย
	สพฺพสตุวสมทาย ฯ	
อนาสโว	สมิทธิโย	สุขสัวสุตฺพิณฺณราย
อิตรฐานถัเนา	อิตเกฎฎากรทาย	อิตอนฺุตราย
	ฎจกฏีปฺราถนา ฯ ³¹	

³¹ ฉิ่ง หุกชี, เรื่องโลกกุตถุมาร, หน้า 1 - 3.

คำแปล

อหังขำ	นโมบังคม	นมกกาโร
กัมกราบนมัสการ	พุทธเสฏโฐ	อชฺชติโย
	ชกอชฺชลิฯ	
สุติรส	ประกองหัตถา	ไว้บนสิรสา
พุทธเสฏโฐ	วันทาพระศรี	สรรเพชญ์มุณี
	ประเสริฐสวัสดิ์สมฯ	
ตโมนุโท	โลกุตตโม	พระองค์อุดม
เลิศแหล่งมนุสสา	เทวดาอินทร์พรหม	บรรเทาบำ-
	บัดบาปเวรฯ	
นมธมฺม	สุขาวหิ	อัญชยวันทา
บังคมพระธรรม	สุพรรณเกศรา	นำสัตว์สุขส-
	บายได้นิพพาน ฯ	
อริยปโต	เทวชน	เป็นมรรคาฐาน
สรรพสัตว์มนุสสา	เทวดาให้ได้	เห็นชัดฝั่งปาก
	อมตบุรี ฯ	
โมกฺขมคฺโค	สนุติโกโร	นำสัตว์ภพตรี
วางคลสติดสถาน	นิพพานเป็นที่	พึ่งพักซ่อนจาก
	ภูมิภพคัมภา ฯ	
นมสงฺโฆ	วรวิสฺสุโท	อัญชยวันทา
บังคมพระสงฆ์	คำทรงรักษา	ศีลสุทธิเสฏฐา
	ประเสริฐยิ่งนัก ฯ	
สนฺตินุทฺริยิ	ปฺลฺลญฺญุเขคฺคตํ	เหล่าองค์อรหันต์
สำรวจกายา	เมตตาลีศถัน	ชาติเป็นนาบุญ
	สรรพสัตว์ทั่วไป ฯ	
อนาสโว	สมิทฺธิโย	สุขสวัสดิ์พรรณราย
ปราศฐานล้าเนา	ปราศร่อนกระหาย	ปราศอันตราย
	คัจฉคิปรารธนา ฯ	

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า บทนมัสการหรือบทประณามพจน์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของศาสนาแลง เนื่องจากสามารถพบได้ในศาสนาแลงทุกเรื่อง แม้จะมีลักษณะแตกต่างกันบ้าง คือ ศาสนาแลงบางเรื่องมีบทนมัสการเป็นภาษาบาลี หรือภาษาเขมร หรือภาษาบาลีแปลภาษาเขมร อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะมีการใช้ภาษาที่แตกต่างกันแต่เนื้อความส่วนใหญ่เป็นการแสดงความเคารพต่อพระรัตนตรัย เทพยดา กษัตริย์ บิดามารดา และครูอาจารย์ ซึ่งกวีผู้ประพันธ์ศาสนาแลงเรื่องนั้นเคารพนับถือเพื่อความเป็นสิริมงคลในการประพันธ์ศาสนาแลง

4.2.1.2 กาลปริจเจท* หรือ วันเวลาที่แต่ง

หลังจากกวีเขมรแต่งบทนมัสการหรือบทประณามพจน์แล้ว กวีอาจบอกเวลาหรือปีที่แต่งไว้เป็นภาษาบาลีและภาษาเขมรทำให้ทราบว่าศาสนาแลงเรื่องนั้นประพันธ์ขึ้นเมื่อใด ดังที่เลียง หับอาน (लग हलबलल) กล่าวว่ “บ่ลมีกล่าวถึงเวลา วันเดือนปี ของการแต่ง ปีที่ใ้ใช้มักเป็นพุทธศักราช มหาศักราช เป็นต้น”³² ศาสนาแลงที่ปรากฏวันเวลาที่แต่งจากรายการที่สำรวจมีประมาณ 40 เรื่อง เช่น เรื่องขยงสังข์ เรื่องหงส์ยนต์ เรื่องโลกนัยปกรณั เรื่องบุญญสาธิตา เรื่องกรุงศุมมิตร เรื่องโลกกุดกุมาร เรื่องวรรณุช-วรรณตร เรื่องพระสมุทร เรื่องวรรณตร-วรรณุช เรื่องจำปาทอง เป็นต้น* ตัวอย่างต่อไปนี้มาจากเรื่องขยงสังข์ กล่าวถึงวันเวลาที่แต่งเรื่องนี้เป็นร้อยกรองภาษาบาลีว่ เรื่องนี้แต่งเมื่อ มหาศักราช 1651 (พ.ศ. 2272) ปีระกา แรม 8 ค่ำ วันพุธ แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทบทพรหมคีติ ดังนี้

สุกมส โส	ติถิโรมจกเล
ชยาดิเรเก	เอกจปญเจกั ๑
สกกุกถ	นกกเพสกกั
อฏฐโรชถั	กฐพาสูรมา ๑ ³³

* กาลปริจเจท ในที่นี้ใช้ตามที่นักวรรณคดีเขมร เช่น เลียง หับอาน (लग हलबलल) ใช้ในหนังสือลิกสาปรวตติอกุสราศูตรลเขมร สมัยนกรณัถลลัสมัยอุฎจก.

³² लग हलबलล, ลิกสาปรวตติอกุสราศูตรลเขมร สมัยนกรณัถลลัสมัยอุฎจก, หน้า 217.

* ดูเพิ่มเติมที่ บทที่ 2 ในหัวข้อที่ 2 ศาสนาแลง: การสำรวจวรรณกรรม

³³ พุทธสาสนบญจติคย, เรื่องขยงสังข์, หน้า 1.

คำแปล

ศุภมัศดุ คติมงคล ขยาดิเรก มหาศักราช 1651 ปีจอ แรม 8 ค่ำ วันพุธ

เรื่องกาถิ พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระหริรัถย์รามาศราธิบดี (พระองค์ด้วง) ทรงพระราชนิพนธ์กาลปริจเฉทด้วยภาษาบาลีในส่วนที่เป็นพุทธศักราชตรงกับ พ.ศ. 2358 และมหาศักราช ตรงกับ ม.ศ. 1737 และภาษาเขมรในส่วนที่เป็นจุลศักราช ตรงกับ จ.ศ. 1177 ดังนี้

พุทธศาสน สติสศ	อติกนุติ เทวสหัสสา เอกสัปตตรีสัปต ฯ	อฎฐูปญญา- มหาศักราช
เสสจิตสิบปรั-	จุลศักราชครุณครุบบานมวขพาน พีรณนำตางจาบ กาพูยแกวกาถิ ฯ ³⁴	มวขระริระราบ แจงจงผุคผุคาบ

คำแปล

พุทธศาสนา สามร้อย	ล่วงไปแล้วได้ ห้าสิบแปด 1737 ฯ	สองพัน- มหาศักราช
เศษเจ็ดสิบเจ็ด-	จุลศักราชครัน ครบได้หนึ่งพัน ฉนำตั้งจับ กาพูยแกวกาถิ ฯ	หนึ่งร้อยรินับ แจงผุคเปรียบคู่

เรื่องโลกกุดกุมารของออกญาวงศาสรเพชญ (นาง) ได้กล่าวถึงวันเวลาที่แต่งไว้ด้วยเช่นเดียวกันว่า แต่งเมื่อมหาศักราช 1726 (พ.ศ. 2347) เข้าฤดูฝน เดือนสราภณ์ วันอังคาร ในวันเพ็ญบูรณมี 15 ค่ำ ดังนี้

มหาศักราชราบ	จุลชาเอกสัปต-	โทสกา
ชววจุลวสุสาน	สาวณมาสา	ภุมมดารา

³⁴ พุทธศาสนบัญญัติ, เรื่องกาถิ, หน้า 2.

บุญนิยมิข์³⁵

คำแปล

มหาศักราชนับ	เข้าเป็นเอกสัปต	โทศกา
จวบเข้าวัสสา	สราพณ์มาสา	ภุมคารา
	บุญนิยมิข์ ๑	

เรื่องกรุงสุภมิตร ของออกญาโกษาธิบดี (เกา) กล่าวถึงกาลปริจเฉทหรือเวลาที่แต่งว่า เรื่องนี้แต่งเมื่อมหาศักราช 1720 (พ.ศ. 2341) เดือนมาฆะ (เดือน 3) วันพุธ แรม 8 ค่ำ ค้างนี้

สกราชชวบชวน	เอกสัปตโทสวน	สวัศดีศักดิ์บารมี
มาสมามพารพุช	ปรากฏปรำบี	โรจรีสมฎี
	สมญ่างกาพุยา ๑ ³⁶	

คำแปล

ศักราชจวบจวน	เอกสัปตโทสวน	สวัศดีศักดิ์บารมี
มาสมามพารพุช	ปรากฏแปลคำ	ข้างแรมกล่าว
	สำแดงกาพุยา ๑	

ศาสตราเลขบางเรื่องมีแต่คำมัสการพระรัตนตรัยโดยไม่บอกเวลาที่แต่ง จึงไม่สามารถระบุวันเวลาที่ประพันธ์อย่างชัดเจนได้ ศาสตราเลขที่ไม่มีวันเวลาที่ประพันธ์ได้แก่ เรื่องมาฆมาณพ เรื่องสุขมาณพ เรื่องสุโลก เรื่องชัยทัต เรื่องจันทลีวงศ์ เรื่องทิพพิสังวาร เรื่องสุบินกุมาร เรื่องพุทธนิสสาน เรื่องวรวงศ์สุรยวงศ์ เรื่องภินสุวรรณ เรื่องพระอภัยมณี เรื่องพระโศวัต เป็นต้น ศาสตราเลขที่ไม่ปรากฏวันเวลาที่ประพันธ์จากการสำรวจมีประมาณ 20 เรื่อง*

เมื่อเปรียบเทียบศาสตราเลขที่มีการระบุวันเวลาที่แต่งกับศาสตราเลขซึ่งไม่ปรากฏวันเวลาที่แต่งพบว่า ศาสตราเลขที่ปรากฏวันเวลาที่แต่งมีจำนวนมากกว่า แสดงว่าศาสตราเลขส่วน

³⁵ ชิ่ง หุกจี, เรื่องโลกกฤตุมาร, หน้า 3.

³⁶ พุทธศาสนบณฺเจติย, กรุงสุภมิตร, หน้า 2.

* ดูเพิ่มเติมที่ บทที่ 2 ในหัวข้อที่ 2 ศาสตราเลข: การสำรวจวรรณกรรม

ใหญ่ที่พบในปัจจุบันมีการระบุวันเวลาที่ประพันธ์และน่าจะถือได้ว่าเป็นกาลปริเฉทหรือวันเวลาที่แต่ง เป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของศาสตราแลง

4.2.1.3 กวีและอัตตวิพากษ์ของกวี

กวีและอัตตวิพากษ์ของกวี เป็นองค์ประกอบสำคัญส่วนหนึ่งของศาสตราแลง มักปรากฏอยู่ต่อจากบทนมัสการหรือบทประณามพจน์ เลียง หับอาน (लग हबोअन) กล่าวไว้ใน ส่วนข้อความเริ่มเรื่องมักมี “การบอกชื่อ ตำแหน่งยศศักดิ์ ที่อยู่ของนักนิพนธ์”³⁷ ลักษณะของกวี และอัตตวิพากษ์ของกวีผู้แต่งศาสตราแลงคือ บอกชื่อผู้แต่ง ตำแหน่งหน้าที่การงาน บางเรื่องระบุว่าแต่งขึ้นตามพระราชโองการของกษัตริย์ นอกจากนี้ยังกล่าววิพากษ์ตนเอง กวีเขมรผู้ประพันธ์ ศาสตราแลงมักกล่าวถ่อมตน ว่าตนเองเป็นผู้มีความสามารถน้อย อาจจะแต่งไม่ไพเราะ และมีที่ ขาดผิดพลาด จึงขอเชิญให้ผู้มีปัญญาช่วยแก้ไขให้ดีขึ้น

ศาสตราแลงที่มีเนื้อความกล่าวถึงกวีและอัตตวิพากษ์มีจำนวนมาก จากรายชื่อที่สำรวจมี ศาสตราแลงประมาณ 50 เรื่องที่มีชื่อผู้ประพันธ์ เช่น เรื่องหงส์ยนต์ เรื่องกรุงสุภุมิตร เรื่องโลกกุด กุมาร เป็นต้น ส่วนที่เหลืออีกประมาณ 10 เรื่อง ไม่ระบุชื่อผู้ประพันธ์ เช่น เรื่องพุทธนิสสน เรื่องเดียว เอกฉบับจารจ.ศ. 1266 และเรื่องสุบินกุมาร เป็นต้น

นอกจากนี้ยังน่าสังเกตว่า ศาสตราแลงที่มีบทกวีและอัตตวิพากษ์ของกวีมักเป็นกวีราช สำนักหรือเป็นนักปราชญ์บัณฑิตที่เกี่ยวข้องกับราชสำนัก รวมทั้งพระภิกษุ เช่น หมื่นอุกเป็นผู้แต่ง เรื่องขยของสังข์ ออกญาโกษาธิบดี (เกา) แต่งเรื่องกรุงสุภุมิตร ออกญาวงศาสรเพชญ (นง) แต่งเรื่อง โลกนัยปกรณ เรื่องบุญญสาติรสสา เรื่องโลกกุดกุมาร เรื่องพระสมุท หรือพระอริยคามุนี (หิง) แต่ง เรื่องพระชินวงศ์ พระอินทปัญญา (อุก) แต่งเรื่องมรณมาตา และพระปฐมัตเถระแต่งเรื่องตุมเดียว เป็นต้น

อาจกล่าวได้ว่า จากหลักฐานที่พบในปัจจุบัน ศาสตราแลงที่รู้จักชื่อผู้ประพันธ์มีจำนวน มากกว่าศาสตราแลงที่ไม่รู้ชื่อผู้ประพันธ์ ดังตัวอย่างเรื่องกรุงสุภุมิตร ของออกญาโกษาธิบดี (เกา) ได้กล่าวถึงชื่อของตน ตำแหน่งหน้าที่ และบรรดาศักดิ์ รวมทั้งที่มาของเรื่องและการนำมาแต่งเป็น ศาสตราแลงเพื่อให้คนทั้งหลายได้ศึกษาเล่าเรียน และกล่าวถ่อมตนว่าศาสตราแลงเรื่องนี้อาจแต่ง ได้ไม่ดี หากผู้ใดมีสติปัญญาขอให้ช่วยแก้ไขเพื่อสืบพระพุทธศาสนาต่อไปภายหน้าด้วย ดังนี้

³⁷ लग हबोअन, สิทธิสารวุดติอุสรสาสุตรแษมร สมัยนครภันภูลล์สมัยอุญจ, หน้า 217.

อัญชุลุม โฉมะ เกา บมเวีคาล่เหว	ชาขุณุมกุตตรา
พระราชทาน	โอยชาอุกญา
	โปกสาธิบตี ฯ
ซาเจาหุวยฆล้ง มณีร์ตุนแตงต้ง	กาพุกิจจนำนี
ทานทงฎ์ฉีร	สตุวสางบารมี
	สรเสีร โฟธิ-
	กุนงหาสิบชาติ ฯ
สกราชพระสงฆ ราชาเอกต้ง	แปรพินิบาด
ปณญาสชาติก	เทีบข้สงววด
	เทียงทุกชาอาที
	สงเวคคิตคน ฯ
จงชากิจจกาพุก	พากุกยเพจน้สุภาพ
ตัมชาโกรย	ทุกโอยอส์ชน
	ควรรคิตอนิจจา ฯ
คูปิต โฟธิสตุว	ล้บากปฺราสพฺรต
ปฺราสพฺรสมเหสี	ทฺูรทีฆลตฆลตา
	นุรามชาติ ฯ
แกรงขุณุมเถีสลส่ ฎ์ฉีรชาตขุส	พากุกยเพจน้พุมพี
เราะเรือยริระราบ	ทานทงสมฎี
	กิจจกาพุกนำนี-
	เถีสลส่บาคบง ฯ
เบือนกเอณา	สมวยบานปฺราชญา
โฎยกลกาพุกิจ	พากุกยเพจน้ศุทิตศุทง
	ทุกตศาสนา ฯ ³⁸

คำแปล

อัญชวมชื่อเกา	บ่าเรอคัลเฝ้า	เป็นข้ากษัตรา
พระราชทาน	โปกคปฺรานกรุณา	ให้เป็นออกญา
	โกษาธิบตี ฯ	
เป็นเจ้าฝ่ายคลัง	มณีร์ตุนแตงต้ง	กาพุกิจจนำนี-
ทานเกือยค่านิน	สรเสีรย โฟธิ-	สัตว์สร้างบารมี

³⁸ พุทธศาสนบณฺฑิตย, กรุงสมุทริ, หน้า 3.

	ในห้าสิบชาติ ฯ	
	สักกราชพระสงฆ์ ราชาเอกตั้ง	แปลจากนิบาต
ปัญญาสชาดก	เที่ยงไว้เป็นอาทิ	จึงพยายามเพียร
	รำพึงคิดครุ่น ฯ	
	ผูกเป็นกึ่งภาพย์ พากย์พจน์สุภาพ	ไว้ไปเป็นบุญ
สืบต่อภายหลัง	ไว้ให้เหล่าชน	สวดเรียนควรครุ่น
	ควรคิดอนิจจา ฯ	
	เพราะเหตุโพธิสัตว์ ลำบากปราศพลัด	พระราชบุตรา
ปราศพระมเหสี	ทुरที่คลาดคลา	โดยกรรมบุรา
	บุราณชาติ ฯ	
	เกรงข้าไม่เหมาะ คำเนินขาดคิด	พากย์พจน์ไม่ไพ-
เราเรื่อยริเรียบ	กึ่งภาพย์น่านิ-	ทานเกี่ยววาจา
	ไม่เหมาะสูญหาย ฯ	
	หากท่านผู้ใด	โปรดช่วยดำรง
โดยกลภาพย์กิจ	หนึ่งได้ปราศญา	คำจุนให้คง
	พากย์พจน์ประคิษฐ์	
	ไว้ต่อศาสนา ฯ	

เรื่องพุทธนิสสัน ฉบับโบราณ เลขที่ 63 เก็บรักษาไว้ในหอสมุดสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพ
ทิศ ได้กล่าวถึงกวีผู้แต่งและอดีตวิพากษ์ของกวีไว้ว่า เรื่องนี้ (พระวราชนิ) โปรดให้ข้าพเจ้าผู้มีนาม
เดิมว่า “มุก” แต่ง และได้พระราชทานยศให้เป็น “อมฤตกษัตริ” และให้เจ้าพระยาสนธอภราชช่วย
แต่งด้วย แต่ขังเกรงว่าจะไม่เหมาะสมยังมีคำตกหล่นผิดพลาดจึงต้องขอให้ท่านผู้มีปัญญาช่วยแก้ไขด้วย
ดังนี้

	โปรสเปรีหขุณมุข ขุณมุ โกรมบาทุทา	เติมนามโณมะมุก
โอยแดงเจณูพี	บาพีต่างทุก	จิมเนรเทวมุกุข
	คัมภรสาสนา ฯ	
	เมตาโปรสปราน โปรสพระราชาชทาน	โนยนาขุณมุข
อมริกขุสศุริย	โปรสโอยเจาวพญา	สนธอกุขรา
	ช่วยสรเสรมง ฯ	
	แกรงขุณมุเกิสลุต พากเพชชาตขุส	เกิสลสณุกำคอง

อนกนารปราชญ์ปุระ	ฉลาระฉลาระกนลง กมุโลกนินทา ๓ ³⁹	ช่วยคัมมังผง
------------------	---	--------------

คำแปล

โปรดใช้ข้าเป็น ให้แต่งออกจาก	ข้าได้บาทา บาลีตั้งไว้ สืบต่อศาสนา ๓	เดิมนามชื่อมุก จำเนียรไปหน้า
เมตตาโปรดปราน อมฤตกษัตริย์	โปรดพระราชทาน โปรดให้เจ้าพระยา ช่วยเขียนด้วย ๓	ใน ณ ข้าเป็น สนธรรักษ์ขรา
เกรงข้าไม่เหมาะ ท่านนำปราชญ์ปุระ	พากย์พจน์ขาดคิด ฉลาดเฉลียวกันลง อย่าท่านนินทา ๓	ไม่เหมาะปลั่งพลาต ช่วยแทนด้วย

กวีผู้แต่งและอัตตวิพากษ์ของกวีในศาสตราแลบงบางเรื่อง กวีได้แทรกภาษาบาลีลงในตัวบทภาษาเขมร เช่น เรื่องโศกกุฎกุมาร ผลงานของออกญาวงศาสรเพชญ (นง) กล่าวว่า อันว่าข้าพเจ้ามีนามว่า นง มีตำแหน่งเป็นออกญาพระคลัง คิดแต่งศาสตราแลบงเรื่องนี้ขึ้นเพื่อเป็นมรดกตัวแทนสืบต่อพระศาสนา ดังตัวอย่าง

นาโม มยา กนคิตกาพูยกิจ	นง นามชาติชา พากย์พจน์ทุกต่าง ตัมศาสนา ๓ ⁴⁰	ออกญาพระฉลั่ง ชาเกรตตีตัมมัง
---------------------------	--	---------------------------------

คำแปล

นาโม มยา กรุ่นคิตกาพูยกิจ	นงนามชาติเป็น พากย์พจน์ไว้ตั้ง สืบต่อศาสนา ๓	ออกญาพระคลัง เป็นมรดกแทน
------------------------------	--	-----------------------------

³⁹ พุทธิเสนานางงรี, หน้า 14.

⁴⁰ ลาง หาบอาน, ลิกสาปรวคตือกสรสาสุครเขมร สมัยนกรณนฤลล์สมัยจูกุญ, หน้า 262.

ตัวอย่างที่ชัดเจนของกวีและอัตวิพากษ์ของกวีในสาสตราแลบงอีกตัวอย่างหนึ่งที่น่าสนใจ คือ เรื่องมรณมาตา ของ พระอินทปัปปีญา (อุก) ซึ่งบอกชื่อผู้แต่งรวมทั้งประวัติของตนเอง ตำแหน่งหน้าที่การงาน และกล่าววิพากษ์ตนเองโดยกล่าวถ่อมตนว่าตนเองเป็นผู้ร้น้อย อาจจะแต่งไม่ไพเราะ และมีที่ขาดผิดพลาด จึงขอเชิญให้ผู้มีปัญญาช่วยแก้ไขให้ดีขึ้น ดังนี้

ริเฎิมนามเนาะ	เฒาะอุกจำพะอะ	มาตาบิดา
สนมตนามโอย	ตาม โถยเมตดา	ลูถลชนมา
	บานพีรฎณฎาบ ๑	
เรฎีการมจค	ประเสีรนิรมล	โกรสกักรานักรบ
นำมกบวสเรียน	ปรีตเปเรียนลูจบ	ชวบจุลคมรบ
	ไมภพีรวสสา ๑	
บานอุปสมปีท	โลกครุคิตกาด	คิตคอรามา
โอยศรว โถยขุนาต	มารยาทกิริยา	อินุทปปลญา
	ภิกขุปรไฟ ๑	
สัณากัสาสนา	ชวบจุลวสสา	กัรบ ไมภ
ปลายพีรวสสา	จินตาคิตไค	คิตเล็ก โถยนัย
	โถยนุวคาถา ๑	
แกรงขุณมเล็กเถาะ	พากุยพุมพีเราะ	ชาตขุสตรังณา
สูมโลกอนกมาน	เญยขุณมปราชญา	เมตดากรณา
	คมร้งโอยผง ๑ ⁴¹	

คำแปล

อันเคิมนามนั้น	ชื่ออุกจำพะอะ	มาตาบิดา
สนมตนามให้	ตาม โดยเมตดา	ลูถลชนมา
	ได้สิบสองปี ๑	
ทำการมจค	ประเสีรนิรมล	โกนผมครันครบ
นำมาบวชเรียน	พยายามเรียนลูจบ	จวบเข้าคัรบ
	ยี่สิบพรรษา ๑	

⁴¹ พุทธศาสนบณจิตย, เรื่องมรณมาตา (ภันเพญ: พุทธศาสนบณจิตย, 2507), หน้า 4.

ได้อุปสมบท	ท่านครูคิดตัด	คิดคำนวณนามา
ให้ต้องโดยขนาด	มารยาทกิริยา ภิกษุประไพ ฯ	อินทปัญญญา
สำนักศาสนา	จวบเข้าพรรษา	คำรบยี่สิบ
ปลายสองพรรษา	จินดาคิดใคร่ โดยซึ่งคาถา ฯ	คิดยกโดยนัย
เกรงข้ายกหาย	คำไม่ไพเราะ	ขาดผิดตรงไหน
ของท่านผู้มี	เฉยชญาณปราชญา ดำรงให้ด้วย ฯ	เมตตากฎณา

มีศาสตราแลงจำนวนหนึ่งไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งและอัตตวิพากษ์ของกวี เช่น เรื่องพุทธิแสน
เรื่องสุบินกุมาร ฉบับพิมพ์ของพุทธศาสนบัณฑิต เป็นต้น สาเหตุอาจเป็นเพราะผู้แต่งอาจเป็นกวีที่
ถ่อมตนว่ามีความรู้น้อย และถือว่าการประพันธ์ศาสตราแลงเป็นเรื่องการทำบุญ ทำให้กวี
ผู้ประพันธ์แต่งศาสตราแลงเหล่านี้ไม่ระบุชื่อตนเองไว้ในศาสตราแลงที่ตนเองประพันธ์ขึ้น

4.2.1.4 จุดมุ่งหมายในการแต่ง

จุดมุ่งหมายในการแต่ง เป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของศาสตราแลง จุดมุ่งหมาย
ของการแต่งศาสตราแลงมักเป็นการสืบทอดพระพุทธศาสนา เนื่องจากความเชื่อเรื่องปีญจ
อันตรธานว่า พระศาสนาของพระสมณโคดมจะมีอายุเพียง 5000 ปี หลังจากนั้นพระพุทธศาสนาจะ
เสื่อมและสูญไปในที่สุด จากนั้นจึงถึงยุคของพระศรีอารยเมตไตรย ดังปรากฏความในปญ
พุทธศักราชวรรณาวา

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ดูกร
ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพระตถาคตปรินิพพานในปีมะเส็งขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 ศาสนาจัก
ดำรงอยู่ถ้วน 5,000 พรรษา เมื่อศาสนาล่วงไป 500 ปี ภิกษุณีก็หมด เมื่อศาสนาล่วง
ไปได้ 1,000 ปี พระอรหันต์หมด เมื่อศาสนาล่วงไปได้ 2,000 ปี จะมีพระราชเจ้าผู้
ปราศจากธรรม ทำลายล้างพระศาสนาของพระตถาคต...เมื่อศาสนาล่วงไปได้
4,000 ปี วินัยปิฎกก็อันตรธานเสื่อมสิ้นไป เมื่อศาสนาล่วงไปได้ 5,000 ปี บุคคลที่
เป็นพระโสดาบันก็หมดสิ้นไปจะมีแต่โคตรภูสงฆ์ เอาผ้าเหลืองห้อยหูเที่ยวไปด้วย
สำคัญว่าตนเป็นบรรพชิต ในกาลเมื่อโคตรภูสงฆ์ละทิ้งผ้ากาสาพวกพัดกระเสีเมื่อใด

แล้ว บรรพชิตเพศช่อมอันตรธานศูนย์ไป..พระพุทธรูประก้ออันตรธานไปในกาลครั้งนั้น เทพดาทั้งหลายต่างพากันประหารอูระประเทศของตน ต่างคร่ำครวญปริเทวนาการว่า ชาวเราทั้งหลาย จักมิได้พบได้เห็นพระรูปพระ โนมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอีกต่อไปแล้ว และกล่าวกันว่า ชาวเราจักปรารธนาพบพระพุทธรเจ้าในอนาคต พระเมตตริย์พุทธเจ้าจักอุบัติขึ้น...⁴²

ขนบการสร้างสืบอายุพระพุทธศาสนาให้ครบ 5,000 ปีนี้สามารถพบคติในการสร้างคัมภีร์เพื่อสืบอายุพระพุทธศาสนาให้ครบห้าพันปีได้ทั่วไปในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาท ดังที่ บำเพ็ญ ะวิน ได้กล่าวถึงความเชื่อเรื่องนี้ที่พบในการจารใบลานในอาณาจักรล้านนาว่า

...ชาวพุทธเชื่อตามประเพณีสืบทอดกันมาว่า จะทรงอยู่เพียง 5,000 ปี จะเห็นได้จากการจารึกคัมภีร์ใบลานในล้านนาตอนท้ายแต่ละผูกเกือบทุกผูก นอกจากผู้จารหรือผู้สร้างจะปรารธนาความสุข เพื่อบิดามารดา ครูบาอาจารย์ญาติ และปรารธนาเพื่อเกิดในยุคศาสนาพระศรีอริยเมตไตรยะแล้ว ยังปรารธนาเพื่อความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระศาสนาตลอด 5,000 ปี อีก โสคด้วย...⁴³

พื้นฐานความเชื่อในเรื่องอายุพระพุทธศาสนาของพระโคตมพุทธเจ้านี้เอง ที่เป็นสาเหตุทำให้ต้องพยายามหาวิธีการที่จะรักษาพระพุทธศาสนา วิธีการหนึ่งคือการเผยแพร่คำสอนของพระพุทธศาสนาด้วยวิธีต่างๆ เช่น การคัดลอกคัมภีร์ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้กวีผู้แต่งศาสตราแลบงจึงได้ประพันธ์ศาสตราแลบงขึ้น โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อสืบอายุพระพุทธศาสนาด้วย เพราะถือว่าศาสตราแลบงเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาหรือทำให้เป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ตามกติกาวรรณกรรมของวรรณกรรมประเภทนี้

จุดมุ่งหมายของการแต่งศาสตราแลบงเพื่อเป็นการสืบทอดพระพุทธศาสนาปรากฏตัวอย่างให้เห็นได้อย่างชัดเจนในเรื่องกาถิฉบัปพระหริรักษัรามาอิสราริบัติ (พระองค์ด้วง) ดังปรากฏข้อความกล่าวถึงจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนาในพระราชารัมภกถา เป็นส่วนที่

⁴² กรมศิลปากร, "ปัญจพุทธศักราชวรรณนา," ใน ปัญญาสาชดก เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ, 2549), หน้า 699 – 700.

⁴³ ประมุขพงศาวดารฉบับราชบุรุษ ภาค 3 พระอนาคตวงศ์ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์วิชาการ, 2542), หน้า (26).

กล่าวถึงที่มาของเรื่องกาถิ จดมุ่งหมายในการแต่ง รวมทั้งยังปรากฏพระราชประวัติของพระองค์ไว้ด้วย สำหรับจดมุ่งหมายในการแต่งเรื่องกาถิเพื่อเป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนานั้น มีความว่า

กนุงปรารยชาติ	จงชาบทบาท	กิจกาพยจายแจง
ทุกชาติคัม	แตงตองเวง	โอยยอศคัมแฉง
	ชนชาติฉิ่งฉาน ฯ ⁴⁴	

คำแปล

ในห้าร้อยชาติ	ผูกเป็นบทบาท	กิจกาพยจายแจง
ไว้เป็นการต่อ	แตงต่อยาวนาน	ให้สิ้นพุทธกาล
	ชนชาติรู้ทาง ฯ	

แสดงให้เห็นว่าในสมัยที่พระหริรักษรามาสราธิบตี (พระองค์ด้วง) ทรงมีพระชนม์ม้อยู่ นั้น ความเชื่อในเรื่องปัญจอันตรายานี้ยังคงเชื่อกันอยู่ และการที่พระองค์พระราชนิพนธ์เรื่องกาถิขึ้นมา ก็เพื่อวัตถุประสงค์ในการสืบอายุพระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่ง

เรื่องโลกกุดกุมาร ผลงานของออกญาวงศาสรเพชญ (นง) ที่มีที่มาจากพากลุชาดก ใน ปัญญาสชาดก กล่าวถึงจดมุ่งหมายในการประพันธ์ไว้ว่า

นาโม มยา	นง นามชาติชา	ออกญาพระฉลิ่ง
คนกิดกาพยกิจ	พากยเพจนทุกต้าง	ชาเกรตตีตัมฉ้าง
	ตัมศาสนา ฯ ⁴⁵	

คำแปล

นโม มยา	นงนามชาติเป็น	ออกญาพระฉลิ่ง
ครุ่นคิดกาพยกิจ	พากยพจนไว้ตั้ง	เป็นมรดกแทน
	สืบต่อศาสนา ฯ	

⁴⁴ พุทธศาสนบณฺฑิตย, เรื่องกาถิ, หน้า 1.

⁴⁵ ฉิ่ง หุกจึ, เรื่องโลกกุดกุมาร, หน้า 3.

นอกจากนี้ในเรื่องเดียวกันนี้ออกญาวงศาสรเพชญ (นง) ยังได้กล่าวถึงความมุ่งหมายในการแต่งว่าเพื่อสืบพระศาสนาให้ถึงห้าพันปีไว้อย่างชัดเจน ดังนี้

คัมภีร์ทศ ศุมสรีทศ	ปรัพานวสุธา สิริสวัสดิ์สุข ภักยสมุททย ฯ ⁴⁶	ชาผลเทามุข เจียสจากโทษทุกข
-----------------------	---	-------------------------------

คำแปล

สืบต่อศาสนา ขอสัมฤทธิ์	ห้าพันพรรษา สิริสวัสดิ์สุข ภักยพองทั่วไป ฯ	เป็นผลไปหน้า ถอยจากโทษทุกข
---------------------------	--	-------------------------------

เรื่องพุทธนิสสน ของออกญาสนธรวหาร (มุก) ฉบับโบราณ เลขที่ 63 เก็บรักษาไว้ในหอสมุดสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ ได้กล่าวถึงจุดประสงค์ในการแต่งไว้ว่า เพื่อเป็นการสืบต่อพระพุทธานุศาสน์ไปภายหน้า ดังนี้

โปรตเปรีหขุณมุข โอยแดงเจญพี	ขุณมุ โกรมบาทุทา บาพีต่างทุก คัมภีร์ศาสนา ฯ ⁴⁷	เดิมนามโณมะมุก จิมเนรเทาวมุกข
--------------------------------	---	----------------------------------

คำแปล

โปรดใช้ข้าเป็น ให้แต่งออกจาก	ข้าได้บาทา บาลีตั้งไว้ สืบต่อศาสนา ฯ	เดิมนามชื่อมุก จำเนียรไปหน้า
---------------------------------	--	---------------------------------

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

⁴⁷ พุทธนิสสนางงรี, หน้า 14.

นอกจากจุดมุ่งหมายในการประพันธ์ศาสตราแลบงเพื่อการสืบอายุพระพุทธศาสนาให้ครบ พุทธกาล 5,000 ปี จะสามารถพบในศาสตราแลบงที่มีที่มาจากวรรณกรรมชาคโดยตรงหลายเรื่อง ดังเช่น เรื่องกาถิ เรื่องกรุงศุมมิตร เรื่องโลกกฤตุมาร และเรื่องพุทธนิสสาน ที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้น

ศาสตราแลบงที่ไม่ได้มาจากวรรณกรรมพระพุทธศาสนา หรือวรรณกรรมชาคโดยตรง แต่เป็นศาสตราแลบงที่แต่งเลียนแบบชาคได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายในการที่คิดแต่งศาสตราแลบงเพื่อ เป็นมรดกตัวแทนสืบต่อพระศาสนาเช่นเดียวกัน เช่น เรื่องมรณมาตา ของ พระอินทปปัญญา (อุก) เป็นศาสตราแลบงซึ่งประพันธ์ขึ้น โดยน่านิทานพื้นบ้านมาแต่งเลียนแบบชาคได้ผูกเรื่องเชื่อมโยง กับพระพุทธศาสนาโดยกล่าวถึงวัตถุประสงค์ในการแต่งไว้อย่างชัดเจนว่า แต่งศาสตราแลบงเรื่องนี้ เพื่อสืบทอดพระพุทธศาสนาไว้ให้ครบ 5,000 ปี ดังนี้

เพราะศุบิติดุดอง	ชกอนิสงส์	เทิบขุสุสาห์
ชาเกรตักัณานัน	ปรัพานวสุสา	กนุงพระศาสนา
	สมญะชินสิริ ฯ ⁴⁸	

คำแปล

เพราะด้วยใจจง	ชกอนิสงส์	จึงพยายามสุดสาห์
เป็นมรดกรับใช้	ห้าพันวรรษษา	ในพระศาสนา
	สมเด็จชินสิริ ฯ	

ศาสตราแลบงบางเรื่องไม่ได้เน้นจุดมุ่งหมายเพื่อการสืบอายุพระพุทธศาสนาโดยตรง แต่มี จุดมุ่งหมายในการทำบุญเพื่อให้คนทั้งหลายได้อ่าน ได้เรียน ได้ไตร่ตรองถึงความไม่เที่ยงแท้ ถือได้ ว่าเป็นจุดมุ่งหมายในทางพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน ดังปรากฏในเรื่องกรุงศุมมิตร ผลงานของ ออกญาโกษาธิบดี (เกา) ได้กล่าวถึงวัตถุประสงค์ในการแต่งไว้ เพื่อเป็นบุญและเป็นการสืบต่อไป ภายหลังให้คนทั้งหลายได้สวดเรียนคิดพิจารณาไตร่ตรองถึงความไม่เที่ยง (อนิจจา) ดังนี้

จงชากิจจุกาพูย	พากุยเพจนัสสุภาพ	ทุกเทาชานุญย
คัณชาโกรบ	ทุกโอบยอัสชน	สุตรเรียนควรรคน
	ควรรคิตอนิจจา ฯ ⁴⁹	

⁴⁸ พุทธศาสนนุญจิกุย, เรื่องมรณมาตา, หน้า 4.

คำแปล

ผู้เป็นภิกษุ	พาคย์พจน์สุภาพ	ไว้ไปเป็นบุญ
สืบต่อภายหลัง	ไว้ให้เหล่าชน	สวดเรียนควรรุ่น
	ควรรคิตอนิจจา ฯ	

ดังนั้นจึงน่าจะกล่าวได้ว่าจุดมุ่งหมายของการประพันธ์วรรณกรรมประเภทศาสนาแลงที่พบจากศาสนาแลงที่นำมาใช้ในการวิจัยส่วนใหญ่ระบุว่า ประพันธ์ขึ้นเพื่อเป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนาให้ยืนยาวไป 5,000 ปี ตามความเชื่อเรื่องอายุพระศาสนาของพระโคตมพุทธเจ้า เป็นการแสดงให้เห็นว่าวิเชมรถือศาสนาแลงมีฐานะเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนา การประพันธ์ศาสนาแลงจึงเท่ากับเป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนาไปในเวลาเดียวกัน ศาสนาแลงที่ระบุจุดมุ่งหมายว่าแต่งขึ้นเพื่อเป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนาให้ยืนยาวไป 5,000 ปี พบทั้งศาสนาแลงที่มีที่มาจากวรรณกรรมชาดกและศาสนาแลงที่ประพันธ์ขึ้นเลียนแบบวรรณกรรมชาดก

นอกจากนี้ศาสนาแลงบางเรื่องได้กล่าวถึงวัตถุประสงค์อื่นด้วย เช่น เรื่องกรุงสุกมิตร์ แม้จะไม่ได้กล่าวถึงการสืบอายุพระพุทธศาสนาโดยตรง แต่ก็มีวัตถุประสงค์ในการประพันธ์เพื่อให้คนทั้งหลายได้ใช้ในการศึกษาเล่าเรียนและพิจารณาไตร่ตรองเกี่ยวกับความไม่เที่ยง ถือได้ว่าเป็นจุดมุ่งหมายในทางสั่งสอนพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน

4.2.1.5 ที่มาของเรื่อง

องค์ประกอบที่สำคัญอีกประการหนึ่งของศาสนาแลงคือ การกล่าวถึงที่มาของเรื่องที่กวีนำมาใช้ในการประพันธ์เป็นศาสนาแลง ศาสนาแลงส่วนใหญ่กล่าวว่ามีที่มาจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา เช่น นิบาตชาดก ปัญญาชาดก และศาสนาแลงบางเรื่องกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าแปลมาจากภาษาไทย ตัวอย่าง ศาสนาแลงที่แปลมาจากภาษาบาลี ในคัมภีร์ปัญญาชาดก เช่น เรื่องกรุงสุกมิตร์ ออกญาโกษาธิบดี (เกา) ได้กล่าวไว้ตอนต้นว่ามาจากปัญญาชาดก ดังนี้

สกราชพระสงฆ	ราชาเอกต่าง	แปรพินิบาต
ปัญญาชาดก	เที่ยงทุกชาอาที	เทิบขังสรวาต

⁴⁹ พุทธศาสนมณฑลคตย, กรุงสุกมิตร์, หน้า 3.

สงเวกคิตคน ๆ⁵⁰

คำแปล

สักราชพระสงฆ์	ราชาเอกตั้ง	แปลจากนิบาต
ปัญญาสชาคก	เที่ยงไว้เป็นอาที	จึงพยายามเพียร
	รำพึงคิตครุ่น ๆ	

เรื่องพุทธนิสสณ ฉบับของพุทธศาสนบัณฑิตย์กล่าวถึงที่มาของเรื่องว่า แปลมาจากภาษาบาลีตามเรื่องราวที่มีมาในพระพุทธรฎีกา ดังนี้

บนทุลทุกเนา	ชาบาลีเชรา	สณฎาปัสตวง
ขณุมึงสุรายพี	บาลีพระผคง	ตามโดยทำนอง
	ในพระพุทธรฎีกา ๆ ⁵¹	

คำแปล

บนทุลไว้เนา	เป็นบาลีเชรา	ธรรมเนียมสัตว์ผอง
ข้างจะถอดจาก	บาลีพระผคง	ตามโดยทำนอง
	ในพระพุทธรฎีกา ๆ	

ศาสตราแลบงบางเรื่องทีกวีกกล่าวไว้ต้นเรื่องว่าแปลมาจากภาษาไทย ได้แก่ เรื่องหงส์ยนต์ ซึ่งกวีได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าแปลจากภาษาไทยเป็นภาษาเขมร ดังนี้

เทีบขณุมึงสุรังสุราล	สุรายอส์อรุณแปรพากุยพี
เสียมบทปรากฎที	ชาพากุยเขมรวิญ โห่งณา ๆ ⁵²

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

⁵¹ พุทธนิสสนางกฐรี, หน้า 1.

⁵² พุทธศาสนบณัติย, เรื่องหงส์ยนต์, หน้า 3.

คำแปล

จึงข้าจะคัดสรร
สยามบทปรากฏที่

แก้สิ้นอรรถแปลพากย์จาก
คินเป็นคำเขมรแลนา

เรื่องสรรพสิทธิ์ของ หมื่นภักดีอักษร (คน) กล่าวถึงที่มาของเรื่องไว้ต่างกัน เนื่องจากฉบับพิมพ์บางฉบับกล่าวว่าแปลจากภาษาไทย แต่เรื่องสรรพสิทธิ์ฉบับพิมพ์ของบรรณการคิมเสง กล่าวว่าเรื่องนี้แปลมาจากภาษาบาลี ดังข้อความที่ว่า

อหรีขุณุมสูมาบัจง
พากย์เสียมเทียบแกแปรภาษา

เลิกลบบงรายเรื่องตามปราชญา
ชาพากย์เขมรากมพูชา ฯ⁵³

คำแปล

อหอันว่าข้าขอจับจอง
พากย์เสียมจึงแก้แปลภาษา

ยกเลิกบงรายเรื่องตามปราชญา
เป็นพากย์เขมรากัมพูชา ฯ

แต่เรื่องสรรพสิทธิ์ฉบับพิมพ์ของพุทธศาสนบัณฑิตยส์กล่าวว่า เรื่องนี้แปลมาจากภาษาบาลี ดังนี้

อห่อญุขุณุมสูมาจรจง
บาลีแปรมกษาภาษา

เลิกลบบงรายเรื่องตามโวหาร
เขมราคีมพูชาชาติ ฯ⁵⁴

คำแปล

อห่อญุขมขจรจง
บาลีแปลมาเป็นภาษา

ยกเลิกบงรายเรื่องตามโวหาร
เขมราคือกัมพูชาชาติ ฯ

ที่มาของเรื่องถือเป็นองค์ประกอบที่สำคัญส่วนหนึ่งของศาสตราแลบง เนื่องจากเป็นการกล่าวถึงที่มาของเรื่องทีกวินามาใช้ในการประพันธ์เป็นศาสตราแลบง ส่วนใหญ่เป็นเรื่องที่มีที่มา

⁵³ เรื่องสรรพสิทธิ์ (ภันเพญ: คิมเสง, 2503), หน้า 3.

⁵⁴ พุทธศาสนบัณฑิตย, เรื่องสรรพสิทธิ์ (ภันเพญ: พุทธศาสนบัณฑิตย, 2541), หน้า 2.

ทำให้พระพุทธองค์ทรงเล่าเรื่องในอดีต⁵⁶ เนื้อหาของศาสดาแลงในส่วนนี้จะเป็นการเริ่มต้นเล่าเรื่องในสมัยพุทธกาลโดยให้รายละเอียดว่า พระบรมศาสดาประทับอยู่ที่ไหน ทรงปรารภอะไร หรือพระสาวกปรารภอะไร เป็นสาเหตุของการนึกถึงเรื่องในอดีตแล้วตรัสเล่าเรื่องในอดีตนั้น ศาสดาแลงที่อ้างถึงปัจจุบันวัตถุมิทั้งศาสดาแลงที่มีที่มาจากวรรณกรรมชาคกโดยตรง และศาสดาแลงที่ไม่ได้มีที่มาจากวรรณกรรมพระพุทธศาสนาโดยตรง แต่ใช้วิธีการนำเข้าสู่เนื้อเรื่องเช่นเดียวกับศาสดาแลงที่มีที่มาจากวรรณกรรมพุทธศาสนาด้วย

ศาสดาแลงที่มีที่มาจากวรรณกรรมพุทธศาสนาและนำเข้าสู่เนื้อเรื่องด้วยปัจจุบันวัตถุ มีตัวอย่างที่น่าสนใจคือ เรื่องโกคกุลกุมาร ผลงานของออกญาวงศาสรเพชญ (นง) ที่มีที่มาจากพากลชาคกในปัญญาชาคก เริ่มต้นเล่าเรื่อง โดยกล่าวถึงปัจจุบันวัตถุตามขนบแบบอรรถกถาชาคกว่า เมื่อครั้งที่พุทธเจ้าประทับอยู่ ณ วัดพระเชตพน วันหนึ่งเหล่าภิกษุสงฆ์จำนวนมากประชุมกันกล่าวถึง การที่พระเทวทัตปรารภจะฆ่าพระพุทธองค์แต่ทำไม่สำเร็จ และเทวทัตได้ถูกบาปกรรมตามทันจนพระธรณีสูบลงไปเกิดในนรกอเวจี เวลานั้นพระพุทธเจ้าทรงทราบความด้วยทิพย์โสต พระองค์จึงเสด็จออกจากสุคันธกุฎี แล้วตรัสแก่เหล่าภิกษุทั้งหลายว่า เทวทัตไม่ได้ปรารภจะฆ่าพระพุทธเจ้าแต่ในปัจจุบันชาติเท่านั้นแต่มีใจคิดมาตั้งแต่อดีตชาติหลายคราครั้งแล้ว เมื่อพระพุทธองค์ตรัสดังนี้แล้วก็ทรงนิ่ง พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายจึงขออาราธนาให้พระองค์แสดงกรรม พระพุทธเจ้าจึงทรงเทศนาเรื่องโกคกุลกุมาร ดังนี้

ขณุมสูมณเณ็ร	ภูณาลสรเส็ร	กาลพระภควา
สารเพชญพุทธพงส	เสฏจคงธมมา	อาสุริยนานา
	วตตพระเชตพน ฯ	
พระองคเมตดา	นำธรมเทศนา	โปรสปรามมหาชน
ภิกขุสงฆ์	อสองคอรหนุต	บานบริบูรณบุญย
	โถยพุทธวงนา ฯ	
มานกาลมวยไถง	ภิกขุผงเจรินไกร	ชวขุมจรจา
พีพระเทวตต	กาจคิดปราถนา	เบ็ยตเบ็ยนพารา
	จิตตจงพิฆาต ฯ	
ในพระสมมา-	สมพุทธศาสดา-	จารยจมโลกนาถ
กาตคิตกถเว็ร	อพีปรมาถ	นูนบงพิฆาต

⁵⁶ รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, นิทานชาคกฉบับเปรียบเทียบ (กรุงเทพฯ: สถาพรบุ๊คส์, 2548), หน้า 39.

	พระองค์พุมบาน ฯ	
เอองคเทวทศต	บาปตามทานกฐาค์	เพกพน่นปรมาณ
พระธรณีสัรบ	ทำงรูปเทาบาน	เกิตชาเปรดปรมาณ
	เนานาวีจี่ ฯ	
กาลเนาะสมญเญ	พระสรีสารเพชญ	ชุราบสพพเสงกฐี
โถยทิพพโสตเสจร	เทีบเสฎจเจญพี	สุคนษกฐี
	สยนาอุตคม ฯ	
พระองค์จรจาก	เฉพาะชมมสภาค	สาลาช่นุม
แบรเบีกพระสุร	มฐุรตัวสัคคีล-	เพงภาฎจพุม
	บนุทูลเทาทกาน ฯ	
ถาไหอวูโส	เนาถวีเฉาๆ	มินเทาสุมาทาน
จมเรีนเมตุดา	ภาวานานำปรมาณ	โอยบริบูรณบาน
	ฎจกฐีปรมาณ ฯ	
เทีบอส์ภิกขุ	ปรณมยสาสง	ทูลพระพุทฐฎีกา
รือส่เยิงขุม	มกชมชวบกุนา	นียบขอนิจจา
	พีพระเทวทศต ฯ	
กาจคิตปรมาณ	จิตตจงพิฆาต	เบียดเบียนบับาค่
พระชนมพระองค์	พชพงสพทฐรณ	พุมบานฎจจิตต
	ฎจกฐีปรมาณ ฯ	
แปรชาปราสปรมาณ	องคอนุตรธาน	บาค่บ่งอาตมา
บาปตามทานหน	ทุร่นทุรา	ทล่ทุกขเวทนา
	ล่บาคเพกกฐาค์ ฯ	
สมญเญกควา	มานพระพุทฐฎีกา	พระสุรสารลัทธิ
ถาไหภิกขุสงฆ	เอองคเทวทศต	จงเพียรจำจิตต
	นุนบงพิฆาต ฯ	
เรวีองคตถา-	คตแตมินคุรา	ปัจจุปปนุนชาติ
พุมบานฎจจิตต	กาจคิตปรมาณ	มานพีบุพชาติ
	มุนมกเจรีนคุรา ฯ	
บนุทูลแตเมลาะ	บณมบ่นาเนาะ	พุมมานพุทฐฎีกา
อส์ภิกขุทำงพาย	กุราบถววยวนุทา	สูมอาราธนา

พระบรมถาไถล ฯ
กาลเนาะพระองค สารเพชญเสฏฐจทรง
เสฏฐเบิกพระสุร มธุรปรุไพ
อาวโสบริสัท ฯ⁵⁷

พระทิพพญาณเฉย
เตรกตราส่ถาไห

คำแปล

ข้าขอดำเนิน	ตำนานสรรเสริญ	กาลพระภควา
สรรเพชญพุทธพงศ์	เสด็จจงจรมา	อาศัยเนนา
	วัดพระเชตพน ฯ	
พระองค์เมตตา	นำธรรมเทศนา	โปรดบอกมหาชน
ภิกษุสุสงฆ์	เหล่าองค์อรหันต์	ได้บริบูรณ์บุญ
	โดยพุทธวจนา ฯ	
มีกาลวันหนึ่ง	ภิกษุผองมากยิ่ง	จวบชุมเจรจา
เรื่องพระเทวทัต	ร้ายคิดปรารณา	เบียดเบียนพารา
	จิตป้องพิฆาต ฯ	
ในพระสัมมา-	สัมพุทธศาสดา-	จารย์จอมโลกนาถ
เขาคิดกลทำ	จากความประมาท	แก้หวังพิฆาต
	พระองค์ไม่ได้ ฯ	
ส่วนองค์เทวทัต	บาปตามทันครัน	ยิ่งพินประมาณ
พระธรณีสูบ	ทั้งรูปไปได้	เกิดเป็นเปรตปราณ
	เนนาอเวจี ฯ	
กาลนั้นสมเด็จ	พระศรีสรรเพชญ	ทราบสรรพคดี
โดยทิพย์โสตเสร็จ	จึงเสด็จออกจาก	สุคันธภูมิจ
	สขนาอุคต ฯ	
พระองค์จรจาก	เฉพาะธรรมสภาค	ศาลาชุมนุม
หันเบิกพระสุร	มธุรสวัตคีสำ-	เนียงถือดูจพรหม
	บันทูลไปตรง ฯ	
ว่าเนาะอาวโส	อยู่ทำไมเปล่า	ไม่ไปสมาทาน

⁵⁷ ฉิ่ง หุกชี, เรื่องโภคกฤตุมาร, หน้า 4-7.

จำเรียมเมตตา	ภวานานำปราณ คุณคืปรารธนา ฯ	ให้บริบูรณ์ได้
จึงเหล่าภิกษุ	ประนมตอบคำ	ทูลพระพุทธฎีกา
อันเหล่าเราข้า	มาชুমพบกัน แต่พระเทวทัต ฯ	กล่าวการอนิจจา
ร้ายคิดประมาท	จิตป้องพิฆาต	เบียดเบียนบำบัด
พระชนม์พระองค์	เผ่าพงศ์พุทธรัตน์ คุณความปรารธนา ฯ	ไม่ได้คังจิต
แปรเป็นปราศปราน	องค์อันตรธาน	สูญสิ้นอาตมา
บาปตามทันหน	ทูนทुरา ลำบากยิ่งนัก ฯ	ทันทุกข์เวทนา
สมเด็จภควา	มีพระพุทธฎีกา	พระสุรสารสัทท
ว่าแน่ะภิกษุสงฆ์	อันองค์เทวทัต แก้หวังพิฆาต ฯ	ผูกเวรจำจิต
ทำองค์ตถา-	กตแต่ไม่ครา	ปัจจุบันชาติ
ไม่ได้คังจิต	ร้ายคิดประมาท ก่อนมาหลายครา ฯ	มีแต่บุพชาติ
บันทูลเพียงนี้	หยุดอยู่เท่านั้น	ไม่มีพระพุทธฎีกา
เหล่าภิกษุทั้งหลาย	กราบถวายวันทา พระธรรมคำควร ฯ	ขออาราธนา
กาลนั้นพระองค์	สรรเพชญเสด็จทรง	พระทิพย์ญาณเฉย
เสด็จเบิกพระสุร	มธุระประไพ อาวโสบริษัท ฯ	ยินดีตรัสว่าแน่ะ

นอกจากนี้ปัจจุบันวัตถุยังปรากฏในเรื่องสรรพสิทธิ์ ศาสดราแลบงเรื่องนี้มีที่มาจากคัมภีร์ ปัญญาสชาดก เรื่องที่ 11 ในปัญญาสชาดกฉบับเขมร⁵⁸ หมิ่นภักดีอักษร (ตน) ได้กล่าวนำเข้าสู่เรื่อง โดยกล่าวถึงเมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเชตพน พระอรหันต์ทั้งหลายได้ประชุมกันแล้ว พรรณนาคุณวิเศษของพระพุทธเจ้าว่า พระองค์มีพระคุณเกินจะอุปมา เวลานั้นพระพุทธเจ้าทรง

⁵⁸ พุทธศาสนบณัติศย, ปญญาสชาดกสมุราย ภาค 5 (ภณเพญ: พุทธศาสนบณัติศย, 2504), หน้า 1 - 24.

ทราบด้วยทิพย์ญาณจึงเสด็จออกท่ามกลางหมู่สงฆ์แล้วตรัสว่า เราจะมีกิจมากแต่ในเวลานี้เท่านั้นไม่
แต่เมื่อเราเป็นพระโพธิสัตว์เรามีสิ่งเหล่านี้เช่นเดียวกันคริสต์แล้วก็นั่งอยู่ พระภิกษุเหล่านั้นจึงทูล
อาราธนาพระธรรมเทศนา พระพุทธเจ้าจึงตรัสเรื่องสรรพสิทธิชาดก ดังนี้

นิทานภูมิลพพระมุนี	สรเพชญโมลิจมโลกา
จําชาติชาติศตศกฺขณา	เนาไพรเหมววาพริกฺศาสนาตฺ ๑
กาลพระองคฺกงฺกนฺงเขตพน	สุคณฺธกฺฎิแควสุรยگانต
ชาติสุขโขร โหสถาน	สมเรจสมรานตฺกิจจเสฺมาเสสร ๑
สมัยมวเนาะอสรฺหนต	เจรินไกรอนนตมกฺกะกร
คงฺมมสกาไถลบวร	สิ่งแต่เตรกอรสรเสีรธา ๑
โอพระจวมภฺกฺษตฺไตรภพ	พระคฺมเล็ลบอิตอุปมา
ชาครุอินทฺรพฺรหฺมมมนุสฺสเทวดา	ทฺรงฺพระเมตฺตากรฺณาสตฺว ๑
สนฺตฺเสพสางบารมีไถล	บวณอสงฺเขยฺยแสนยฺรกฺฎาต
บิเพญพิพฺยายามเทีบกาต	บานลฺลอรหตฺตสฺวองจริยา ๑
เญิมบิอาณิตคิต โสรจสรฺง	สพฺพสตฺวกาตบงฺสงฺสारा
โอยฺสฺนุยจากทฺกขฺบานสุขา	คิมหานครนิพฺพานพิต ๑
กาลเนาะสมฺภฺจพระชินฺสฺริ	ชฺราบอารฺธเสจกฺฎิโญฺยญาณฤทฺธิ
เทีบยางพระบาทสฺวองวิจิตร	ตามพฺพุทฺธนิมิตเรียมกฺฎล ๑
ที่โรธมมสกาสุวณฺณา	เพ็งคงฺกรพาพระคํานาล
เทีบทฺรงฺตมฺริะโญยโยบถ	ตฺรารตฺสวรกิจจกฺฎลสวกา ๑ ^{๕๙}

คำแปล

นิทานตำนานพระมุนี	สรเพชญโมลิจอมโลกา
จับชาติเป็นสัตว์สกฺขณา	เนาไพรเหมววาพฤกษาสํานต ๑
กาลพระองคฺประทับในเขตพน	สุคณฺธกฺฎิแควสุรยگانต
เป็นที่สุขโขร โหสถาน	สำเร็จสําราญกิจสโมสร ๑
สมัยหนึ่งนั้นเหล่าอรหันต	มากยิ่งขึ้นตํมามากมาย
อยู่ในธรรมสภาค่าบวร	ล้วนแต่ยินดีสรรเสริญว่า ๑

^{๕๙} พุทธศาสนบณฺฑิตย, เรื่องสพฺพสิทฺธิ, หน้า 3.

ไอ้พระจอมมกุฎพัน ไตรภพ	พระคุณเลอลบหาใดเทียบ
เป็นครูอินทร์พรหมมนุษย์เทวดา	ทรงพระเมตตากรุณาสัตว์ ฯ
สะสมเสพสร้างบารมีประเสริฐ	สื่อสงฆ์แสนยาวยิ่ง
บำเพ็ญเพียรพยายามจึงตัด	ได้ถูกรัดคดสร้างจริยา ฯ
เพื่อสงสารคิดขอยก	สรรพสัตว์ตัดสิ้นสังสารา
ให้สูญจากทุกข์ได้สุขา	คือมหานครนิพพานจริง ฯ
กาลนั้นสมเด็จพระชินศรี	ทราบอรรถคดีโดยญาณฤทธิ์
จึงย่างพระเจ้าสอวางวิจิตร	ตามพุทธนิมิตเรียงมาดล ฯ
ที่โรงธรรมสภาสุวรรณา	ขึ้นประทับกระลาพระค่านัล
จึงทรงดำริโดยยุบล	ตรัสถามกิจกมลเสวกา ฯ

ศาสตราแลงที่ไม่ได้มีที่มาจากวรรณกรรมพุทธศาสนา แต่ใช้วิธีการนำเข้าสู่เนื้อเรื่องด้วย ปัจจุบันวัดภูน้ำจะเป็นการแสดงให้เห็นถึงความพยายามของกวีผู้ประพันธ์ศาสตราแลงเหล่านี้ที่จะทำให้ศาสตราแลงมีลักษณะเป็นวรรณกรรมพุทธศาสนา โดยการเชื่อมโยงว่าเรื่องนี้มีปัจจุบันวัดภูตามองค์ประกอบของวรรณกรรมชาดก เพื่อให้เกิดความน่าเชื่อถือแก่ผู้อ่านหรือฟังในเวลาทีศาสตราแลงเรื่องนั้นได้นำมาใช้สอนธรรมแก่ผู้อ่านหรือฟังศาสตราแลง ศาสตราแลงที่ไม่ได้มีที่มาจากชาดกแต่ใช้วิธีการนำสู่เรื่องแบบนี้มีตัวอย่างที่ชัดเจนคือ เรื่องมรณมาตา ผลงานของพระอินทร์ปัญญา (อุก) ดังตัวอย่างการนำเข้าสู่เรื่อง โดยอ้างถึงปัจจุบันวัดภูของว่า

จะขอพรรณานิทานในคัมภีร์บาลีชื่อเจตนาพุทธาซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสเทศนา และกล่าวถึงปัจจุบันวัดภูว่าเรื่องนี้พระพุทธองค์ตรัสเมื่อประทับอยู่ที่เวฬุวันมหาวิหารในกรุงราชคฤห์ วันหนึ่งมีพระภิกษุชื่อพระอนุรุทธได้เข้าไปตรัสถามพระพุทธเจ้าว่า ข้าพเจ้าสงสัยว่ามหาชนแตกต่างกัน บ้างเกิดมามีรูปร่างโสภာประกอบด้วยปัญญาเฉลียวฉลาด มียศศักดิ์บุญสูงส่งอายุยืนมีกำลังมาก มีเดชมัทธพทั้งหลายไม่เคยสูญหาย แต่บ้างเกิดมามีโรค กำพรัายากจนสมบัติไม่สมบูรณ์ คี สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสดับแล้วจึงตรัสเทศนา จากนั้นพระองค์ทรงนำเรื่องมรณมาตาชาดกมาเทศนา ดังนี้

สมณเฑาะภควนุต	ทรงมานพระบ-	นุทตเพียงเทศนา
บุญณะเสงี่ยมสุจาด์	บณบ่พุทธฎีกา	พระอนุรุทธา
	โอนกราบปรวญุปราน ฯ	
บงค้ทูลดา	บพิตรพระมหา	กรุณาสูมทาน

สัณเฑาะว์ชาดก	เที่ยงทุกโปรสปราน วิถดารพิศดาร ฯ	เียงขุณุมโอบาน
นำอติตนิ-	พระภูมามนุษ ททวลนิมนต์ ทานพิวาสนา ชาดกกลง ฯ ⁶⁰	ทรวง่มานพุทธฎีกา มรณมาตา

คำแปล

สมเด็จจกวันต์ เท่านั้นเสี้ยมสังค	ทรงมีพระบัน ทรงจบพุทธฎีกา โอนกรานน้อมปราน ฯ	ทูลเที่ยงเทศนา พระอนุรุธา
บังคมทูลว่า สำแดงชาดก	บพิตรพระมหา เที่ยงทุกโปรคปราน วิถดารพิศดาร ฯ	กรุณาโปรดทาน เราข้าให้ได้
พระผู้มีบุญ นำอติตนิ-	รับนิมนต์ ทานแต่วาสนา ชาดกกันลง ฯ	ทรงมีพุทธฎีกา มรณมาตา

จากที่กล่าวมา เห็นได้ว่าปัจจุบันวัตถุเป็นองค์ประกอบที่สำคัญส่วนหนึ่งของศาสตราแลงที่ได้รับอิทธิพลจากการเขียนปัจจุบันวัตถุในคัมภีร์อรรถกถาชาดก (ชาดกัฎฐกถา) หรือปัญญาสาชดก รวมทั้งวรรณกรรมชาดกนอกนิบาตที่เป็นวรรณกรรมที่แต่งเลียนแบบอรรถกถาชาดกปัจจุบันวัตถุในศาสตราแลงเป็นองค์ประกอบที่เป็นการยืนยันฐานะของศาสตราแลงว่าเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาหรือวรรณกรรมชาดก ไม่ว่าจะเป็นศาสตราแลงที่มีที่มาจากชาดกหรือศาสตราแลงที่แต่งเลียนแบบชาดกก็ตาม

4.2.2.1.2 การปรารภเรื่องโดยอ้างว่าเป็นพุทธวณะ

ดังได้กล่าวแล้วว่า ศาสตราแลงมีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ดังนั้นศาสตราแลงจำนวนหนึ่งจึงมีบทปรารภก่อนเข้าสู่เนื้อเรื่องด้วยการอ้างว่าเรื่องนี้มีที่มาจากพระพุทธวณะ ทั้งศาสตราแลงที่มีที่มาจากคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องที่มีที่มาจากคัมภีร์

⁶⁰ พุทธศาสนมณฑลิตย, เรื่องมรณมาตา, หน้า 4 .

อรรถกถาชาดก ปัญญาสาชดก และเรื่องที่มาจากนิทานพื้นบ้าน แต่นำมาแต่งเป็นศาสตราเลบงซึ่งอ้างว่า เรื่องเหล่านี้เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เพื่อให้ผู้อ่านหรือฟังเกิดความเชื่อถือว่าเป็นเรื่องของพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติ

เรื่องกาก็ เป็นศาสตราเลบงซึ่งมีที่มาจากนิบาตชาดก คือ เรื่องกาภคิชาดก⁶¹ เรื่องสูตันทีชาดก⁶² และเรื่องกุกฆาตชาดก⁶³ สมเด็จพระพรหริภักษรามาอิศราธิบติได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในคำปรารภต้นเรื่องว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าบำเพ็ญโพธิสมภารบารมีเป็นพญาครุฑ สถิตอยู่ ณ พิมานนิมพลี เจิงเขาพระสุเมรุ ดังนี้

เนบตทากกา-	ติเตงจงชา	เรียงรายโถยฉู้
ฉีรไนพระมหา-	กรุณาบานบิ-	เพญโพธิส-
	มการภูมิบารมี ฯ	
โยนยกชาติชา	สตุวสกุณา	กรุฑราชฤทธิ
เสถรสถิตนาสุถาน	พิมานนิมพลี	เรียงริมคิริ
	สุเมรุบพพตา ฯ ⁶⁴	

คำแปล

นืบททากกา-	ติเตงผูกเป็น	เรียงรายโดยคำ
เนินไนพระมหา-	กรุณาได้บำ-	เพ็ญโพธิส-
	มการภูมิบารมี ฯ	
ถือเอาชาติเป็น	สตุวสกุณา	กรุฑราชฤทธิ
เสถียรสถิต ณ สุถาน	พิมานนิมพลี	เรียงริมคิริ
	สุเมรุบรพตา ฯ	

⁶¹ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่ม ที่ 58 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2527), หน้า 563.

⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 785-786.

⁶³ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่ม 62 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537), หน้า 520.

⁶⁴ พุทธศาสนนบณัติย, เรื่องกาก็, หน้า 3.

เรื่องพระสุธนนกุมาร เป็นเรื่องชาคกเรื่องที่ 2 ในคัมภีร์ปัญญาสชาคกฉบับกัมพูชา⁶⁵ แต่กวี (เจ้าพญาโกนุ) กล่าวว่าเรื่องนี้มีอยู่ในนิบาต (นิบาตชาคก) เมื่อยกพระชาติใน “อติทุรชาโค” น่าจะหมายถึง ทูเรนิทาน เป็นเรื่องตั้งแต่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีในสมัยพระพุทธที่ปังกร จนจุดจากพระชาติที่เป็นพระเวสสันดรและบังเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นดุสิต⁶⁶ จากข้อความดังกล่าวแสดงว่า กวีได้ยกเรื่องพระสุธนนกุมาร หรือ สุธนชาคก ขึ้นเทียบเท่าพระพุทธทวณะ นอกจากนี้กวียังได้กล่าวว่า พระพุทธเจ้าศรีสเทสนาเรื่องนี้เมื่อประทับอยู่ที่พระเชตวัน ได้ศรีสเทสนาเป็นภาษาบาลี เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าทรงเป็นพระโพธิสัตว์ถือกำเนิดเป็นกษัตริย์ครองราชย์ในนคร ดังนี้

อหฺเอโก	เทาะทำงนาโม	โกนุเจ้าพญา
มานจิตตเบตี	พิตพีภควา	นิพนุรกาพฺยา
	โถยบาลี๋ ๑	
มานกฺนุณนิบาต	กาลพระยชชาติ	อติทุริ
ชาโคภพกนฺตฺร	กปฺปกนฺตาริ	บาดส์ลาคํบัง
	วางจฺยแมนมาน ๑	
นัยเนบานฉฺฉิง	ฉฺฉีเริฉฺฉีฉิง	กาลพระทฺรงฺญาณ
ทฺรงฺตฺราสฺเทสนา	คาถาทฺนุมนาน	กาลค่งเนาฐาน
	เชตพนวเน ๑	
สุทฺธสิงบาลี	อสฺอารุเสจฺฉกฺฉี	อรหนตปฺราษฺณแปร
ปฺราบปฺรายพากฺยเพจน	เสจฺจเรจฺฉวนแฉ	อาจารย์เชิงเค
	ฉฺฉิงโถยฉฺฉีมฉฺฉาน ๑	
กาลพระภควา	ชินวฺงสสาสุตา	อนาวรณฺญาณ
โยนยกกํเนิต	กบเกิดนาฐาน	ชมพฺพทฺวิปบาน
	เสพสาบารมี ๑	
ชาโพธิสฺตว	มหาบฺรฺสร์ตฺน	จมเจ้าจฺกรี
เนนานนคร	บวรฺวฺจฺฉี	คามานูรี

⁶⁵ พุทธศาสนบณฺจติคฺย, ปญฺญาสชาคกสมฺมราย ภาค 1 (ภณฺเพญ: พุทธศาสนบณฺจติคฺย, 2504), หน้า 47 – 111.

⁶⁶ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาเมฆ ราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 87.

รัฐราชาธิมา ๗⁶⁷

คำแปล

อห่เอโก	เทะทังน โม	โกนุเจ้าพญา
มีจิตปีติ	แท้จากภควา	นิพนธ์กาพยา
	โดยบาลีย์ ๗	
มีในนิบาต	เมื่อพระยชชาติ	อดีทุรี
ชาโตภพกันตร์	กัปปกันดาร	บัคสลัดกำบัง
	ชาวไกลแมนมี ๗	
นัยนี้ได้เคียง	ดำเนินคำเนียง	กาลพระทรงญาณ
ทรงตรัสเทศนา	กาถาสั่งสอน	กาลคองเนาฐาน
	เขตพนวเน ๗	
ล้วนแต่บาลี	สิ้นอรรถคดี	อรหันตปราชญ์แปล
บอกปราชพากย์พจน์	ผิดถูกเอาใจใส่	อาจารย์เราเขา
	รู้โดยเคิมค้ำน ๗	
กาลพระภควา	ชินวงศ์ศาสดา	อนาวรัญญาณ
โยนยกกำเนิด	กอบเกิด ณ ฐาน	ชมพูทวีปได้
	เสพสร้างบารมี ๗	
เป็นโพธิสัตว์	มหาบุรุษรัตน์	จอมเจ้าจักรี
เนา ณ นคร	บวรวุฒิ	คามานูรี
	รัฐราชาธิมา ๗	

ศาสตราแลบบางเรื่องเป็นนิทานท้องถิ่นที่ไม่ได้มีปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แต่อ้างว่าเป็นเรื่องที่แปลหรือยกมาจากพระพุทธฎีกา เช่น เรื่องหงส์ยนต์เป็นเรื่องที่แปลมาจากเรื่องสุวรรณกุมารของไทยและไม่ปรากฏในวรรณกรรมชาดก กล่าวว่าเป็นเรื่องราวมืดครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จสร้างบารมีในเวลาที่ยังไม่ได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้า เสด็จแสดงสมมติมิพระนามว่าพระสุวรรณกุมาร ดังนี้

⁶⁷ พุทธศาสนบณฺฑิตฺย, เรื่องพระสุธนกุมาร (ภณฺฑิตฺย: พุทธศาสนบณฺฑิตฺย), หน้า 3 - 4.

นิทานกาลสมเด็จ	พระสรเพชญ์สัมพุทธา
เสถียรสาธิตามิตา	พุมทาน์คราส์ชาพงสพุทธา ๕
อนุโศลเทโถยขนาด	พระยชชาติชากัปรากฎ
ชาเสถียรเสถียรสนมต	นามพระสุวรรณกุมาร ๕
พระองคคราจรังคาคั	เนากนุงวฎฐสงสาร
เสถียรสาธิตามิตา	พุมทาน์พุมพระบารมี ๕ ⁶⁸

คำแปล

นิทานกาลสมเด็จพระ	พระสรเพชญ์สัมพุทธา
เสด็จสร้างบารมิตา	ไม่ทันครัสเป็นพงศพุทธา ๕
ท่องเที่ยวไปตามขนาด	พระเอชชาติชัคปรากฎ
เป็นกษัตริย์แสดงสมมติ	นามพระสุวรรณกุมาร ๕
พระองค์เสร็จทุกแห่ง	เนาในวิฎฐสงสาร
เสด็จสร้างพระสมภาร	ไม่ทันถ้วนพระบารมี ๕

จากที่กล่าวมาสามารถสรุปได้ว่า การปรารภเรื่อง โดยการอ้างถึงพระพุทธรวณะเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของศาสตราแลงงเพื่อการอ้างว่าศาสตราแลงงเรื่องนี้มีที่มาจากพระพุทธรวณะ ทั้งศาสตราแลงงที่มีที่มาจากชาดกและเรื่องที่มีที่มาจากนิทานพื้นบ้าน แต่นำมาแต่งเป็นศาสตราแลงงซึ่งอ้างว่า เรื่องเหล่านี้เกี่ยวข้องกับพระพุทธรศาสนา เพื่อให้ผู้อ่านหรือฟังศาสตราแลงงเกิดความเชื่อถือว่า ศาสตราแลงงเรื่องนั้นเป็นเรื่องของพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติ

4.2.2.2 เนื้อเรื่อง หรือ อคติวัตถุ

เนื้อเรื่องหรืออคติวัตถุ เป็นองค์ประกอบสำคัญที่สุดของศาสตราแลงง เนื่องจากเป็นเนื้อหาที่กล่าวถึงเหตุการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้นในเรื่องและพฤติกรรมของตัวละคร ลักษณะของตัวเรื่องหรือเนื้อเรื่องนี้ เลียง หับอาน (लग हबोअन) กล่าวไว้ว่าเป็นองค์ประกอบส่วนที่ 2 ของศาสตราแลงง “ที่ 2 คือ ตัวเรื่องเป็นการดำเนินเรื่อง นักนิพนธ์ใช้คำธรรมคาผสมมคธภาษาหรือสันสกฤตเล็กน้อยตามความรู้ของตนในการแต่งเรียบเรียงเรื่อง”⁶⁹ เนื้อเรื่องของศาสตราแลงงแสดง

⁶⁸ พุทธศาสนบัญญัติ, เรื่องหงสนมต, หน้า 3.

⁶⁹ लग हबोअन, สิทธิสารวคคิอฤทธสาสุทรแฆมร สมัยนกรณันฎลัสมัยอฎฐก, หน้า 218.

ให้เห็นถึงอิทธิพลของแนวคิดทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะศาสตราแลงที่มีที่มาจากวรรณกรรมชาดกโดยตรง และศาสตราแลงที่แต่งเลียนแบบชาดกก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน รายละเอียดของเนื้อเรื่องหรือคติวัตถุจะได้กล่าวถึงตั้งแต่หัวข้อที่ 4.3 เป็นต้นไป

4.2.3 ประชุมชาดกและหมายเหตุท้ายเรื่อง: องค์ประกอบส่วนปลาย

เลียง หับอาน (लग हाबोान) กล่าวถึงลักษณะของ "ข้อความจบเรื่อง" ว่า "ที่ 3 คือ ข้อความจบ เป็นการปิดฉากเรื่อง โดยการอุทิศปรารถนาตามที่กวีต้องการ เป็นแบบการอธิษฐาน หรือเป็นการสหชาติ หากว่าเรื่องนั้นมีที่มาจากพุทธศาสนา"⁷⁰ สอดคล้องกับผลการวิจัยขององค์ประกอบของศาสตราแลงพบว่า องค์ประกอบส่วนท้ายของศาสตราแลงประกอบด้วยส่วนที่เป็นประชุมชาดกหรือสโมธาน และส่วนที่เป็นหมายเหตุท้ายเรื่อง ดังนี้

4.2.3.1 ประชุมชาดก หรือ สโมธาน

ประชุมชาดก หรือ สโมธาน เป็นการกล่าวสรุปเรื่องโดยเป็นส่วนที่บอกถึงการกลับชาติว่าใครกลับชาติมาเกิดเป็นใครในสมัยพุทธกาล ลักษณะของการลงท้ายเรื่องด้วยประชุมชาดก หรือ สโมธาน ปรากฏในศาสตราแลงทั้งศาสตราแลงที่มีที่มาจากชาดก และศาสตราแลงที่แต่งขึ้นเลียนแบบชาดก ปรากฏการอ้างถึงคำว่าประชุมชาดกหรือสโมธานอย่างชัดเจนในศาสตราแลงหลายเรื่อง เช่น เรื่องของสังข์เรียกว่า "ประชุมชาติ"⁷¹ ในเรื่องพุทธิแสนเรียกว่า "สโมธานา" และ "ประชุมพระชาติ"⁷² เรื่องพระสุธนมารใช้ว่า "ประชุมพระชาดก"⁷³ เป็นต้น

ประชุมชาดก หรือ สโมธาน แสดงให้เห็นถึงความเชื่อและการสั่งสอนเรื่องกฎแห่งกรรมตามหลักของพระพุทธศาสนาของชาวเขมรโดยตรง เป็นการเน้นย้ำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตราแลงได้เกิดความเข้าใจอย่างชัดเจนว่า ตัวละครที่ทำการมไว้ในศาสตราแลงเรื่องนั้นได้กลับชาติมาเกิดเป็นใคร และได้รับผลกระทบอย่างไรในสมัยพุทธกาล ลักษณะของประชุมชาดกหรือสโมธานที่พบในศาสตราแลงสามารถแบ่งได้เป็นสามประเภทคือ สโมธานของศาสตราแลงที่มีจากนิบาตชาดก สโมธานของศาสตราแลงที่มีจากพาหิรนิบาตชาดก และสโมธานของศาสตราแลงที่แต่งเลียนแบบชาดก

⁷⁰ เรื่องเดียวกัน.

⁷¹ พุทธศาสนบญญัติย, เรื่องขยงสังข์, หน้า 254.

⁷² พุทธิเสนนางงรี, หน้า 122.

⁷³ พุทธศาสนบญญัติย, เรื่องพระสุธนม, หน้า 247.

ก. สโมธานของศาสตราแลบงที่มีมาจากนิบาตชาดก

จากการศึกษาพบว่า เรื่องกาถิซึ่งเป็นศาสตราแลบงที่มีที่มีมาจากนิบาตชาดกโดยตรง กล่าวถึง ประชุมชาดกไว้ท้ายเรื่องว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสประชุมชาดกว่า นางกาถิกลับชาติมาเกิดเป็นนาง จัญจามานวิกา นายนาฏกุเวรกลับชาติมาเป็นพระ โมคคัลลานะ พระเจ้าพรหมทัตกลับชาติมาเกิดเป็น พระสารีบุตร และส่วนตัวพญาครุฑนั้นกลับชาติมาเกิดเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังนี้

เทียบบนทูลเทศนา	ชาคาถาชุมชาดกัจจาต
ธากาถิเนาะผลาส	ชาติชานางจัญจาซาก
รินายนาฏกุเวร	สิลปศาสตรแควนสิทธิศักดิ์
เจรวิลวิงซาอ-	คุดสาวกคือโมคคัลลาน
เอองคพระพรหมทัต	วิลวิงถวาคมิญมกบาน
ซาอคุดสาวกญาณ	คือองคพระสารีบุตร
เอครุฑราชปุกสา	คือพระสมมาสัมพุทธ
ตราสทรงบุญบริสุท	แต่งเทศน์ทูนมานสพพสคว
โอยละ โยขมคผล	บริบูรณถลพระอรหต
เสพ โสขสุขสมปคติ	นิพพานพนเพียรเวรา ⁷⁴

คำแปล

จึงบัณชुरเทศนา	เป็นคาถาชุมชาดกัจชัต
ว่ากาถินั้นผลัด	ชาติแมนเป็นนางจัญจาชัต
ส่วนนายนาฏกุเวร	สิลปศาสตรแควนสิทธิศักดิ์
กลับคืนมาเป็นอัก-	สาวกคือโมคคัลลาน
ส่วนองค์พระพรหมทัต	กลับชาติวนคืนมาได้
เป็นอัครสาวกญาณ	คือองค์พระสารีบุตร
ฝ่ายครุฑราชปิกษี	คือพระสัมมาสัมพุทธ
ตรัสทรงบุญบริสุท	แต่งเทศนาสอนสรรพสัตว์
ให้ดูโดยมรรคผล	บริบูรณถลพระอรหัต
เสพเสวยสุขสมบัติ	นิพพานพ้นเวรเวรา

⁷⁴ พุทธศาสนมณฑลิตย, เรื่องกาถิ, หน้า 84.

ข. สโมธานของศาสตร์าแลงที่มีมาจากพาหิรนิบาตชาดก

จากการศึกษาพบว่า เรื่องของสังข์ซึ่งเป็นศาสตร์าแลงที่มีมาจากปัญญาสชาดก กวีได้ประพันธ์บทประมุขชาดก หรือ สโมธาน แสดงให้เห็นว่าตัวละครในเรื่องได้กลับชาติมาเกิดเป็นใครในสมัยพุทธกาลอย่างละเอียดว่า นางฉันทามาเกิดเป็นภรรยาเทวทัต นางพันธุรสมาเกิดเป็นนางไพสาขา (วิสาขา) พระเจ้าสามถราชมาเกิดเป็นพระอานนท์ พระเจ้ายสวี่มาเกิดเป็นพระเจ้าสุทโธทนะ นางจันทเทวีมาเกิดเป็นพระนางสิริมหามายา นางรจนามาเกิดเป็นนางพิมพา นางสุวรรณราชิดามาเกิดเป็นนางศรีสุชาดก สุวรรณราชกุมารราชบุตรมาเกิดเป็นพระราหุล นางสุวรรณเทวีมาเกิดเป็นอุบลวรรณาเถรี ส่วนพระสุวรรณสังข์มาเกิดเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า⁷⁵

เรื่องพุทธนิสสน ซึ่งเป็นศาสตร์าแลงที่มีมาจากปัญญาสชาดกได้ประมุขชาดก หรือ สโมธานท้ายเรื่องว่า นางสันธมารมาเกิดเป็นนางจิญจมาณวิกา ส่วนม้ามณีแก้วสุรเกิดเป็นพระโมคคัลลานะ และพระดาบสมาเกิดเป็นพระอานนท์ แต่ไม่ได้กล่าววว่าพระพุทธิสสนและนางกักริกลับชาติมาเกิดเป็นใคร ดังนี้

ธมฺมเทสนา	สโมธานา	สิ่งชาติกถา
ประมุขพระชาติ	กมุโถติตา	โถฎยญาณภควา
	บนนุทลโปรสปราน ๑	
ภิกขุเอียรี่ส-	นุธมารากจก-	นลนงโลกท่างพาย
อิหฺวจากเจณฺญ	วิลวิญญุมินฺจาย	ทฺริสฺตติทฺริสฺตสบนาย
	โจรจิตตตฺตสุยา ๑	
โยนยกกัณเฑิต	กัณคเตทาเกิด	ชาจิญจาวิกา
ธฺลากัเทานรค	ทล่ทุกขเวทนา	ลลือกมินฺตรรา
	มินบานรเฐาะ ๑	
ริมนเฑีแกวสุร	นำพุทฺธงฺกุล	ลิลลาเหี้ยวเหาะ
ชาโมคฺคฺลลน	เสฺรจบานวิงเสฺมาะ	ลีสแลงจ้พะาะ
	ปรเสีรเพกพน่ ๑	
รีพระดาบส	ทฺรงัธรมสปรุส	ปรเสีรเพกพน่
โยนยกชาติชา	พระมหาอานนท	อนนคฺรป้คราน

⁷⁵ พุทธศาสนนบณฺชิตฺย, เรื่องขุยงสังข์, หน้า 255.

แจกจบเมละ โห่ง ฯ⁷⁶

คำแปล

ธรรมเทศนา	สโมธานา	อันชาคกว่า
ประชุมพระชาติ	เดิมอดีดา	โดยญาณภควา
	บันทูลโปรดปราณ ฯ	
ภิกษุเอยอันสัน-	ธมารร้าย-	กั้นลองโลกทั้งหลาย
บัดนี้จากออก	กลับคืนไม่ไกล	ทฤษฎีทุษฐสบาย
	โจรจิตริษยา ฯ	
โยนยกกำเนิด	กำหนดไปเกิด	เป็นจิณฺจาวิกา
ตกไปนรก	ทันทุกขเวทนา	หันเหไม่ตรา
	ไม่ได้หลุดพ้น ฯ	
อันมณีแก้วสุร	นำพุทฺธังกูร	ลีลาเห็นเหาะ
เป็น โมกคัลลาน	เสร็จ ได้คั่นคง	เลิศแหล่งจำเพาะ
	ประเสริฐยิ่งนัก ฯ	
อันพระคาบส	ทรงธรรมสัปบุรุษ	ประเสริฐยิ่งนัก
โยนยกชาติเป็น	พระมหาอนนท	อนกครบครัน
	แจกจบเท่านั้นเทอญ ฯ	

จากการศึกษายังพบว่า เรื่องโศคกุกุมาร ของออกญาวงศาสรเพชญ (นง) ซึ่งมีที่มาจากพาลูกชาดกในปัญญาสชาดก กล่าวถึงประชุมชาดกไว้เช่นเดียวกัน แต่มีลักษณะพิเศษแตกต่างกับประชุมชาดกในสาสตราแลงเรื่องอื่นคือ มีการแทรกข้อความภาษาบาลีที่อยู่ในพาลูกชาดก ในปัญญาสชาดก มาลงไว้ในประชุมชาดกด้วยว่า “สตถาอิมิ ชมฺมเทศนํ อหาริตฺวา”⁷⁷ แปลว่า พระพุทธเจ้าทรงมีพระธรรมเทศนาว่า ดังนี้

⁷⁶ พุทธิเสนา นางงรี, หน้า 122.

⁷⁷ กรมศิลปากร, ปัญญาสชาดก เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ, 2549), หน้า 95.

สตถาอิมิ	ธมฺมเทศนํ	อาหาริตฺวา
ริคามโตชก	เมสุรกฤตฺสา	เจรวลิวงฺษา
	เทวทศฺตเปรตฺปฺราณ ๗ ⁷⁸	

คำแปล

สตถาอิมิ	ธมฺมเทศนํ	อาหาริตฺวา
อันคามโตชก	เจ้าเมืองริษยา	กลับคืนเกิดเป็น
	เทวทัตเปรตปฺราณ ๗	

เรื่องพระสุธนกุมาร นอกจากจะปรารภข้อความที่เป็นการกล่าวประชุมชาคแล้ว ยังกล่าวถึงเหตุการณ์หลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงเทศนาชาคเรื่องนี้จบว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงเทศนาเรื่องนี้จบแล้ว อันว่ามหาชนทั้งหลายได้บรรลุถึงโศคาปัตติผล บางคนได้สกทาคามี อนาคามี บางคนได้ถึงอรหัตตปัตติผลถึงพระนิพพาน โดยแทรกภาษาบาลีไว้ด้วย⁷⁹

ค. สโมธานของศาสตราแลบงที่แต่งเลียนแบบชาค

จากการศึกษาพบว่า ศาสตราแลบงที่แต่งเลียนแบบชาคซึ่งนำมาใช้ในการศึกษาทุกเรื่องมี สโมธาน ได้แก่ เรื่องมรณมาตา เรื่องสังข์ศิลป์ชัย เรื่องสรอโศบเจก และเรื่องหงส์ยนต์ ส่วนศาสตราแลบงที่ไม่มีสโมธานคือ เรื่องสุบินกุมาร และเรื่องตุมเตียว เนื่องจากศาสตราแลบงทั้งสองเรื่องนี้ไม่ได้มีลักษณะเป็นวรรณกรรมชาค แสดงให้เห็นว่า ศาสตราแลบงที่แต่งเลียนแบบชาคมีความนิยมในการแต่งสโมธานเพื่อแสดงให้เห็นถึงผลกรรมที่ตัวละครได้รับในชาติหน้า เป็นการเน้นให้เห็นถึงแนวคิดสำคัญของเรื่องคือแนวคิดเรื่องกรรม เพื่อให้ผู้อ่านหรือฟังศาสตราแลบงได้เห็นผลกรรมของตัวละครที่ชัดเจน คึงตัวอย่างจากเรื่องหงส์ยนต์

เรื่องหงส์ยนต์ ซึ่งเป็นศาสตราแลบงที่แต่งเลียนแบบชาค กล่าวถึง “ชุมชาคก์” อันหมายถึง การประชุมชาคไว้เหมือนกับศาสตราแลบงที่มีที่มาจากชาค ในเรื่องหงส์ยนต์พระพุทธเจ้าตรัสประชุมชาคว่า พระเจ้าปัญจาละมาเกิดเป็นเทวทัต นายสาครพามีชมาเกิดเป็นพระโมคคัลลานะ นายสมุทสาครมาเกิดเป็นพระสารีบุตร ขยายมาลาเกิดเป็นนางอุบลวรรณาเถรี พระพรหมทัตมาเกิดเป็นพระอานนท์ พระอินทร์มาเกิดเป็นพระอนูรุท นายสาร์บฎาผลมาเกิดเป็นพระโกนาคมน นาง

⁷⁸ ฉิ่ง หุกจี้, เรื่องโศกฤตฺสา, หน้า 222.

⁷⁹ พุทธศาสนบณฺชิตฺย, เรื่องพระสุธนกุมาร, หน้า 249.

ปทุมเกสรมาเกิดเป็นนางยโสธรา เจ้ากฤษณ์กุมารมาเกิดเป็นพระราहुล พระเจ้าอาทิตย์มาเกิดเป็น
พระเจ้าสุทโธทนะ นางพิมพามาเกิดเป็นพระนางสิริมหามายา ส่วนพระสุวรรณกุมารมาเกิดเป็น
พระพุทธเจ้าในปัจจุบันชาติ ดังนี้

พระบานตราสเหีย พิตพุมลงเหีย		พระองคเทสนา
นิทานขุมชาติก	โถยอติตา	นิยายเนชา
	สณญาบ่อนกผง ฯ	
พระบนทุลดา	พระเจ้าปญจาล	จิตตทุสเมณีสมนง
เรวีโทสโพธิ	สคววีเสสโอง	เหตุเวรารง
	มิญมกเกิดชา ฯ	
เทวทศตติริถิย	เนนาอวีจี	ทล่ทุกขภยา
เหตุคูปิตจิตตเนาะ	เทริสทุสโมหา	ทล่ทุกขเนนา
	ฐานนรกเนาะ ฯ	
เอนายเกศรา	นามเมฆมาะเหสา	ครพาณิขเนาะ
เจรวิลวิงมก	โยนยกชาติเสุมะ	ทรวง่พระนามเมฆมาะ
	พระโมคคัลลน ฯ	
รีนายสมุทท	สาครปรากฎ	เจรวิลวิงบาน
ชาพระสารีบุตร	บริสุทททรวง่ญาณ	เทสนาทูณมาน
	นำสควผงณา ฯ	
รีเอณูจาส	มานสปรุสณาส	เมฆมาะยายมาลา
เจรวิลวิงมก	โยนยกชาติชา	นางอุปปลวณณา
	ปรากฎวิงขุมิ ฯ	
เอพระพุมทศต เจรวิลวิงถวาค		มกยกชาติ
ชาพระอานนท	อนุชชนสรี	ทรวง่พุดพรีทธี
	บริสุททเพกพน ฯ	
รีเอพระอินท	จมเจาเทวินท	ปรเสีรคุณธงน
เจรวิลวิงมก	ยกปฏิส-	นุธิชาพระอ-
	นุรุททาจารย์ ฯ	
เอนายอนกการ	สมุราบัญบาล	วิลมกบานชา
พระโกรนาม	อุดตมไถถถตา	แมนมานกิริยา

	ทรงพรตพิธีทิฐี ๑	
เอนางปทุม	เกสรอุคตม	ปรีเสีรสล่สุรี
เจรวิลวิ้งมก	โยนยกชาติ	ทรง่นามนางสุรี
	ยโสธรา ๑	
เจ้ากรีสุนกุมาร	ครุฑลครกาล	ชาติขานบุตรา
เจรวิลวิ้งมก	โยนยกชาติชา	สมญ่จพระเจ้า
	หุลคเณรมณี ๑	
พระบาทอาทิตย	วงสาทรงฤทธิ	บิดาโพธิ
สควโสตสิ่งมก	เสฏจยกชาติ	ทรง่นพระนามสุรี
	สุทโชน์ราชา ๑	
เอพระชนนี	วราชกุตตรี	นามนางพิมพา
เจรวิลวิ้งมก	โยนยกชาติชา	พระวรมาดา
	สมญ่จชินสุรี ๑	
รীগาลเนาะนาง	สุคตร้ล่าง	ปญจกษนุชพี-
มนุสสุโลกเทาจิต	สมบคตีสวรรขมี	ทรง่นพระนามนางสุรี
	มหามายา ๑	
รีพระสุวณณ-	กุมาร โสภณ	ค็องคตถา-
คตเองบานคราส	จบกจบาตปราชญา	สรเพชญดา-
	ญาณญะยขกนลง ๑	
คราสัธรมวิเสส	พระองคแดงเท-	สนานำสควผง
ฎาก่ฎล่นิพพาน	เกุสมกสถานตอิตหุมง	นิริทกษผง
	ละแสงเวรา ๑ ⁸⁰	

คำแปล

พระได้ตรัสแล้ว	จริงไม่ถ่วงเลย	พระองค์เทศนา
นิทานขุมชาคค์	โดยอดีดา	นิยายนี้เป็น
	ธรรมเนียมนักผอง ๑	
พระบันทูลว่า	พระเจ้าปัญจาล	จิตทฤษฎถ่วงเกิน

⁸⁰ พุทธศาสนมณเฑียร, เรื่องหงส์ยนต์, หน้า 234 - 237.

ทำโทษโพธิ	สัตว์วิเศษเอง คืนมาเกิดเป็น ฯ	เหตุเวรารอง
เทวทัตเคียรลีย์	เนา ณ อวีจี	ทนทุกข์ภายา
เหตุเพราะจิตนั้น	เบียดเบียนโมหา ฐานนรกนั้น ฯ	ทนทุกข์เนานา
อन्नายเกตรา	นามชื่อเรียกสา	ครพณินั้น
เจียรกลับชาติมา	โยนยกชาติเหมาะ พระโมคคัลลาน ฯ	ทรงพระนามชื่อ
อन्नายสมุทร	สาครปรากฏ	เจียรกลับชาติได้
เป็นพระสารีบุตร	บริสุทธิทรงญาณ นำสัตว์ผองมา ฯ	เทศนาสั่งสอน
อันฝ่ายยายแก่	มีสัปบุรุษมาก	ชื่อยายมาลา
เจียรกลับชาติมา	โยนยกชาติเป็น ปรากฏนับพัน ฯ	นางอุบลวรรณา
ส่วนพระพรหมทัต	เจียรกลับชาติพลัน	มายกชาติ
เป็นพระอานนท์	อนุชชินศรี บริสุทธิยิ่งนัก ฯ	ทรงพรตพฤทธิ
อันฝ่ายพระอินทร์	จอมเจ้าเทวินทร์	ประเสริฐคุณหนัก
เจียรกลับชาติมาก	ยกปฏิสนธิ นรุทธาจารย์ ฯ	เป็นพระอ-
อันนางนักรการ	สำหรับภูบาล	คืนมาได้เป็น
พระโกนาคม	อุดมประเสริฐ ทรงพรตพฤทธิ ฯ	แม่นมีกิริยา
ฝ่ายนางปทุม	เกสรอุดม	ประเสริฐเลิศสตรี
เจียรกลับชาติมา	โยนยกชาติ ยโสธรา ฯ	ทรงนามนางศรี
เจ้ากฤษณ์กุมาร	ตระกูลตระกูล	ชาติเป็นบุตรา
เจียรกลับชาติมา	โยนยกชาติเป็น หุลเถรมณี ฯ	สมเด็จพระรา-
พระเจ้าอาทิตย์	วงศาทรงฤทธิ	บิดาโพธิ

สัตว์โศตซึ่งมา	เสด็จยกชาติ สุทโธทน์ราชา ฯ	ทรงพระนามศรี
ฝ่ายพระชนนี	วราชนกษัตริ	นามนางพิมพา
เจียรกลับชาติมา	โยนยกชาติเป็น สมเด็จชินศรี ฯ	พระวรมาดา
อันกาลนั้นนาง	สุกตล่าง	เบญจขันธจาก
มนุษย์โลกไปสถิต	สมบัติสุวรรณคัลลัน มหามายา ฯ	ทรงพระนามนางศรี
ฝ่ายพระสุวรรณ-กุมาร โสภณ		คือองค์ธดา-
คตเองได้ตรัส	ซัดแจ้งปราชญา ญาณเฉยกันลง ฯ	สรรเพชญดา-
ตรีศธรรมวิเศษ	พระองค์ย่อมหเทศ-	นานาสัตว์ผอง
วางคณิพพาน	เกษมสถานคปราศหมอง ถูละเวรา ฯ	นิรทุกข์ผอง

เรื่องสังข์ศิลป์ชัย ซึ่งเป็นศาสตราเลบงที่แต่ขึ้นเขียนแบบชาดก มีลักษณะพิเศษคือ ตอนต้นไม่กล่าวถึงปัจจุบันวัตถุ หรืออ้างว่าเป็นพระพุทธรวงนะเหมือนศาสตราเลบงที่แต่งเขียนแบบชาดกเรื่องอื่น แต่ในท้ายเรื่องมีประชุมชาดก หรือสโมธาน เพื่อแสดงให้เห็นว่าเรื่องสังข์ศิลป์ชัยเป็นเรื่องที่มีที่มาจากพระพุทธรวงนะเช่นเดียวกับศาสตราเลบงเรื่องอื่นๆ ดังนี้

ลูะพระบานตุราส ชาติสมพุทฺธสุต	บรมสตุดา
สัมโพธิญาณ	เถกิงถกานไถถถถา ภุมุชาตคเนา ⁸¹

คำแปล

เมื่อพระได้ตรัส	เป็นสัมพุทฺธสตะ	บรมสตุดา
สัมโพธิญาณ	เถกิงถกานล้ำเลิศ	เสด็จทรงเทศนา
	ประชุมชาดกเนา ฯ	

⁸¹ พุทธศาสนบณฺฑิตย, เรื่องสงฺขสิลฺย (ภณฺฑู: พุทธศาสนบณฺฑิตย, 2509), หน้า 404 – 405.

ประชุมชาดกในเรื่องสังข์ศิลป์ชัยมีดังนี้ พระเจ้าเสนาภูกัญญกัฬชาติมาเกิดเป็นพระเจ้าสุทโธทนะ นางปทุมมาถกัฬชาติมาเกิดเป็นนางมหามายา นางเกสรบุปผากัฬชาติมาเกิดเป็นนางมหาปชาบดีโคตมี ราชสีห์กัฬชาติมาเกิดเป็นพระอนนท์ นางเกสรสมุณฑากัฬชาติมาเกิดเป็นนางเขมาภิกษุณี พระอินทร์กัฬชาติมาเกิดเป็นพระอนุรุทธ์ พระวิชัยราชกุมารกัฬชาติมาเกิดเป็นพระราหู นางสิริรัตนากัฬชาติมาเกิดเป็นนางอุบลวรรณาเถรี นางสุโรมัจจะกัฬชาติมาเกิดเป็นนางวิสาขา นางสุพรรณเทวีกัฬชาติมาเกิดเป็นนางยโสธรา พระสังข์ศิลป์ชัยกัฬชาติมาเกิดเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า⁸²

ประชุมชาดก หรือ สโมธาน เป็นองค์ประกอบส่วนท้ายที่สำคัญของศาสตราแลงทั้งศาสตราแลงที่มีที่มาจากชาดก และศาสตราแลงที่แต่งขึ้นเลียนแบบชาดก เนื่องจาก ประชุมชาดก หรือ สโมธาน เป็นการแสดงให้เห็นถึงความเชื่อและการสั่งสอนเรื่องกฎแห่งกรรมตามหลักของพระพุทธศาสนาของชาวเขมรโดยตรง และเป็นการเน้นย้ำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตราแลงได้เกิดความเข้าใจอย่างชัดเจนว่า ตัวละครที่ทำการมไว้ในศาสตราแลงเรื่องนั้น ได้กัฬชาติมาเกิดเป็นใคร และได้รับผลกระทบอย่างไรในสมัยพุทธกาล อันเป็นแนวคิดสำคัญของศาสตราแลงดังจะกล่าวถึงต่อไป

4.2.3.2 หมายเหตุท้ายเรื่อง

หมายเหตุท้ายเรื่องเป็นลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งของศาสตราแลง หลังจากการประชุมชาดก หรือสโมธานแล้ว กวีเขมรนิยมแต่งหมายเหตุท้ายเรื่องเพื่อแสดงว่าเรื่องจบเพียงเท่านั้น เช่น เรื่องกรุงศุภมิตร กล่าวว่าขอให้จำเรื่องราวของพระโพธิสัตว์สิ้นเนื้อความจบเพียงเท่านั้น⁸³ หรือเรื่องพระสุธนกุมารกล่าวว่า “อัญชยมกรณา ผูกกาพยากาลโพธิ เที้ยวเอาชาติเป็นพรรณนานิภูริตา”⁸⁴ เป็นต้น

หมายเหตุท้ายเรื่องศาสตราแลงบางเรื่องกล่าวถึงที่มาของเรื่อง เช่น เรื่องกาถิกกล่าวว่าดำเนินเรื่องนางกาถิกแปลข้อความจากภาษาสยามเป็นกาพย์ภาษาเขมรสำเร็จเรื่องจบเพียงเท่านั้น⁸⁵

⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 404 – 407.

⁸³ พุทธศาสนบณฺฑิตฺย, กรุงศุภมิตร, หน้า 95.

⁸⁴ พุทธศาสนบณฺฑิตฺย, เรื่องพระสุธน, หน้า 249.

⁸⁵ พุทธศาสนบณฺฑิตฺย, เรื่องกาถิก, หน้า 84.

เช่นเดียวกับเรื่องหงส์ยนต์ที่กล่าวถึงที่มาของเรื่องว่าแปลมาจากภาษาไทยไว้ในหมายเหตุท้ายเรื่อง เช่นเดียวกัน⁸⁶

หมายเหตุท้ายเรื่องในศาสตราแลงบางเรื่องบอกความมุ่งหมายในการแต่ง คำอธิบาย หรือขอพรจากการแต่งเรื่อง เช่น หมายเหตุท้ายเรื่องขยงสังข์ กล่าวว่า เรื่องนี้หากแม้ใครได้ฟังนั้น จะได้รับรสพระธรรมเกษมสถานต์จนถึงปรโลก และได้กล่าวออกตัวว่าหากเรื่องนี้ไม่ไพเราะก็ขอให้ผู้มีปัญญาช่วยแก้ไขด้วยเป็นบุญบริบูรณ์แล⁸⁷ ดังนี้

นิทานเนาะไน	อาจอธยาสรย์	แสสรายเสจรุราប់
โถยพุทธโธฐา	เทศนาปฺรายปฺราย	ทูนุมานสนญาប់
	สมแฉงแจงจบ ๑	
เทาะอุณกณาสญาប់	เนาะเตรกตรงตุราប់	รสธรรมคํรบ
อุณกเนาะนึ่งบาน	เกสมกสถานต์สวัสดีสพ	โลกียครันครบ
	ฎลัปรโลกณา ๑	
เทาะพากุขพุมพี-	เราะสาเสงกุฎี	กิจกลกภาพยา
สูมอุณกณามาน	ญูยขญาณโถลฤตา	โซรมแซรงชวยชา
	บุญบริบูรณ์ โห่ง ๑ ⁸⁸	

คำแปล

นิทานนี้ไน	อาจอธยาสรย์	คลี่คลายเสร็จสรรพ
โดยพุทธโธษฐา	เทศนาอภิปราย	สั่งสอนธรรมเนียม
	สำแดงแจงจบ ๑	
แม้ผู้ใดศดับ	นั้นยินดีตรงตรับ	รสธรรมคํารบ
ผู้นั้นจะได้	เกษมสถานต์สวัสดีสรรพ	โลกียครันครบ
	คลปรโลกณา ๑	
แม้คำไม่ไพ-	เราะสมคคี	กิจกลกภาพยา
โปรดท่านใดมี	ญูยขญาณอำไพ	คำจุนช่วยเป็น

⁸⁶ พุทธศาสนนฤจิตย, เรื่องหงส์ยนต์, หน้า 237.

⁸⁷ พุทธศาสนนฤจิตย, เรื่องขยงสังข์, หน้า 256.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน.

บุญบริบูรณ์เทอญ ฯ

เรื่องโกศกฤตกุมาร ของออกญาวงศาสรเพชญ (นง) มีหมายเหตุท้ายเรื่องกล่าวว่า ขอให้มหาชนทั้งหลายจงสดับนียบคำเนนเรื่องโกศกฤตกุมารแล้วจคจำรำเรียนรสพระธรรมจะได้มรรคผลบริบูรณ์ได้คิงความปรารถนา คิงนี้

ไชนท่างพาย	จฐฎาบันิยาย	ภูเฌรท่ง
โกศกฤตกุมาร	ศรอาลจำจง	รวสรีเรียนพง
	รสธรรมไถลฤตา ฯ	
นิงบานมคคผล	บริบูรณ์บานภูถ	ภูจกฐิปุราถนา
ขุณุมแถลงสรเสีร	ภูเฌรภควา	อิติปปกา-
	เรณิภูฐิต์ ฯ ⁸⁹	

คำแปล

แนชนท่งหลาย	จงสดับนียบ	คำเนนทำนอง
โกศกฤตกุมาร	รีนเริงจำจง	รวศรีเรียนพง
	รสธรรมประเสรีฐ ฯ	
จะได้มรรคผล	บริบูรณ์ได้คค	คิงคคิปารถนา
ขำแถลงสรเสรีญ	คำเนนภควา	อิติปปกา-
	เรณิภูฐิต์ ฯ	

หมายเหตุท้ายเรื่องของศาตราแลบงบางเรื่องกล่าวถึง การบอกจุดหมายในการแต่ง อัดวิพากษ์ และการอธิษฐานของผู้แต่งให้ได้มรรคผลนิพพาน ดังตัวอย่างเช่น เรื่องสรรพสิทธิ์ของหมื่นภักดีอักษร (ตน) ได้กล่าวถึงจุดประสงค์ของกวีผู้แต่งว่า ขอให้สาธุชนทั้งหลายจงฟังนิทานเรื่องนี้ไว้สั่งสอนทุกคนสับบุรุษทั้งชายหญิง และมีลักษณะเป็นอัดวิพากษ์หรือการวิพากษ์ผลงานของตนว่าเรื่องที่แต่งนี้เพิ่งแต่งใหม่ยังไม่ไพเราะ เกรงจะติดเป็นโทษต่อไปในอนาคต ขออย่าให้เป็นเวรกรรม และหากใครมีปัญญาขอให้ช่วยแต่งแก้ไขแต่ถ้าไม่รู้ก็อย่าตำหนิ และอธิษฐานขอให้ตนเองได้ถึงมรรคผล คิงนี้

⁸⁹ ฌิง หุกษี, เรื่องโกศกฤตกุมาร, หน้า 224 - 225.

สาธุนระพงทำงพาย	จฐรฎาบ่รียายเรีองนิตาน
สกุณาชาตคทุกทูนุมา	ครบ่ปราณสปรุสทำงปัฐสสุรี ๑
คราน่เมีลคราน่สฎาบ่จ่าบ่ตุงรง	ท่งทำเนียบเทีบแดงถมิ
แกรงชวณพุมจ้ดก่เสจกฏี	ส้ใจอต์โทสโปรสเมตดา ๑
ฎุบิตขุณุมเล็กพากุยล้บาคณาส์	ขุสขุละตฺรฐวขุละตามแตถา
บนุแลบนุลาขลุบายโวหาร	แตงตามปฺราษฎยาอฐยาสุรีย ๑
เหียเจรีนแตพากุยเลือยงเมถึยงฆลาค	สมขบปฺลาวาทวาจาไกร
แกรงชวณชาบ่โทสชาบ่จัจัย	นิตฺยวาสนาอนาคต ๑
สุมโทสสุมาลาเวรากมม	กมุโอยจงจำโอยรวงมุค
มคคผลณาชาสุขสุทฐ	สุมบานจ้หุดถุถ้อญขุณุม ๑
เบือนกณาสฎาบ่จ่าบ่จูลจิตต	ตามเรีองสพพิทฐิตฐาสุขุม
เบือเจีญชาตขุสสสโถยญุม	สุมสุมชวยแถมแกมวาจา ๑
เบือแกมานแตโอยชางเนะ	ปฺรสินมินเจะกมุจงถา
เรีองเนะแจงจบ่สพพิปรการ	อิติปการานินฎฐิตี ๑ ^{๙๐}

คำแปล

สาธุนรพองท้งหลาย	จงสค้บรียายเรีองนิตาน
สกุณาชาคกไว้สังสอน	ทุกปราณส้ปบุรุษท้งชายหญิง ๑
เพียงเมีลเพียงสค้บจ้บตฺรองรอง	ทำนองใหม่เพียงแตงใหม่
เกรงส้มผัสไม่ถูกต้องตคความคตี	ออมอดโทษโปรดเมตดา ๑
แม้ข้ายกคำถ่าบาคมาก	ถูกบ้างผิดบ้างตามแต่ว่า
อธิบายขยายคละโวหาร	แตงตามปฺราษฎยาอฐยาสุรีย ๑
แล้วมากแต่คำเอียงเคลือ่นคลาค	ส้มขบปฺลาวาทวาจาไกร
เกรงชวณตคโทษเป็นป้จัจัย	นิตฺยวาสนาอนาคต ๑
ขอโทษสมาลาเวรากกรรม	อย่าให้จงจำให้หุลุดพัน
มรรคผลไหนดเป็นสุขสุทฐ	โปรดได้แม่นคลอญขุม ๑
หากใครสค้บชอบใจ	ตามเรีองสพพิทฐิตฐิตเป็นสุขุม
ถ้าเห็นชาคผิตลคโดยคุม	ขอโปรดชวยแถมแกมวาจา ๑

^{๙๐} พุทธศาสนบณชิตย, เรีองสพพิทฐิต, หน้า 103 – 104.

ถ้าแก้มีแต่ให้ดีกว่านี้
เรื่องนี้แจจบสรรพการ

แม่นไม่รู้งงอย่าว่า
อิติปการานิฎฐิต์ ๕

หมายเหตุท้ายเรื่องของเรื่องหงส์ยนต์ มีการกล่าวไว้หลายประเด็นเช่นเดียวกันคือ กล่าวถึงจุดประสงค์ในการแต่งศาสตร์าแลบงเรื่องนี้เพราะเป็นเรื่องของพระพุทธเจ้าเมื่อทรงสร้างสมบารมี ดังนั้นผู้ใดได้ฟัง ได้เรียนไตร่ตรอง ได้จดจำ ได้จาร ไว้เป็นมรดกของคนทั้งหลายถือเป็นการประเสริฐอย่างยิ่งเป็นที่พึงของตน คนผู้นั้นได้ชื่อว่าได้เข้าถึงญาณของพระพุทธเจ้าจะไปได้เกิดในสวรรค์และได้พระนิพพาน จากนั้นได้กล่าวที่มาของเรื่องว่า เรื่องนี้ก็ได้แปลจากภาษาสยามเป็นภาษาเขมรตามบทนิทานจบบริบูรณ์⁹¹ ดังนี้

เนะคือภูณาล	พระองคครบาล	คราจ้สูอาจอิริยา
บัพเพญบารมี	โพธิสมการ	ละแลงสงสาร
	ปุรเสีรเพกโห่ง ๕	
อนกณาบานสุฎาบ	บานเรียนตรงตราบ	บานจำบานจง
บานจารสรเสร	ชาเกรตซ์ชนผง	ปุรเสีรกนลง
	พินาก้ออาตุมา ๕	
อนกเนาะเหาบาน	จูลส์ณาญ์ญาณ	สมญ์จกควา
สร่งโสฺรจฎาก่อฎล	มณฑลสัวรคา	โพลคิมหา-
	นิพพานปรากฏ ๕	
อญขญมสร่งสรล	ปุรงเปรียบอส้อารถ	พิพากญเสียมสุทร
ชาพากญเขมรวินญ	แจงเจญปรากฏ	พิเคราะตามบท
	นิทานเนาะนา ๕	
ชาก่เสฺรจโญยญว	คนเลจคนเลา	คนลงกาพุยา
เจียงชาก่ปรากฏ	โญยบทคาตา	สุเรจอกุขรา
	บริบูรณจบโห่ง ๕ ⁹²	

⁹¹ พุทธศาสนมณฑลพิษย, เรื่องหงส์ยนต์, หน้า 237.

⁹² เรื่องเดียวกัน.

คำแปล

นี่คือตำนาน	พระองค์เบิกบาน	เตรียมสร้างอิริยา
บำเพ็ญบารมี	โพธิสมภาร	ถูกละสงสาร
	ประเสริฐยิ่งนัก ฯ	
ผู้ใด ได้สดับ	ได้เรียนตรงตราบ	ได้จำ ได้จง
ได้จารึกเขียน	เป็นมรดกชนพอง	ประเสริฐกันหลง
	ที่พึงอาตมา ฯ	
ผู้นั้นเรียกได้	เข้าในข่ายญาณ	สมเด็จพระกวาง
สงเคราะห์ไต่คล	มณฑลสวรรค์	กล่าวคือมหา-
	นิพพานปรากฏ ฯ	
ตัวข้าคัดสรร	ปรุงเปรียบเทียบ	จากคำสยามล้วน
กลับเป็นคำเขมร	แจงดอกปรากฏ	พิเคราะห์ตามบท
	นิทานนั้นหนา ฯ	
ชัดเสร็จตามซึ่ง	ปรากฏออกมา	ครรถองกาพยา
แน่ชัดปรากฏ	โดยบทกาลา	สำเร็จอักษร
	บริบูรณ์จบเทอญ ฯ	

หมายเหตุท้ายเรื่องจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญอีกประการหนึ่งของศาสนาแลง หลังจากการประชุมชาค หรือส โมธาน เนื้อหาของหมายเหตุท้ายเรื่องมีทั้งที่เป็นการบอกให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังทราบว่าเนื้อเรื่องจบเพียงเท่านั้น หมายเหตุท้ายเรื่องศาสนาแลงบางเรื่องบอกถึงที่มาของเรื่อง และจุดมุ่งหมายในการแต่งเพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังได้จดจำเรื่องราวของพระพุทธเจ้า ดังนั้นจึงเป็นการแสดงให้เห็นว่า ศาสนาแลงมีฐานะเป็นวรรณกรรมคำสอนที่ใช้สำหรับการสอนพุทธธรรม รวมทั้งมีการอธิบายของผู้แต่งหรือผู้อ่านผู้ฟังที่จดจำว่าเรียนศาสนาแลงได้บรรลุพระนิพพานด้วย ในหมายเหตุท้ายเรื่องของศาสนาแลงอาจมีการบอกเนื้อหามากกว่าประเด็นเดียวก็ได้

จากที่กล่าวมาสามารถสรุปได้ว่า องค์ประกอบของศาสนาแลงได้รับอิทธิพลมาจากองค์ประกอบของอรรถกถาชาค แต่ได้เพิ่มรายละเอียดในส่วนอื่นๆ เข้าไปบ้าง โดยเฉพาะในองค์ประกอบส่วนต้น กวีสามารถเพิ่มบทนมัสการ หรือบทประณามพจน์ บอกกาลปริจเฉท หรือวันเวลาที่ประพันธ์ กวีและอัครวิพากษ์ของกวีเพิ่มเติมเข้าไป เช่นเดียวกับในส่วนท้ายหลังจากมีส โมธาน หรือประชุมชาคแล้ว กวีก็สามารถที่จะเพิ่มเติมสิ่งที่กวีต้องการบอกผู้อ่านในลักษณะของหมายเหตุท้ายเรื่อง เป็นต้น

องค์ประกอบของศาสตร์าแลง ดังที่ได้กล่าวมานี้เป็นองค์ประกอบที่สามารถพบได้ในศาสตร์าแลงทุกเรื่อง บางเรื่องอาจมีองค์ประกอบดังได้กล่าวมาครบทุกองค์ประกอบ แต่ศาสตร์าแลงบางเรื่องอาจมีองค์ประกอบเหล่านี้ขาดไปบ้าง แต่เนื่องจากศาสตร์าแลงส่วนใหญ่มีองค์ประกอบในลักษณะเดียวกันนี้ ดังนั้นจึงน่าจะสรุปได้ว่าองค์ประกอบของศาสตร์าแลงต่างๆ ที่กล่าวมาเป็นกติกาวรรณกรรมของศาสตร์าแลงด้วย

4.3 พุทธธรรม: แนวคิดสำคัญของศาสตร์าแลง

ศาสตร์าแลงทุกเรื่องตั้งอยู่บนพื้นฐานหลักธรรมในพระพุทธศาสนา เพื่อสอนธรรมะให้กับผู้อ่านและผู้ฟัง กวีผู้ประพันธ์ได้นำวรรณกรรมชาดกหรือนิทานที่ทำให้กลายเป็นชาดก รวมทั้งนิทานพื้นบ้านที่ไม่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมพุทธศาสนาโดยตรงมาใช้เป็นตัวอย่างหรืออุทาหรณ์ในการสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่กวีนำเสนอในศาสตร์าแลงทุกเรื่องที่ปรากฏการกล่าวถึงได้แก่ หลักธรรมเรื่องกรรม ซึ่งเป็นแนวคิดสำคัญของศาสตร์าแลง ดังนั้น โครงเรื่องของศาสตร์าแลงทุกเรื่องจึงสัมพันธ์กับพุทธธรรมซึ่งเป็นแนวคิดสำคัญที่กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์าแลงต้องการนำเสนอ รายละเอียดโครงเรื่องของศาสตร์าแลงจะได้อภิปรายในลำดับต่อไป

กวีให้ความสำคัญกับการอธิบายเหตุการณ์หรือสิ่งที่เกิดขึ้นในตัวของศาสตร์าแลงว่าเป็นผลมาจากกรรมเก่าตั้งแต่อดีตชาติของตัวละคร ส่งผลให้ต้องพบกับวิบากกรรมในปัจจุบันชาติ ทั้งที่เป็นอุปสรรคที่ผ่านเข้ามาในชีวิตของตัวละคร โดยเฉพาะในเรื่องของการพลัดพรากที่เป็นส่วนประกอบสำคัญของศาสตร์าแลงทุกเรื่อง ส่วนผลบุญของตัวละครที่ได้ทำไว้ในอดีตชาติจะเป็นกรรมที่ส่งผลดีที่ช่วยแก้ไขตัวละครให้พ้นจากเหตุการณ์ร้ายได้ นอกจากนี้หลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ กล่าวถึง อนิจจัง (ความไม่เที่ยง) ทุกขัง (ความทุกข์) และอนัตตา (ความไม่ใช่ตัวตน) ก็เป็นหลักธรรมที่ปรากฏการกล่าวถึงในศาสตร์าแลงเกือบทุกเรื่อง เพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังมีความเชื่อและความศรัทธาต่อหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา

นอกจากนี้ ยังปรากฏหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอื่นๆ ที่นำเสนอเป็นแนวคิดรองในศาสตร์าแลงหลายแนวคิด ได้แก่ แนวคิดเรื่องการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์ แนวคิดเรื่องการบวชและอานิสงส์ของการบวช แนวคำสอนสำหรับภคิตรีย์ และแนวคำสอนสำหรับสตรี แม้ว่าศาสตร์าแลงบางเรื่องมีการนำเสนอพุทธธรรมอื่นๆ ที่กล่าวมาเป็นแนวคิดหลักก็ตาม แต่ก็ต้องมีการนำเสนอแนวคิดเรื่องกรรมควบคู่ไปด้วยเสมอ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าศาสตร์าแลงเป็นวรรณกรรมที่อิงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา และถือว่าพุทธธรรมเป็นแนวคิดหลักที่เป็นกติกาวรรณกรรมของศาสตร์าแลง ดังจะได้อภิปรายอย่างละเอียดต่อไป

4.3.1 กรรม: คำอธิบายสำหรับชีวิตเขมรในศาสนาแลบง

กรรมตามหลักพระพุทธศาสนา หมายถึง การงาน หรือการกระทำ แต่ในทางธรรมต้องจำกัดความจำเพาะลงไปว่า หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่เป็นไปด้วยความจงใจ ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนาก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางธรรม⁹³ กรรมตามหลักพระพุทธศาสนาสามารถจำแนกออกได้หลายประเภท คือ กรรมที่จำแนกตามคุณภาพ หรือตามกรรมที่เป็นมูลเหตุ ย่อมแบ่งได้เป็น 2 อย่างคือ อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึงการกระทำที่เกิดจากอกุศลมูลคือ โลภะ โทสะ หรือ โมหะ และกุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี หรือกรรมดี หมายถึง การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ หรือ อโมหะ กรรมที่จำแนกตามทวารคือทางที่ทำกรรม หรือการแสดงออกของกรรม จัดเป็น 3 คือ กายกรรม กรรมที่ทำด้วยกาย หรือการกระทำทางกาย วจีกรรม กรรมที่ทำด้วยวาจา หรือการกระทำทางวาจา มโนกรรม กรรมที่ทำด้วยใจ หรือการกระทำทางใจ⁹⁴

นอกจากนี้ ยังสามารถจำแนกกรรมตามสภาพที่สัมพันธ์กับวิบากหรือการให้ผล จัดเป็น 4 อย่าง คือ กรรมดำ มีวิบากดำ กรรมขาว มีวิบากขาว กรรมทั้งดำและขาว มีวิบากทั้งดำและขาว กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว⁹⁵ และการแบ่งกรรมเป็นกรรม 12 หรือกรรมสี่ 3 หมวด ดังที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น⁹⁶

กรรมตามหลักธรรมพระพุทธศาสนาเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเวียนว่ายตายเกิด ชีวิตจึงยังคงเวียนว่ายอยู่ในวัฏสงสาร สมดังพุทธวจนะที่กล่าวถึงผลกรรมซึ่งสืบเนื่องจากปัจจุบัน ไปถึงภพหน้า ตามที่ปรากฏในจูฬกัมมวิภังคสูตร ว่า “...สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งพิงอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้ทราบและประณีต...”⁹⁷

อย่างไรก็ตามแม้พระสูตรนี้จะกล่าวถึงผลกรรมที่จะประสบในชีวิตข้างหน้า แต่ก็เน้นที่การกระทำในปัจจุบัน โดยเฉพาะการกระทำที่มีลักษณะเป็นความประพฤติปฏิบัติอย่างเป็นประจำ เป็น

⁹³ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ:มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538), หน้า 157.

⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 160.

⁹⁵ เรื่องเดียวกัน.

⁹⁶ เรื่องเดียวกัน.

⁹⁷ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับเดิม) (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, 2544), หน้า

ส่วนหนึ่งแห่งการดำเนินชีวิตชนิดที่จะสร้างสมคุณภาพของจิตใจ ปรุงแต่งลักษณะนิสัยและ
บุคลิกภาพได้และเป็นเหตุปัจจัยโดยตรงแก่ผลจำเพาะแต่ละอย่าง⁹⁸

จากการศึกษาพบว่า ศาสตราแลงทุกเรื่องตั้งอยู่บนพื้นฐานความคิดเรื่องกรรม โดยเฉพาะ
การเน้นเรื่องกรรมที่จำแนกตามกรรมที่เป็นมูลเหตุ ไม่เน้นอธิบายกรรมที่จำแนกแบบอื่น ดังนั้น
แนวคิดเรื่องกรรมในศาสตราแลงจึงเป็นการสั่งสอนว่า ชีวิตของบุคคลกำหนดด้วยบุรพกรรมของ
ตน ดังนั้นการกระทำที่บุคคลผู้นั้นได้กระทำหรือเคยกระทำมาก่อนและด้วยการกระทำหรือกรรม
นั้นเป็นเหตุ ผู้กระทำย่อมได้รับผลแห่งกรรมนั้นสนองไม่ว่าจะเป็นกรรมดี กรรมชั่ว หรือกรรมไม่ดี
ไม่ช้าก็ตาม ผลกรรมนั้นย่อมส่งผลต่อผู้กระทำไม่ว่าชาตินี้หรือชาติต่อๆ ไปก็ตาม สอดคล้องกับ
พุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 2 ประการนี้เป็นเหตุให้เดือดร้อน สองประการ คือ
อะไร? บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มิได้ทำความดีงามไว้ มิได้ทำกุศล มิได้ทำบุญ
ซึ่งเป็นเครื่องต่อต้านความชวาคถั่วไว้ ทำแต่บาป ทำแต่กรรมหยาบช้า ทำแต่
กรรมร้ายกาจ, เขาย่อมเดือดร้อนว่า เราไม่ได้ทำความดีงาม ดังนี้บ้าง ว่าเราได้ทำ
บาปไว้ ดังนี้บ้าง...⁹⁹

นอกจากศาสตราแลงจะเน้นการอธิบายหลักกรรมของพระพุทธศาสนาในความหมาย
ดังกล่าวแล้ว ศาสตราแลงส่วนใหญ่ยังมักเน้นเรื่องกรรมแต่เฉพาะกรรมในอดีตที่ส่งผลต่อปัจจุบัน
ชาติอีกด้วย

ศาสตราแลงทั้งที่มีที่มาจากวรรณกรรมพุทธศาสนาและศาสตราแลงที่มีที่มาจากนิทาน
พื้นบ้าน ต่างแสดงให้เห็นว่าแนวคิดเรื่องกรรมที่เป็นแนวคิดหลักของเรื่อง แนวความคิดเรื่องกรรม
จึงเป็นการแสดงเหตุผลสำหรับอธิบายความเป็นมาเป็นไปรวมทั้งพฤติกรรมต่างๆ ของตัวละครที่
ต้องเผชิญในแต่ละสถานการณ์ และเพื่อเป็นการเน้นย้ำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังเกิดความเชื่อในแนวคิด
เรื่องกรรมตามหลักพระพุทธศาสนา เป็นการสอนคติธรรมไปพร้อมกับการได้รับความเพลิดเพลิน
จากการฟังศาสตราแลงด้วย

เสียง หับอาน (लग हलबलन) กล่าวไว้ในหนังสือ ศึกษาประวัติวรรณคดีเขมรสมัย
นครพนมถึงสมัยอุคคังค์ ว่าสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดการประพันธ์วรรณกรรมประเภทศาสตราแลง

⁹⁸ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า 203.

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 158.

ขึ้น โดยเน้นถึงเรื่องผลกรรมนั้น เกิดมาจากสภาพบ้านเมืองในเวลานั้นรวมทั้งความกลัวต้องรับความทุกข์ยากลำบากจากสงครามกับประเทศเพื่อนบ้าน ดังนี้

การเกิดมีซึ่งปัญหาผลกรรมเป็นมูลเหตุของเรื่องในวรรณคดีแบบนี้ มี ต้นเหตุมาจากความกลัวความลำบาก รongรับทุกข์โทษอย่างทารุณกรรมของ ประชากรายกัร ด้วยเหตุการณ์สงครามอย่างรุนแรงของพวกศัตรูถูกอาจปล้น แผ่นดินของประเทศเพื่อนบ้านนี้เอง คนเปิดตาขึ้นเห็นแต่ฆ่าฟัน หลบหนี อดอยาก กลัวเกรงไม่มีหยุดหย่อน...เพื่อละลายความทุกข์โศกโรครภัยซึ่งย่ำยีในสันดานจิต ของประชาชนต่อเหตุการณ์แบบนี้ กุศโลบายแก้ไขคือ ต้องเอาโอสถทางใจมาใช้ โอสถแบบนี้คือกาพย์อัสจรรยและปัญหาผลกรรมนี้เอง...ปัญหาผลกรรมโดยยก ทัศนะเรื่องบุญ บาป ความดี ความชั่ว สุข ทุกข์ มาทำเป็นหลัก ใครทำชั่วได้ผลชั่ว “กรรมขาวให้ผลขาว กรรมดำให้ผลดำ” เป็นต้น...¹⁰⁰

แนวคิดเรื่องกรรมที่เป็นแนวคิดหลักของศาสนาแลบง ดังปรากฏตัวอย่างในเรื่องกรุงศุม มิตรที่มีที่มาจากสุภมิตตชาดก ในคัมภีร์ปัญญาสาชดก แนวคิดสำคัญที่ปรากฏในเรื่องกรุงศุม มิตร คือ แนวคิดเรื่องกรรมตามหลักพระพุทธศาสนาเพื่ออธิบายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นรวมทั้งพฤติกรรมของ ตัวละครว่า ผู้ประกอบกรรมดีย่อมได้รับผลดีเป็นการตอบแทน ส่วนผู้ประกอบกรรมชั่วย่อมได้รับ ผลกรรมชั่วนั้นตอบสนอง และกล่าวถึงว่าสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นนั้นเป็นผลมาจากกรรมจากอดีตชาติ¹⁰¹ เช่น เมื่อกล่าวถึงอสุภมิตรผู้เป็นพระอนุชายกทัพมาแย่งชิงราชสมบัติ พระเจ้ากรุงศุมมิตรก็เกิด ความคิดว่าเหตุนี้เกิดขึ้นเพราะกรรมของพระ โพรธิสัตว์ ดังความในเรื่องว่า

เหตุกมมโพรธิสัตว์ไถ่ล ตามทานองคไอ พิตพุมุฆลาตคฆลาเพ็ชณา ฯ¹⁰²

คำแปล

เหตุกรรมโพรธิสัตว์ประเสริฐ ตามทันองค์เอง จริ่งไม่คลาดคลาเลยหนา ฯ

¹⁰⁰ ลาง หาบอาน, ดิกุสาปรวคคือกุสราศุตรแฆมร สมัยนครภนัฎลัสมัยอุฎงค, หน้า 213 – 214.

¹⁰¹ พุทธสาสนบณคิตย, กรุงศุมมิตร, หน้า 50.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

เมื่อพระเจ้ากรุงสุโขทัยเดินทางออกจากเมือง พร้อมด้วยพระนางเกสินิมเหสีและพระโอรส ทั้งสองได้รับความทูลชมเชย พระเจ้ากรุงสุโขทัยได้ปลอบโยนพระนางเกสินิมว่า เหตุที่เป็นเช่นนี้ เพราะเวรจากอดีตเราได้ทำไว้มาถึงตัวแล้ว

เสด็จโลมพระปูลูน	หฤทัยเสาะสุนทร	ธำโอรุณเอ๋ย
เวรเวรเพียรเพียร	เบี่ยงเองมุขล่เหี้ย	พริ้งบงเอ๋ย
	กุมโศยโศกา ฯ ¹⁰³	

คำแปล

เสด็จโลมน้อง	หฤทัยสิ้นสูญ	ว่าโอรุณเอ๋ย
เวรเวรเพียร	เราเองมาถึงแล้ว	จอมขวัญที่เอ๋ย
	อย่าเสวยโศกา ฯ	

จะเห็นว่า กวีผู้แต่งได้อธิบายสาเหตุของความทุกข์ทรมานและอุปสรรคของพระเจ้ากรุงสุโขทัยตัวละครเอกที่ต้องเผชิญนั้นว่า เป็นผลมาจากกรรมหรือเวรที่ทำไว้ในอดีตชาติตามมาทันทำให้ต้องได้รับผลกรรมที่เคยทำไว้นั้น โดยได้เน้นย้ำถึงต้นเหตุของกรรมที่ทำให้ต้องพลัดพรากจากชายาและพระโอรสว่า เป็นเพราะอดีตชาติพระองค์เคยนำเอานกสาธิตาจากรังมาให้กับบุตรตอนขนเล่น ทำให้แม่นกสาธิตาเป็นทุกข์ พระเจ้ากรุงสุโขทัยจึงได้รับผลเวรกรรมจากอดีตชาติ ดังนี้

พระองคแรงทุกขทล่	เหตุอ้อมล่อเพียร
กาลเสด็จยกปกสิ	ศตวเสกโสม โยขุนตรา ฯ
ทำงพิรชกมกลอง	คิตพุมเกรงเพียรเวร
เหี้ยโจบจโรมสาริกา	บิทงเทีบฉามจuralเฉอฯ
ชกขุนพิสมบุก	เมษาทุกเพกภูคาค่เกฎา
เหี้ยชกเทาทุกขเนา	แฉลภูจแฉิมพิมุนไน ฯ
เหตุกมมเนะเองฉา	พุมขลาคฉลาทานโลกกิช
โอยเสด็จปฺราสเทาที่-	ไนล่เนาบุตรภริยา ฯ
กมมเกิดมินแฉมฉง	เพียรตรงเพียรเวร

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

ปรารชชาติคณา

เทิบนึ่งรวงพีทุกขภัย ¹⁰⁴

คำแปล

พระองค์ย่อมทุกข์ทัน
เมื่อเสด็จเอาปีกยี่
ทั้งสองเอามาเล่น
แล้วถอนขนสาธิกา
เอาลูกมาจากกรัง
แล้วเอาไปไว้เนา
เหตุกรรมนี้เองหนา
ให้เสด็จปราศไปที่-
กรรมเกิดไม่เพียงครั้ง
ห้าร้อยชาติคณา

เหตุกังวลจากกรรมเวร
สัตว์เสกโสมให้บุตรา ฯ
ไม่คิดเกรงเวรเวรา
สามก้านจนเลือดแดงฉาน ฯ
แม่เป็นทุกข์ยิ่งร้อนร่า
เคยดูเค็มจากก่อนมา ฯ
บ่กลาดคลาทันโลกีย์
ในถ้ำเนาบุตรภริยา ฯ
เลยแต่รองเวรเวรา
จึงจะพ้นจากทุกข์ภัย ฯ

เรื่องกรุงสุภมิตร ยังได้แสดงให้เห็นผลดีของการทำบุญ ว่าด้วยผลบุญ
ที่ทำมาตั้งแต่อดีตชาติ ย่อมสามารถช่วยให้พ้นจากความทุกข์หรืออุปสรรคอันตรายในปัจจุบันชาติ
ได้ เหมือนกับนางเกสินิมเหสีพระเจ้ากรุงสุภมิตร เมื่อนางจะถูกนายสำเภาข่มเหง แต่นายสำเภาไม่
กล้าทำอันตรายนางเนื่องด้วยผลบุญที่นางเกสินิมทำไว้ในอดีตชาติ ดังความที่ว่า

ทำงนะเหตุบุญนาง
นึ่งพระพงศพุทธา

บานเสพสาขุมปรารถนา
เรียงพินนมกราล์ชาติ ¹⁰⁵

คำแปล

ทั้งนี้เหตุบุญนาง
กับพระพงศพุทธา

ได้เสพสร้างขอปรารถนา
เรียงจากก่อนมาทุกชาติ ฯ

¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 35.

¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 62.

แนวคิดเรื่องกรรมที่ปรากฏในเรื่อง**โศกกุลกุมาร** เป็นการอธิบายว่าผู้ประกอบกรรมดีย่อมได้รับผลดีเป็นการตอบแทน ส่วนผู้ประกอบกรรมชั่วย่อมได้รับผลกรรมชั่วนั้นตอบสนอง ดังเช่น การที่คามโภชกยูแห่ให้พระเจ้าพรหมทัตพยายามหาวิธีแย่งชิงนางสุมาลันทา ทำให้พระโพธิสัตว์ต้องพลัดพรากจากนางสุมาลันทา โศกกุลกุมารจึงต้องออกเดินทางตามหานางสุมาลันทาและสามารถกลับมาพบและสังหารพระเจ้าพรหมทัตและคามโภชกยูให้ตายไปตามกรรมชั่วที่ตนได้ทำไว้

แนวคิดสำคัญเรื่องกรรมในเรื่อง**พระสุธนกุมาร**ก็เป็นการอธิบายว่า ผู้ประกอบกรรมดีย่อมได้รับผลดีเป็นการตอบแทน ส่วนผู้ประกอบกรรมชั่วย่อมได้รับผลกรรมชั่วนั้นตอบสนอง ดังเช่น การที่โหรพยายามหาทางฆ่านางมโนหราที่ไม่มีคามผิดแต่ในท้ายที่สุดโหรก็ต้องถูกลงโทษ

แนวคิดสำคัญเรื่องกรรมในเรื่อง**พุทธิแสน** ปรากฏให้เห็นทั้งที่เป็นกรรมในอดีตชาติและกรรมที่กระทำในปัจจุบันชาติ ผู้เขียนเน้นแนวคิดสำคัญเรื่องกรรมโดยการแสดงให้เห็นว่า เกราะกรรมทั้งหลายที่ตัวละครต้องประสบเกิดขึ้นมาจากกรรมในอดีตชาติ ดังที่อ้างถึงว่าความทุกข์ยากทั้งหลายเป็นเพราะกรรมเก่าตามมาทันหลายครั้งว่า “...วิบากเรานี่เอง นูรามแต่พร่ง ตามมาทันแล้ว ปราศแม่ปราศพ่อ ทุกข์นั้นไม่เสบาย...”¹⁰⁶ รวมทั้งกรรมที่กระทำในปัจจุบัน กวีผู้ประพันธ์ได้เน้นย้ำโดยกล่าวถึงผลกรรมที่ตัวละครได้ทำไว้ในท้ายที่สุดต้องได้รับผลกรรมที่ทำนั้นสนองตอบ เช่น การที่กวีเน้นย้ำเรื่องนางสิบสองควักดวงตาปลาทั้งสองข้าง มีเพียงนางเพาคนเดียวที่ควักดวงตาปลาข้างเดียว ด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ดังความในเรื่องว่า “...ควักตาสองข้าง บ่พิจารณา นางเพาพางา ควักตาข้างเดียวฯ เหตุเวรนั้นเอง หนีบ่พ้น เวราเองให้...”¹⁰⁷ ด้วยเหตุนี้แก่นเรื่องหรือแนวคิดสำคัญของศาสตราแลบเรื่องนี้ น่าจะได้แก่แนวคิดเรื่องกรรมนั่นเอง

แนวคิดเรื่องกรรมเป็นแนวคิดสำคัญของเรื่อง**สรรพสิทธิ** โดยเฉพาะเรื่องของผลกรรม ดังที่กวีผู้ประพันธ์ได้เน้นย้ำแนวคิดเรื่องกรรมว่าส่งผลกระทบต่อการเวียนว่ายตายเกิดของคนและสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นอนิจจังไม่เที่ยง บางครั้งเกิดเป็นคน บางครั้งเกิดเป็นสัตว์ตามผลกรรมที่ได้ทำมา ดังนี้

กำเนิดอนิจจังต่างพุมเทียบ	ชวนเลื่อยมลินลุด โถยยถา
กมมเกิดอพิที่ตมฺหา	ชวนณาเกิดชามนุสฺสกรุไกร ฯ
ชวนกาลเกิดชาสตุมริคา	ชวนกาลเกิดชาสตวปฺกุสี
ชาพฺรหฺมเทวดานาคภพไตร	แตพฺงฺสชินสุริอาลัยขุลาบ ฯ ¹⁰⁸

¹⁰⁶ พุทธิแสนนางกฐรี, หน้า 25.

¹⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

¹⁰⁸ พุทธศาสนบณฺญัติย, เรื่องสรรพสิทธิ, หน้า 102.

คำแปล

กำเนิดอนิจจังตั้งเบ้เที่ยง	บางครั้งเอียงไม่ล่อตามขลา
กรรมเกิดจากที่ตณหา	บางครั้งเกิดเป็นมนุษย์ยากจนยิ่ง
บางครั้งเกิดเป็นสัตว์มฤคา	บางครั้งเกิดมาเป็นปักษี
เป็นพรหมเทวดานาคภพไตร	แต่พงศ์ชินศรีอาลัยกลับ

ส่วนแนวคิดเรื่องของกรรมในเรื่องสุบินกุมาร ไม่ได้เป็นแนวคิดสำคัญของเรื่องโดยตรงแต่เป็นแนวคิดรอง คือ การสั่งสอนเรื่องการทำกรรมชั่วและผลของผลกรรมชั่ว ดังที่กวีผู้ประพันธ์ได้เน้นย้ำแนวคิดเรื่องกรรมว่าหากทำกรรมดีจะได้รับผลดี หากใครทำชั่วก็จะได้รับผลกรรมนั้น ดังนายพรานผู้เป็นบิดาของสุบินกุมารที่เอาแต่ยิงสัตว์ไม่เคยทำบุญจึงต้องไปเกิดเป็นเปรต ส่วนมารดาของสุบินกุมารทำชั่วเมื่อตายไปแล้วตกนรก เป็นต้น ดังนั้นศาสตราแลบงเรื่องนี้จึงเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นว่า แม้ศาสตราแลบงเรื่องที่ไม่ได้มีแนวคิดเรื่องกรรมเป็นแนวคิดสำคัญแต่ก็ต้องมีกรรมเป็นแนวคิดรองของเรื่อง

นอกจากนี้การนำเสนอเรื่องบุญกรรมจะได้รับการเน้นย้ำในสโมธานท้ายเรื่อง เป็นเสมือนการสรุปแนวคิดเรื่องกรรมที่เป็นแนวคิดหลักของศาสตราแลบง โดยการกล่าวถึงสโมธานตามลักษณะของวรรณกรรมชาดกในพระพุทธศาสนา สโมธานเป็นส่วนสำคัญที่จะนำเสนอจุดสุดท้ายของกฎแห่งกรรมตัวละครแต่ละตัว ตามผลกรรมที่ได้กระทำมาจากอดีตชาติในสมัยที่ศาสตราแลบงเรื่องนั้นกล่าวถึง เป็นการย้ำให้ผู้อ่านและผู้ฟังเกิดความศรัทธาและเชื่อในเรื่องบุญ - กรรม ความเชื่อในเรื่องทำดีได้ดี - ทำชั่วได้ชั่ว อันเป็นกติกาวรรณกรรมอันอิงกรอบแนวคิดปรัชญาของพระพุทธศาสนาของศาสตราแลบง

แนวคิดเรื่องบุญ - กรรม ตามหลักพระพุทธศาสนาเป็นกติกาวรรณกรรมของศาสตราแลบงที่สำคัญที่สุด เนื่องจากเป็นกติกาวรรณกรรมที่ใช้ในการอธิบายเหตุการณ์และพฤติกรรมของตัวละครทั้งเรื่อง เป็นแนวคิดที่สร้างความสมจริงให้กับตัวเรื่อง สามารถนำมาใช้ในการอธิบายเหตุการณ์หรือพฤติกรรมบางอย่างที่ไม่น่าจะเป็นไปได้ในโลกแห่งความเป็นจริงสามารถเกิดขึ้นได้ และมีความสมจริงด้วยการอธิบายถึงสาเหตุ ตามกฎเกณฑ์แห่งแนวความคิดเรื่องกฎแห่งกรรม เช่น การกำเนิดของขงของงั่งขี้ในเรื่องขงของงั่งขี้ หรือการกำเนิดของงั่งขี้ศิลป์ชัยในเรื่องงั่งขี้ศิลป์ชัย ดังนั้นโครงเรื่องในลักษณะดังกล่าวจึงมีลักษณะสำเร็จรูป ทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังสามารถคาดหมายถึงเนื้อเรื่องและเรื่องราวในตอนจบได้

แม้แต่ศาสตราแลบงที่มาจากนิทานพื้นบ้าน ก็มีแนวคิดเรื่องกรรมเป็นแนวคิดหลักของเรื่อง เช่นเคียวกัน ตัวอย่างเช่น เรื่องมรณมาตาที่เป็นนิทานพื้นบ้านที่แพร่หลายในเอเชียตะวันออกเฉียง

ได้ได้กล่าวถึงเหตุที่มาของเรื่องนี้ว่า มีพระภิกษุชื่อพระอนูรุทได้ไปเฝ้าและถามพระพุทธเจ้าว่า ข้าพเจ้าสงสัยว่ามหาชนแตกต่างกัน บ้างเกิดมามีรูปร่างโสภาคประกอบด้วยปัญญาเฉลียวฉลาด มียศศักดิ์บุญสูงส่งอายุยืนมีกำลังมาก มีเดชมีทรัพย์ทั้งหลายไม่เคยสูญหาย แต่บ้างเกิดมามีโรค กำพริ้วยากจนสมบัติไม่สมบูรณ์ดี สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสดับแล้วจึงตรัสว่าเหตุที่คนมีกำเนิดมีรูปร่างแตกต่างกันนั้นแบ่งแยกตามกรรมเวรที่ได้ทำมา เป็นการแสดงให้เห็นว่า แม้แต่ศาสตราแลงที่มีที่มาจากนิทานพื้นบ้าน เมื่อนำมาประพันธ์เป็นศาสตราแลงก็นำแนวคิดเรื่องกรรมมาใช้เป็นแนวคิดสำคัญของเรื่องด้วย ดังความที่ว่า

เหตุเนะกัณเฑิต	กัณตัสตวเกิต	กุนงสงุสสารา
แปรปรวกรรูปแปลก	จมนแลกพิคณา	ตามกมมเวรา
	นนานาวิญญาณ ๑ ¹⁰⁹	

คำแปล

เหตุนี้กำเนิด	กำหนดสัตว์เกิด	ในสังสารา
แปรปรวนรูปแปลก	แตกต่างจากกัน	ตามกรรมเวรา
	นนานาวิญญาณ ๑	

แนวคิดสำคัญเรื่องกรรมปรากฏในเรื่องเดียวเอก ฉบับจาร จ.ศ. 1266 ด้วย โดยเฉพาะเมื่อกล่าวถึงเหตุการณ์ที่ออกญาอรชุนใช้ให้บ่าวไพร่จับหมื่นเอก (คุม) ไปสังหาร แต่ด้วยผลกรรมมาแต่อดีตทำให้หมื่นเอกไม่นำราชโองการของสมเด็จพระรามเชิงไพร่ให้ออกญาอรชุนดู เนื่องจากความรุ่มร้อนและลืมหืม ดังความในเรื่องว่า

เหตุแตกมมเอกมกพิเพรง	วงเวงโองการพระจอมเจา
ลาก่กุนงจงกะพุมุโอยเทา	โถยเสจกฏีเกฎาเกตจวิญญาณ ๑ ¹¹⁰

คำแปล

เหตุแต่กรรมเอกมาจากเพรง	หลงลืมหโองการพระจอมเจ้า
-------------------------	-------------------------

¹⁰⁹ พุทธศาสนบณชิตย, เรื่องมรณมาตา, หน้า 3.

¹¹⁰ มิ่ง หุกซี้, ทาวอก, หน้า 142.

ซ่อนในบันเอวไม่ให้ไป

โดยความร้อนเร่าลี้มวิญญาณ ฯ

จากที่กล่าวมาจึงแสดงเห็นได้ว่า แนวคิดเรื่องกรรมเป็นแนวคิดสำคัญของวรรณกรรมประเภทศาสนาแลบงที่พบได้ในศาสนาแลบงทุกเรื่อง แนวคิดเรื่องกรรมในศาสนาแลบงเป็นการแสดงให้เห็นถึงกรรมในฐานะที่ชีวิตของบุคคลถูกกำหนดไว้ด้วยบุรพกรรม ดังนั้นการกระทำที่บุคคลผู้นั้นได้กระทำหรือเคยกระทำมาก่อน การกระทำหรือกรรมนั้นย่อมเป็นเหตุทำให้ผู้กระทำย่อมได้รับผลแห่งกรรมนั้นสนองไม่ว่าจะเป็นกรรมดี กรรมชั่ว หรือกรรมไม่ดีไม่ว่ากรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม ผลกรรมนั้นย่อมส่งผลต่อผู้กระทำไม่ว่าชาตินี้หรือชาติต่อๆ ไป ดังที่ปรากฏการอธิบายสอดแทรกในศาสนาแลบงที่กล่าวมาข้างต้น ดังนั้นแนวคิดเรื่องกรรมจึงเป็นกติกาวรรณกรรมที่สำคัญของวรรณกรรมประเภทศาสนาแลบง

4.3.2 ทุกข์ – อนิจจา สองกฎไตรลักษณ์ที่เน้นย้ำ

แนวคิดเรื่องกฎไตรลักษณ์เป็นกติกาวรรณกรรมที่สามารถพบได้ในศาสนาแลบง เช่นเดียวกับแนวคิดเรื่องกรรม แนวความคิดเรื่องไตรลักษณ์กับชีวิตมนุษย์เป็นแนวความคิดที่มีพื้นฐานมาจากความคิดเรื่องความไม่แน่นอนของชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา 3 ประการ คือ อนิจจา (ความไม่เที่ยง) ทุกข์ (ความเป็นทุกข์) และอนัตตา (ความไม่ใช่ตัวตน) ได้นำเสนอผ่านกรอบและโครงเรื่องของศาสนาแลบง พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนเรื่องกฎแห่งไตรลักษณ์ ดังที่ทรงมีพระพุทธพจน์ว่า

ตถาคตเจ้า (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมชาติ เป็นธรรมนิยามว่า

1. สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง...
2. สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์...
3. ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา...

ตถาคตศรีสรี เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์... ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา...”¹¹¹

¹¹¹ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับเดิม), หน้า 60.

ศาสตราแลบง นำเสนอแนวคิดเรื่องไตรลักษณ์ให้เห็นได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะการนำเสนอเรื่องความทุกข์ หรืออุปสรรคในชีวิตของตัวละคร และแนวคิดเรื่องอนิจจา หรือความไม่เที่ยง แต่แนวคิดเรื่องอนัตตา หรือ ความไม่ใช่ตัวตน ไม่ปรากฏการนำเสนอที่ชัดเจนมากนัก แสดงให้เห็นว่าในศาสตราแลบงให้ความสำคัญกับกฎไตรลักษณ์ในข้อที่ว่าด้วยความทุกข์ และ อนิจจา มากกว่า เพราะสามารถนำเสนอให้เห็นเป็นรูปธรรมได้ชัดเจนกว่าแนวคิดเรื่อง อนัตตา ที่ค่อนข้างจะเป็นแนวคิดในเชิงโลกุตตรธรรม

ความทุกข์ หรือ ทุกขตา ในแนวคิดทางพระพุทธศาสนา หมายถึง ความเป็นทุกข์ ภาวะที่โดนบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายไป ภาวะที่กดคั้นฝืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่งนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่มีความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่ แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากยึดด้วยตัณหา อุปาทาน¹¹²

ในศาสตราแลบงมีการนำเสนอแนวคิดเรื่องความทุกข์อยู่ตลอดควบคู่กับเรื่องกรรม เพราะความทุกข์ที่ตัวละครประสบถือเป็นส่วนหนึ่งของโครงเรื่องของศาสตราแลบง เช่นเดียวกับความสุขที่พบได้ในวรรณกรรมประเภทศาสตราแลบงเช่นกัน แต่สำหรับความทุกข์เป็นสิ่งสำคัญเพราะวิถีชีวิตของตัวละครในศาสตราแลบงไม่ว่าจะเป็นผู้ใด ล้วนต้องเผชิญกับความทุกข์ทั้งสิ้น ความทุกข์หรืออุปสรรคเหล่านี้มักปรากฏให้เห็นในลักษณะของการพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก เช่น บิดามารดา ภรรยา บุตร ตรงกับลักษณะประการหนึ่งของความทุกข์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ “ปิเยหิ วิปปโยโค ทุกฺโข - การพลัดพรากจากสิ่งทีรักเป็นทุกข์” ดังตัวอย่างจากเรื่องกรุงศุภมิตร์กล่าวถึงความสุข และ ความทุกข์ในชีวิต ว่า

เทีบเสฏจแปรพระองค

เฐาะเพ็รงกเทวี

แรงเกิตทุกขเทียตฤมี

โชรชเลนตรธารา

ข้ตมร่งพระสุมารตี

พุมยล่เพ็ยเสฏจโสกา ฯ

ตฺบิตมึสิริสงฺสารา

พิลาบลนพ่นปรมาณ ฯ¹¹³

คำแปล

จึงเสด็จแปรพระองค์

พยายามดำรงพระสมประดี

¹¹² เรื่องเดียวกัน.

¹¹³ พุทธศาสนบณจิคย, กรุงศุภมิตร์, หน้า 36.

ลุกขึ้นมาเทวี	บ่ยลเลขเสด็จ โศกา ฯ
ยังเกิดทุกข์ใหม่อีก	เพราะซ้ำจ้อศรีสงสาร
ไหลชลเนตรธารา	พิลาปล้นพันประมาณ ฯ

แนวคิดเรื่องความทุกข์ยังแสดงออกผ่านบทคร่ำครวญของตัวละครซึ่งเป็นกติกาสาคัญอีกประการหนึ่งของเพลง ซึ่งจะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดในหัวข้อ 4.6

การพลัดพรากของตัวละครที่ปรากฏในศาสตร์าเพลง นอกจากจะนำเสนอให้เห็นถึงหลักว่าด้วยทุกข์แล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงความไม่แน่นอนของชีวิตมนุษย์ อันเป็นการนำเสนอแนวคิดเรื่องอนิจจาอย่างเป็นรูปธรรม เพราะอนิจจา หรือ อนิจจา คือความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่คงตัว ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายไป¹¹⁴

กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์าเพลงขจรระมะขื่อนี้มาแสดงให้เห็นผู้อ่านหรือผู้ฟังเห็นว่า ตัวละครในเรื่องไม่ว่าจะเป็นกษัตริย์ ขุนนาง ประชาชน ตั้งอยู่บนความไม่แน่นอนของชีวิต พระราชาอาจพลัดพรากจากราชสมบัติก็ได้ พระราชาตกยากอาจได้รับการอัญเชิญขึ้นเป็นกษัตริย์อีกครั้งด้วยบุญบารมีเก่าแต่อดีตชาติก็สามารถเป็นไปได้ เมื่อมนุษย์มีความสุขแล้วก็สามารถแปรเปลี่ยนเป็นความทุกข์ได้ ชีวิตจึงเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอน ดังเช่นชีวิตของตัวละครที่ปรากฏในศาสตร์าเพลงเป็นการอธิบายหลักอนิจจาอย่างเป็นรูปธรรมที่กวีผู้แต่งต้องการนำเสนอให้อ่านได้รับรู้ (เติมชนิดหนึ่งว่า แนวคิดเรื่องอนิจจาอันแสดงผ่านการพลัดพรากของตัวละคร จะได้วิเคราะห์ให้เห็นอย่างละเอียดต่อไปในหัวข้อ โครงเรื่อง)

ตัวอย่างแนวคิดเรื่องไตรลักษณ์ที่นำเสนอในศาสตร์าเพลงเห็นได้อย่างชัดเจนในเรื่องกรุงสุภมิตร ผลงานของออกญาโกษาธิบดี (เกา) ซึ่งกล่าวถึงวัตถุประสงค์ในการแต่งศาสตร์าเพลงไว้อย่างชัดเจนว่า เพื่อเป็นบุญกุศล และเป็นการสืบต่อไปภายหลังให้คนทั้งหลายได้สวดเรียนและคิดไตร่ตรองถึงความไม่เที่ยง (อนิจจา) อันเป็นกฎข้อหนึ่งของไตรลักษณ์ ดังนี้

จงหากิจจกาพยุ	พากุญเพจน์สุภาพ	ทุกเทชาบุญ
คัมชาโกกรย	ทุกโอยอสน	สุตรเรียนควรคน
	ควรรคิตอนิจจา ฯ ¹¹⁵	

¹¹⁴ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับเดิม), หน้า 60.

¹¹⁵ พุทธศาสนเบญจิติศย, กรุงสุภมิตร, หน้า 3.

คำแปล

ผู้เป็นภิกษุ	พากย์พจน์สุภาพ	ไว้ไปเป็นบุญ
สืบต่อภายหลัง	ไว้ให้เหล่าชน	สวดเรียนควรครุ่น
	ควรคิดอนิจจา ฯ	

นอกจากนี้ในศาสนาแลงเรื่องเดียวกันนี้ยังได้กล่าวถึงกฎไตรลักษณ์ไว้อย่างชัดเจน โดยอ้างถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้าตั้งแต่โบราณได้สั่งสอนพระธรรมให้ฟังเพื่อให้สัตว์ทั้งหลายอย่ามัวเศร้าโศกเสียใจความไม่ถูกต้อง เพราะเมื่อมีความสุขแล้วก็ยอมแปรเปลี่ยนมาเป็นความทุกข์ได้ เหตุนี้พระองค์จึงทรงเห็นถึงความไม่เที่ยง ควรคิดพิจารณาถึงโลกุตตรธรรมในอนาคต เพื่อเป็นฝั่งปากที่พำนักอันหมายถึงพระนิพพาน ดังข้อความในเรื่องกรุงสุกมิตระว่า

พระพุทธพินุราณ	ทรงทูนุมาสนพรวุประการ
พระธรรมเขราพิศฎาร	เทศนาทุกชาสนญาบ ฯ
กุมโอบสควทังพาย	แสนโศกสฎายกฐิพุมคาบ
สุขเหี้ยแปรกรพาบ	เกิดชาทุกขโทสภยา ฯ
เหตุเนาะพระองค์เจมียง	ยลพุมเหียงคิดอนา-
กตควรกุดตรา	ชาเศรียตุรามทีพินาก ฯ ¹¹⁶

คำแปล

พระพุทธแต่บุราณ	ทรงสั่งสอนสรรพประการ
พระธรรมลึกพิศดาร	เทศนาไว้เป็นสิ่งสดับ ฯ
อย่าให้สัตว์ทั้งหลาย	แสนโศกเสียใจความไม่ถูก
สุขแล้วแปรกลับ	เกิดเป็นทุกข์โทษภัย ฯ
เหตุนั้นพระองค์เจมียง	ยลไม่เที่ยงคิดอนา-
กตควรกุดตรา	เป็นปากฝั่งที่พำนัก ฯ

เรื่องกาก็ พระราชนิพนธ์สมเด็จพระศรีรัชมารามอิสราธิบดี (พระองค์ด้วง) กล่าวถึงความทุกข์และความไม่เที่ยง (อนิจจา) ไว้ในบทรำครวญของนางกาก็เมื่อโดนลอยแพไปท่ามกลาง

¹¹⁶ พุทธศาสนบณจิตุข, กรุงสุกมิตระ, หน้า 36.

มหาสมุทรว่า นำสงสารนางกาทีที่ต้องรองรับความทุกข์เวทนาที่ต้องอยู่ในแพท่ามกลางคลื่นลมในมหาสมุทร ดังนี้

मुखकर ओयनिजा	रवेवना सोदसैनसल
तनुत्तिंघानिंघुत्	मानदैतลदैतทุกुखवेवना १
रिंทุกุขริंทवणुत्	องคคิตสุรณอิตสุรากเกฎา
สनुธิกสนุไซเนา	สุนุยลนุลงลนุโลกกภูต ๧
สงเรงสงโรรง	ทุกุขกนุลงกนุเลงจิตต
แรงอุอน์แรงแรงอุอิต	แรงอาณิตอนาถปฺราณ ๧ ¹¹⁷

คำแปล

นำควรให้อนิजा	รองเวทนา โสคแสนสล
รอคอยไหนจะถึง	มีแต่ทนแต่ทุกข์ไป ๧
มีทุกข์มากขึ้น	ตนไม่สบายไม่คลายร้อน
ระทมทุกข์กรมอยู่	ศูนย์อ้างว้างว้าเหว ๧
ผ่ายผอมชুবตรอมตรม	รองรับทุกข์ท่วมท้นจิต
ยิ่งเบียดยิ่งหนายจิต	ยิ่งอาณิตอนาถปฺราณ ๧

นอกจากนี้ในเรื่องโลกกฤตุมารยังนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องการพลัดพรากซึ่งเกิดจากกรรมเก่าที่เคยทำไว้เป็นความทุกข์และแสดงให้เห็นถึงอนิจจาหรือความไม่เที่ยงอันเป็นแนวคิดที่สอดคล้องกับกฎไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนา เป็นต้น

จากการพิจารณาสาสตราแลบง พบว่าสาสตราแลบงส่วนใหญ่มีการนำเสนอกฎไตรลักษณ์อย่างชัดเจนเพียงสองประเด็นเท่านั้น คือ ประเด็นว่าด้วยความทุกข์และอนิจจาหรือความไม่เที่ยง แต่ประเด็นเรื่องอนัตตาไม่ปรากฏให้เห็นชัดเจนมากนัก นอกจากนี้แม้ในสาสตราแลบงจะกล่าวถึงพระนิพพานหรือโลกุตตรธรรมบ้าง แต่ก็มิได้ชี้แจงหรืออธิบายประเด็นนี้ไว้โดยละเอียด

แสดงให้เห็นว่า สาสตราแลบงเน้นหรือให้ความสำคัญกับเรื่องไตรลักษณ์กับชีวิตมนุษย์ในประเด็นของความทุกข์ แสดงให้เห็นถึงโทษของความทุกข์ แสดงให้เห็นถึงความไม่เที่ยง (อนิจจา) ของชีวิตมนุษย์ผ่านตัวละครในสาสตราแลบงอย่างชัดเจนเป็นรูปธรรม แต่ไม่ได้กล่าวถึงความไม่ใช

¹¹⁷ พุทธศาสนบัณฑิตย, เรื่องกาที, หน้า 82.

ตัวตน (อนัตตา) ไว้อย่างชัดเจน อาจเป็นไปได้ว่า ความคิดเรื่องอนัตตาเป็นแนวคิดในเชิงโลกุตตรธรรมซึ่งค่อนข้างจะห่างไกลจากชีวิตของคนและเป็นเรื่องที่น่าเข้าใจได้ยาก

นอกจากนี้ ศาสตราแลบงยังเน้นหรือให้ความสำคัญกับประโยชน์ในปัจจุบัน หรือ แนวคิดเรื่องทฤษฎีธรรมิกประโยชน์ เช่น การสั่งสอนให้ผู้อ่านถือศีลห้าและการทำบุญทำทาน อันเป็นการสร้างสมบารมีเพื่อการตรัสรู้ในอนาคต ดังปรากฏการอธิบายถึงศีลห้าและการทำทานอย่างชัดเจนในเรื่องกรุงศุภมิตร เป็นต้น เพื่อประโยชน์ในปัจจุบันและอนาคต อันมีพระนิพพานเป็นที่สุดตามหลักของพระพุทธศาสนา แม้ศาสตราแลบงจะมีได้ให้ความสำคัญกับการนำเสนอหนทางเข้าถึงพระนิพพานไว้อย่างชัดเจนก็ตาม

4.3.3 แนวคิดเรื่องการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์

แนวคิดเรื่องการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์ เป็นแนวคิดหรือคติธรรมที่สำคัญของศาสตราแลบงประการหนึ่ง เนื่องจากศาสตราแลบงส่วนใหญ่เป็นวรรณกรรมชาดกหรือเป็นวรรณกรรมพื้นบ้านที่ทำให้มีลักษณะเป็นวรรณกรรมชาดก แนวคิดเรื่องการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์จึงเป็นแนวคิดที่ปรากฏอยู่ในศาสตราแลบงแทบทุกเรื่อง (ยกเว้นศาสตราแลบงบางเรื่องที่มีที่มาจากตำนานพื้นบ้านเขมร) แต่จะมีการนำเสนอความสำคัญมากหรือน้อยก็ขึ้นกับวัตถุประสงค์ของกวีผู้ประพันธ์

การนำเสนอเรื่องการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์ในศาสตราแลบง ปรากฏในลักษณะของการอ้างถึงตัวละครเอกว่าเป็นพระโพธิสัตว์จุติลงมาเพื่อสร้างบารมี เช่น เรื่องกาถิ พระราชานิพนธ์สมเด็จพระหริรัษฎรามอัครราชบิดี (พระองค์ด้วง) กล่าวถึง พระโพธิสัตว์บำเพ็ญโพธิสมภารบารมีได้เกิดเป็นพญาครุฑ ดังนี้

เนบตทากกา-	ดิแดงงงชา	เรียงราย โถยถ์-
เฌีรในพระมหา-	กรุณบานบิ-	เพญโพธิส-
	มภารภูมิบารมี ฯ	
โยนชชาติชา	สตวสกุณา	ครุฑราชฤทธิ์
เสถรสติณาสถาน	พิมานสิมพลี	เรียงริมคิริ
	สุเมรุพพวดา ฯ ¹¹⁸	

¹¹⁸ พุทธศาสนบณฺฑิตย, เรื่องกาถิ, หน้า 3.

คำแปล

นึ่งทากากา-	ดิแต่งผูกเป็น	เรียงรายโดยคำ-
เนินในพระมหา	กรุณาได้บำ-	เพ็ญโพธิสม-
	ภารภูมิবারมี	
โยนยกชาติเป็น	สัตว์สกุณา	ครุฑราชฤทธิ
เสถียรสถิต ณ สถาน	พิมานสิมพลี	เรียงริมคิริ
	สุเมรุบรรพตา ฯ	

เรื่องโลกกุดกุมาร เป็นวรรณกรรมที่มาจากพากลุชาดกในปัญญาสาชาดก กล่าวว่พระอินทร์ได้นิมนต์พระโพธิสัตว์ให้ลงมาเกิดเป็นโลกกุดกุมารเพื่อสร้างบารมี กวีผู้ประพันธ์ได้เน้นย้ำนำเสนอประเด็นนี้ตลอดทั้งเรื่อง เพื่อสร้างความน่าเชื่อถือให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังเชื่อว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องราวการสร้างสมบารมีของพระโพธิสัตว์ ดังนี้

พงศพุทธพุลก	เสฎฐจททวลยก	นิมนต์โกสิย
เสฎฐจงสนส์	บนุทุมบารมี	นำสควพวนพี
	ภัยภพคณหา ฯ	
เสฐเสฎฐจวิมุคต	ชาติจยุต	จากไตรตรุงสา
จาบยักปฎิ-	สนธิเนนา	อุทรภริยา
	ไน โลกวุฑฒี ฯ ¹¹⁹	

คำแปล

หน่อพงศ์พุทธา	เสด็จรับเอา	นิมนต์โกสิย์
เสด็จปรารถนาสะสม	เพาะบ่มบารมี	นำสัตว์ซ่อนจาก
	ภัยภพคณหา ฯ	
เสฐเสฎฐจวิมุคต	ชาติจยุติ	จากไตรตรึงษา
จับเอาปฎิ-	สนธิเนา ณ	อุทรภริยา
	ของ โลกวุฑฒี ฯ	

¹¹⁹ ฉิ่ง หุกษ์, เรื่องโลกกุดกุมาร, หน้า 10 – 11.

นอกจากผู้ประพันธ์จะกล่าวถึงแนวคิดเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์แล้ว กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์าแลงยังได้กล่าวถึงวิธีการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์ไว้ในศาสตร์าแลงด้วย บารมีที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญที่พบในศาสตร์าแลง มักเป็นบารมีในชั้น โลกียธรรมที่ประชาชนทั่วไปสามารถปฏิบัติได้ เช่น การรักษาศีล การทำบุญให้ทาน และการบำเพ็ญภาวนา ดังนี้

4.3.3.1 การทำทาน (ทานบารมี)

การทำทาน หรือ ทานบารมี เป็นการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในศาสตร์าแลงหลายเรื่อง และมีการกล่าวเน้นถึงการทำทานอยู่เสมอ ดังตัวอย่างในเรื่องกรุงศุภมิตร กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีของพระเจ้ากรุงศุภมิตรซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ไว้ว่า เมื่อพระเจ้ากรุงศุภมิตรได้พบพระนางเกสินีและพระโอรสทั้งสองแล้ว พระองค์ให้ทำทานเงินทองสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ ทุกวัน ไม่ขาด ดังนี้

เสด็จทรงพระสัทธา	มานเมตตาอาสุรราสุตร
เสด็จโอยทานปราก่มาศ	พุมแฉลฉ้างทินทิวา ๑
พุมโอยมาศขาดขาน	ฉาก่ปรทานเที่ยงสพุดุรา
ทุดพุดชนสิ่งไถลถลา	สัพตอวบายจณี ๑
ราศุดรทาสทำงนุงเกรา	ชงชวรเพราวมลุมกขุติ
ททวลทานโพธิ	นิรันดร์เทานาเที่ยงทาด ๑
กศุดรพิรพงสไถลถลา	ทุดงสทุดทพนเพกกุฉาด
เหตุพงสโพธิสตุว	สาองสนสัพระบารมี ๑ ¹²⁰

คำแปล

เสด็จทรงพระศรัทธา	มีเมตตาสงสารราษฎร
เสด็จให้ทานเงินมาศ	ไม่เคยขาดทินทิวา ๑
ไม่ให้ทองขาดได้	ใส่ประทานเที่ยงสรรพครา
ทรัพย์ชนซึ่งมีค่า	สมปึกเสื่อข้าวอาหาร ๑
ราษฎรทั้งนอกใน	ชองเชื้อสาวแก่รวมมาปล้น
รับทานโพธิ	นิรันดร์ไปเนาเที่ยงทัด ๑

¹²⁰ พุทธศาสนบณฺฑิตย, กรุงศุภมิตร, หน้า 92.

กษัตริย์สองวงศ์ประเสริฐ ทรงศรัทธาเป็นยิ่งพัน
 เหตุพงศ์โพธิสัตว์ สร้างสมพระบารมี ฯ

4.3.3.2 การรักษาศีล (ศีลบารมี) และการบำเพ็ญภาวนา

นอกเหนือจากการทำทาน (ทานบารมี) แล้ว กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์สาตราแลบงยังได้แทรกความคิดเรื่องการรักษาศีล และการบำเพ็ญสมาธิภาวนา ไว้ในศาสตร์สาตราแลบงด้วย เพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังได้รับรู้ถึงประโยชน์ของการรักษาศีลและบำเพ็ญสมาธิภาวนา กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์สาตราแลบงกำหนดว่าต้องปฏิบัติควบคู่กันโดยใช้ศาสตร์สาตราแลบงเป็นอุทาหรณ์ ดังปรากฏในเรื่องกรุงสุภูมิตรว่า นอกจากพระเจ้ากรุงสุภูมิตรจะทรงทำทานบารมีแล้ว พระองค์ยังทรงเป็นกษัตริย์ผู้ทรงไว้ซึ่งทศพิธราชธรรมตามโบราณราชประเพณี ทรงรักษาศีลห้า และศีลแปด เป็นบารมี (ศีลบารมี) ของพระโพธิสัตว์ รวมทั้งยังทรงบำเพ็ญสมาธิภาวนา และพระองค์ยังสอนให้เสนามนตรีและประชาชนรักษาศีลห้าด้วย ด้วยผลบุญที่พระองค์รักษาศีลเมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์ไปจึงได้ไปเกิดในสวรรค์ ดังนี้

เสฏฐทรงศีลปรีชา	อัญญศีลจ่า	สพวทินทิวา
สงเวกสงวาด	สุมิ่งสมาธิภาวนา	เนาเล็ปรางค์ปรา-
	สาทสพวราตรี ฯ	
พระองค์กฤสตรกसानุต	เสฏฐแดงทูนุมาน	เสนามนตรี
โอยกาน์ศีลปรีชา	จงจำสมาธิ	ราศุตรรณฐุโสภี
	เกสมกसानุตสาทร ฯ...	
พระพงสโพธิ-	สत्वสางบารมี	อนุโทลมกถกาน
เสพสางศีลา	ปราชญญะยญาณ	ลงละปรมาน
	สรเพชฌุชินสุรี ฯ ¹²¹	

คำแปล

เสด็จทรงศีลห้า	อัญญศีลจ่า	สรรพทินทิวา
สังเวทหมั่นเพียร	เพ่งสมาธิภาวนา	เนาเลอปรางค์ปรา-
	สาทสรรพราตรี ฯ	

¹²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 93.

พระองค์กษัตริย์กษานต์ เสด็จข้อมสั่งสอน เสนามนตรี		
ให้ถือศีลห้า	จงจำสมาบัติ	ราชฎีร์รัฐโสภี
	เกษมกษานต์สาทร ฯ...	
พระพงศ์โพธิ-	สัตว์สร้างบารมี	ท่องเที่ยวมามุ่ง
เสพสร้างสีลา	ปราชญ์ญูญาณ	ถ่วงลูประมาณ
	สรรเพชญชินศรี ฯ	

การบำเพ็ญบารมีต่างๆ ของพระโพธิสัตว์ในศาสนาแลบง ปรากฏในเรื่องโศกกุลกุมารด้วย ในศาสนาแลบงเรื่องนี้ก็ผู้ประพันธ์กล่าวว่า โศกกุลกุมารผู้เป็นพระโพธิสัตว์ได้อธิษฐานถือศีลแปด รำลึกคุณของพระรัตนตรัยและเจริญภาวนา นอกจากนี้ก็ก็ยังได้กล่าวเน้นย้ำผ่านความคิดของโศกกุลกุมารว่า ตัวเรามีใจประสงค์บำเพ็ญบารมีให้ได้ตรัสรู้ นำสัตว์ทั้งหลายให้ถึงฝั่งพระนิพพาน ถ้าหากเราตายอยู่กลางป่าก็จะได้บำเพ็ญศีลทานตั้งใจปรารถนา แสดงให้เห็นว่าผู้ประพันธ์ศาสนาแลบงให้ความสำคัญกับการสั่งสมบารมีของพระโพธิสัตว์มากโดยเฉพาะทานบารมี และศีลบารมี ดังนี้

มานมวราตรี	พารเพญบุรมมี	อุณกอธิฐาน
อุโบสถศีลสุท	สุรคต่อสรปราณ	สงรวมแมนมาน
	กิริศยกรมอิริยา ฯ	
รำลึกพระสุรี	คุณแกวทางปี	จมนเรินภาวนา
ลูะโมงบวนบาน	ประปรานนิตรา	คนคิดตบถา
	โออญกรไกร ฯ...	
อิหฺวองคฺคณฺ	จิตตจงบเพญ	บารมีเพญกมุถ
โอบานตราสถฺวาค	นำสควแสนสล	โถมฎากัดกล
	ภูถ์เตรียนิพฺวาน ฯ	
เบือญกฺสิณกฺสย	กณฎาลพรีกสไพฺ	สุนยสมเสาะขาน
ขุลาขุลาตบณง	ปฺนปงพุมฺบาน	บเพญศีลทาน
	ภูจจิตตปราณา ฯ ¹²²	

¹²² ฉิ่ง หุกชี, เรื่องโศกกุลกุมาร, หน้า 23 - 25.

คำแปล

มีหนึ่งราตรี	วารเพ็ญบูรณมี	ท่านอธิษฐาน
อุโบสถศีลสุทฺธ	สุภาพสิ้นปราณ	ตำรวมแม่นมี
	กฤตย์กรรมอิริยา ฯ	
รำลึกพระศรี	คุณแก้วทั้งสาม	จำเริญภาวนา
ลูโม่งสี่ได้	ทอศกายนิทรา	ครุ่นคิดอันว่า
	โอ้เราจนยิ่ง ฯ...	
บัดนี้องค์อัญ	จิตใคร่นำเพ็ญ	บารมีมอบใจ
ให้ได้ตรัสรู้พลัน	นำสัตว์มากเหลือ	โคมวางคำกล
	ถึงฝั่งนิพพาน ฯ	
ถ้าอัญมอดม้วย	ท่ามกลางพฤษไพร	สูญสมเหมาะขาด
คลาคลาดประสงค์	แต่บ่องไม่ได้	บำเพ็ญศีลทาน
	คัจฉิตปรารธนา ฯ	

เรื่องโศกกุลกุมาร ได้สอนคติธรรมทางพระพุทธศาสนาไว้หลายประการ โดยเฉพาะการเน้นเรื่องศีลห้าและศีลแปด แสดงว่าเรื่องโศกกุลกุมารนี้ผู้ประพันธ์คงต้องการนำเสนอเรื่องศีลบารมี และทานบารมีเป็นประการสำคัญ โดยกล่าวว่า พระเจ้าโศกกุลได้ทรงสั่งสอนศีลห้าแก่บรรดามนตรี ชุนนางและบุรุษชายหญิงทั้งพระนครให้ตั้งใจรักษาศีลธรรม และกล่าวถึงอานิสงส์ของการรักษาศีลห้าว่าสามารถช่วยให้รอดพ้นจากผลกรรมได้ และได้อธิบายศีลห้าแต่ละข้อตั้งแต่ศีลข้อหนึ่งจนถึงศีลข้อห้า¹²³ และกล่าวว่าการรักษาศีลห้าจะช่วยให้ได้รับความสุขจนกระทั่งถึงนิพพาน ดังนี้

อเพ็ท่างปุรา	ปรุการจุงจำ	จิตตะจะคิดคน
เจียสปลุจเวรา	กมุขาทมุงน	มินมานเมอะมน-
	ทิลทาสโทสทุกข ฯ	
รกุสาศีลปุรา	นะเองนึ่งนำ	รูปรวจบานสุข
เรียงภูถันพิวาน	มินมานโฉตจุก	ผุดพินรค
	โสยสวรคสมบุคฺติ ฯ ¹²⁴	

¹²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 204 – 218.

¹²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 218.

คำแปล

กรรมทั้งห้า	ประการจงจำ	จิตรู้คิดกรุ่น
หลักปัญจเวรา	กรรมเป็นทำงาน	ไม่มีมน-
	ทิลขัดโทษทุกข์ ๆ	
รักษาศีลห้า	นี่เองจะนำ	รูปพื้นได้สุข
เรี่ยคลนิพพาน	ไม่มีเขลาปลั่ง	พ้นจากนรก
	เสวยสวรรค์สมบัติ ๆ	

การนำเสนอเรื่องศีลบารมีโดยเน้นที่ศีลห้า และศีลแปด น่าจะมีจุดประสงค์เพื่อสั่งสอนผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสนาแลบงให้ปฏิบัติตาม เนื่องจากศีลห้าและศีลแปดเป็นศีลพื้นฐานสำหรับประชาชนทั่วไปให้ปฏิบัติเพื่อก่อให้เกิดความสงบสุขของสังคม นอกจากนี้แนวคิดเรื่องการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์ยังรวมถึงการบำเพ็ญสมาธิภาวนาเพื่อความบริสุทธิ์ของจิตใจอีกด้วย แสดงให้เห็นว่าแนวคิดเรื่องการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์ เป็นแนวคิดสำคัญในการสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของศาสนาแลบง

แนวคิดเรื่องการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์จึงเป็นแนวคิดที่สำคัญของศาสนาแลบงปรากฏอยู่ในศาสนาแลบงทุกเรื่องทีตัวละครเอกของเรื่องเป็นพระโพธิสัตว์ แนวคิดเรื่องการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์ในศาสนาแลบงแต่ละเรื่องแตกต่างกันตามแต่วรรณกรรมเรื่องนั้นจะเน้นการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในข้อใด บารมีที่พบได้มากที่สุดทีในศาสนาแลบงคือ ทานบารมี และศีลบารมี พระโพธิสัตว์ในเรื่องต้องบำเพ็ญและสั่งสอนผู้อื่นให้ปฏิบัติตาม ศีลบารมีทีปรากฏในศาสนาแลบงคือ ศีลห้า และศีลแปด (อุโบสถศีล) เป็นศีลทั่วไปทีคฤหัสถ์ต้องบำเพ็ญเป็นปกติ

4.3.4 แนวคิดเรื่องการบวชและอานิสงส์ของการบวช

แนวคิดเรื่องการบวชและอานิสงส์ของการบวช เป็นแนวคิดทีสำคัญแนวคิดหนึ่งทีปรากฏให้เห็นในศาสนาแลบง โดยเฉพาะในเรื่องสุบินกุมาร ซึ่งเป็นศาสนาแลบงทีแสดงอานิสงส์ของการบวชโดยตรง ศาสนาแลบงเรื่องนี้กล่าวถึงตั้งแต่ตอนต้นเรื่องว่า “เหล่าสงฆ์และเถระ ทั้งภิกษุสามเณร ควณินดีศรัทธา มารดาบิดา เป็นฉบบ้อาตมา เหล่าสามเณรผอง”¹²⁵

เรื่องสุบินกุมารกล่าวว่ การบวชด้วยความศรัทธาและอานิสงส์ของการบวชสามารถทีจะช่วยเหลือบิดามารดาให้พ้นจากกรรมเก่าได้ โดยกวีผู้แต่งได้กล่าวว่ แม่มารดาของสุบินกุมารจะไม่

¹²⁵ พุทธศาสนบณัติชย, เรื่องสุบินกุมาร, หน้า 2.

ยินยอมให้สุบินกุมารบวช เนื่องจากนางไม่รู้บาปบุญคุณโทษ แต่เมื่อมารดาของสุบินกุมารถูกจับไปลงนรก พอนางเห็นเปลวไฟนรกนางพลันนึกถึงสีจิวรของสุบินกุมาร และอธิษฐานให้ช่วยจึงเกิดดอกบัวขึ้นมารองรับไม่ถูกไฟนรกเผา ดังความที่ว่า

นางเนาะฉุณฐิงขมภูบาล	ถาอุณกอวิจรรล่ำ	ยล่ฉุณจิวรณอญ ๑
อุณกศฎาบ่ขณุมบ่ปราบ่อญวิญ	ฉุบิตกุนปรุสอญ	บานบวสสัมภาศาสนา ๑... ¹²⁶

ขมภูบาลโจถนางกุนงเกถึง	ฉุณกมาสหะเพ็ง	ปรมาณปุนกงราชรถ ๑
เตชะผลผนวสปรากฎ	ททวลเชิงหุคค	อิตบิรนุทต์เพ็ชฌา ๑
นางฉุติเถสิวณญปทุมมา	เตชะสีลา	สุบินบานบวสสามณเระ ๑ ¹²⁷

คำแปล

นางนั้นถามขมภูบาล	ว่าท่านอะไรจ้ะ	ยลคจิวรถูกรเรา ๑
ท่านระดับข้าบอกราก่อน	ค้ำยถูกรชายเรา	ได้บวชสำนักศาสนา ๑...

ขมภูบาลทิ้งนางในเพลิง	บัวมาศหุคคถึง	ประมาณเท่ากงราชรถ ๑
เตชะผลผนวชปรากฎ	รับขาทำนุก	บ่มีตักใจเลยหนา ๑
นางสถิตบนสุวรรณปทุมมา	เตชะสีลา	สุบินได้บวชสามณเระ ๑

ผลบุญจากการบวชของสุบินกุมารช่วยให้มารดาของสุบินกุมารพ้นจากนรก และทำให้มารดาของสุบินกุมารเกิดความศรัทธาในพระพุทธศาสนา ต่อมาเมื่อนางได้จัดงานบวชให้สุบินกุมารอีกครั้งหนึ่งให้ถูกต้อง นางก็ได้รับผลบุญถึงขนาดว่าเมื่อตายไปแล้วได้ไปเกิดในสวรรค์ ดังนี้

รีกาลเนาะฉา	นางอส์ชนมา	บานเทาเกิดฉุถล่
พิภพสวรรคฐาน	วิมานมณทล	สวรรคฐาน โยชนย์ล่
	สนุโรโพรงพุราย ๑ ¹²⁸	

¹²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

¹²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

¹²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19.

คำแปล

ในกาลนั้นหนา นางสิ้นชนมา ได้ไปเกิดคล
 พิภพสวรรค์ฐาน วิมานมณฑล สวรรค์ฐาน โยชนย์ล
 สว่างโพรงพราย ฯ

นอกจากผลบุญที่สุบินกุมารบวชจะได้ส่งถึงมารดาแล้ว ผลบุญนี้ยังช่วยให้บิดาที่ไปเกิดเป็นเปรตได้รับผลบุญไปด้วยโดยบิดาได้มาขอให้สุบินกุมารทำบุญให้ เมื่อสุบินกุมารทำบุญให้บิดา บิดาก็ได้ไปบังเกิดในสวรรค์เช่นเดียวกับมารดาของสุบินกุมาร¹²⁹ นอกจากนี้ในท้ายเรื่องผู้ประพันธ์ยังได้กล่าวว่า พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาอานิสงส์ของการบวชเป็นสามเณรไว้ว่ามีแปดประการ¹³⁰ ศาสตราแลงเรื่องนี้จึงนำเสนออานิสงส์ของการบวชไว้อย่างชัดเจนและส่งอิทธิพลต่อความศรัทธาของชาวเขมรจำนวนมาก

ดังนั้นการที่ศาสตราแลงเรื่องนี้สอนเรื่องอานิสงส์ของการบวชเป็นสามเณร ทำให้บิดามารดาชาวเขมรเมื่อมีบุตรชาย พบอายุครบบวชสามเณรได้ จึงมีความนิยมศรัทธาส่งให้ลูกชายบวชเป็นสามเณร ด้วยเชื่อว่าจะเป็นผลบุญช่วยให้พ่อแม่ได้รอดพ้นจากเวรกรรมถือว่าเป็นการสนองคุณพ่อแม่ และเพื่อให้ได้เล่าเรียนหนังสือและความรู้รวมทั้งเรียนธรรมะเพื่อพัฒนาให้เด็กมีความรู้มีคุณธรรมต่อไป ศาสตราแลงเรื่องนี้จึงได้รับความนิยมแพร่หลายทั่วไปในประเทศกัมพูชา

4.3.5 แนวคำสอนสำหรับกษัตริย์

นอกเหนือจากหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาด้านอื่นๆ แล้ว ศาสตราแลงได้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับคำสอนสำหรับกษัตริย์ คือ คำสอนเรื่องทศพิธราชธรรมไว้ด้วย ทศพิธราชธรรมตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นธรรมะของพระราชา มีทั้งหมด 10 ประการ ในศาสตราแลงมักกล่าวถึงตัวละครเอกที่เป็นพระโพธิสัตว์ว่า พระโพธิสัตว์เป็นผู้ที่ปกครองบ้านเมืองด้วยหลักทศพิธราชธรรมตามพระราชประเพณีโบราณ “ทศพิธราชธรรม” หมายถึงธรรมของพระราชา หรือกิจวัตรที่พระเจ้าแผ่นดินควรประพฤติประกอบด้วย ทาน (การให้) สีล (ความประพฤติดีงาม) ปริจจาคะ (การบริจาค) อาชชวะ (ความซื่อตรง) มัททวะ (ความอ่อนโยน) ตปะ (ความทรงเดช) อักโกธะ (ความไม่โกรธ) อวิหิงสา (ความไม่เบียดเบียน) ขันติ (ความอดทน) และอวิโรหนะ (ความไม่คลาด

¹²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

¹³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

ธรรม)¹³¹ ดังตัวอย่างเช่น เรื่องโลกกุดกุมาร ของออกญาวงศาสรรเพชญ (นาง) ได้นำหลักธรรมเรื่อง ทศพิธราชธรรมมากล่าวไว้ในตอนที่พระเจ้าสัตตกฤษณ์สอนทศพิธราชธรรมแก่พระเจ้าโลกกุด ดังนี้

อาพุกเบิกตาม	จิตตพุมมาต่าหาม	กุนสูงวนปริมปริย
จวบาคคตผคง	ตมรงส์มารตี	กรบคองรณตี
	น่านาราสตรผง ๑	
ตาม โภยทศพิธ	ราชธรรมสูงจิต	กมุโอยมานหุมง
รฎฐราศตรสพฐาน	อิตมานภัยผง	ตาม โภยคนลง
	ธรรมพระทูนมาน ๑ ¹³²	

คำแปล

พ่อพุดตาม	จิตไม่ขัดห้าม	ลูกสงวนเปรมปรีดี
จงเข้าทำนุกบ่ารุง	คำรงสมาตี	ครอบครองรณตี
	ณ นารายณ์ผอง ๑	
ตามโดยทศพิธ	ราชธรรมสูงจิต	อย่าให้มีหมอง
รัฐรายณ์สรพฐาน	ไม่มีภัยผอง	ตาม โดยครรถง
	ธรรมพระสั่งสอน ๑	

จากนั้นจึงอธิบายทศพิธราชธรรมไปตามลำดับตั้งแต่ข้อที่หนึ่งคือทาน ศีล บริจาค อาชชวะ มัททวะ ตปะ อโกระ อวิหิงสา ขันติ และอวิโรธนะ¹³³ และกล่าวในตอนท้ายว่า หากกษัตริย์พระองค์ใดคิดถือศีลตามทศพิธราชธรรมคำสอนนี้จะประสบความสำเร็จดังใจปรารถนา ในโลกนี้จะได้ซึ่งเกียรติยศ เมื่อไปสู่ปรโลกก็จะได้สถิตสถานสวรรค์ถึงดุสิตสวรรค์ ดังนี้

¹³¹ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาดไทย, 2538), หน้า 285 – 286.

¹³² ฉิ่ง หุกชี, เรื่องโลกกุดกุมาร, หน้า 187.

¹³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 187 - 189.

เบ็ญศตรเอนา	คิตกาน์สีลา	ตามโฎยทศพิช
ราชธรรมทูนุมาน	นึ่งบานสมรืทุธิ	สมเรจภูจจิต
	ภูจกฏีปฺราธนา ฯ	
กนุงโลกียคาบ	เกิตเกรตค่านาบ	คณิตโฎลธลา
ปรโลกนึ่งบาน	ฐิตฐานสวรรคา	ภูตคฺฐิตา
	โศยสมปตฺติบุญฯ ¹³⁴	

คำแปล

หากษัตริย์องค์ใด	คิตถือสีลา	ตามโดยทศพิช
ราชธรรมสั่งสอน	จะ ใค้สัมฤทธิ	สำเร็จคฺจจิต
	คฺจความปรารธนา ฯ	
ในโลกียคฺจ	เกิตเกียรตค่านาบ	ความคิดสูงค่า
ปรโลกจะ ใค้	ฐิตฐานสวรรคา	คตคฺฐิตา
	เสวยสมบัตินุญ ฯ	

เหตุที่เรื่องโภคกฏกุมารให้ความสำคัญกับคำสอนเรื่องทศพิชราชธรรม อาจเนื่องมาจาก ศาสตราแลบงเรื่องนี้เป็นวรรณกรรมราชสำนัก ประพันธ์โดยออกญาวงศาสรเพชญ (นง) ดังนั้นจึง ให้ความสำคัญกับหลักธรรมที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์มากกว่าศาสตราแลบงเรื่องอื่น โดยเฉพาะ การเน้นถึงหลักทศพิชราชธรรม เพื่อให้พระมหากษัตริย์นำมาใช้เป็นหลักในการปกครอง เพื่อความ สงบสุขของบ้านเมือง เป็นการสั่งสอนราชธรรมแก่กษัตริย์โดยตรง

นอกจากนี้ในเรื่องสรรพสิทธิ ตอนพระเจ้าพรหมทัตให้โอวาทกับพระสรรพสิทธิได้มีการ สั่งสอนแนวคิดเกี่ยวกับราชธรรมแทรกอยู่ด้วย โดยสั่งสอนว่า การเป็นอุปราชนั้นจงริจติราชการ ตรวจตรารักษาประชาชนทั่วทั้งอาณาจักรมณฑลให้เกษมสุขทุกตำบล ส่วนอากรส่วยสารที่หนักก็ จงเกลี้ยให้ราบเสมอกัน มนตรีข้าราชการจงตรวจตราคฺจทุกอย่าง คฺจแลให้ครบทุกหมู่เหล่าคฺจใช้ให้ เหมาะแก่งาน จะคตคินคตคิความของอาณาประชาราษฎร์จงเกลี้ยวคตคโดยปัญญาตามมาตรา ตาม พระธรรมว่าเป็นบัญญัติ ธรรมคาคนที่เป็นเจ้ากรมคตคองพยายามบำรุงสตัคตั้งตนให้มันคองระวังอย่าให้ คตคินตามความลู่อำนาจธรรมทั้งสี่เพราะจะคตคนกรอเวจิ ธรรมคาคว่าถ้าประเทศคตคมีกษัตริย์ที่รู้จติ บำบักทุกขให้ประชาชนไม่เลือกหน้า เมืองนั้นจะมีความสุข ถ้ากษัตริย์และขุนนางไม่ประพคตคตาม

¹³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 189.

ธรรมเห็นแก่ลาภสักการะอามิส อาณาประชาราษฎร์จะเดือดร้อนกระหาย อีกประการหนึ่งตามเขตตามนิคมใหญ่่น้อยทั้งใกล้และไกลจงคิดชวนชวยจัดจ่ายภานิชฉลาครักษา¹³⁵

คำสอนสำหรับพระราชที่ปรากฏในเรื่องสรรพสิทธิ เป็นคำสอนที่น่าจะสะท้อนสภาพการปกครองของกัมพูชาในเวลานั้น เนื่องจากเป็นคำสอนที่มีพื้นฐานมาจากสิ่งที่เกิดขึ้นในสังคมมากกว่าจะเป็นคำสอนที่มาจากคำสอนทางพระพุทธศาสนาโดยตรง เช่น กล่าวถึงการเก็บส่วยสาอากร และการกล่าวถึงการตัดสินคดีความ ดังนั้นคำสอนในเรื่องสรรพสิทธิจึงน่าจะแสดงถึงความเปลี่ยนแปลงของคำสอนสำหรับกษัตริย์จากคำสอนที่มีที่มาจากพระพุทธศาสนาโดยตรง มาเป็นคำสอนที่มาจากสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในสังคมเขมรเวลาที่ประพันธ์ศาสตราแลบง

4.3.6 แบบฉบับสำหรับสตรี

ศาสตราแลบง นอกจากจะปรากฏคำสอนสำหรับประชาชนโดยทั่วไป คือเรื่องกรรมและเรื่องไตรลักษณ์ หรือคำสอนที่เน้นเฉพาะบุรุษ คือเรื่องการบวชแล้ว ยังปรากฏแนวคิดเรื่องคำสอนสำหรับสตรี กวีผู้ประพันธ์ศาสตราแลบง ได้นำมาสอดแทรกไว้ในศาสตราแลบงด้วย คำสอนสตรีที่ปรากฏในศาสตราแลบง เป็นคำสอนสตรีที่ได้อิทธิพลมาจากคำสอนในพระพุทธศาสนาโดยตรง ได้แก่

ประการแรก เป็นการสอนให้สตรีรักษาศีลห้าทุกวัน และศีลแปดทุกวันอุโบสถ เช่น มารดานางสุขุมาลันทาได้สอนนางสุขุมาลันทาในเรื่องโลกกุกุมาร ว่า

จุนางจงจำ	รกุสาศีลปรั่า	สพฺพไถงเรี๋ยร่าล
แขฎาจ่อฎฐมี	บุรณมีโอบยศคาล	โอบยฎีกิจจุการ
	กาน่ศีลปรั่ามี ฯ ¹³⁶	

คำแปล

จุนางจงจำ	รักษาศีลห้า	สรรพไถงเรี๋ยทุก
เดือนขาคอฐมี	บุรณมีให้สำคัญ	ให้รู้กิจการ
	ให้ถือศีลแปด ฯ	

¹³⁵ พุทธศาสนนบณชิตย, เรื่องสรรพสิทธิ, หน้า 77 - 78.

¹³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 190.

ประการที่สอง เป็นคำสอนเกี่ยวกับภรรยาเจ้าจำพวก มีที่มาจากหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ดังปรากฏในเรื่อง**โลกกุดกุมาร** ของออกญาวงศาสรเพชญ (นง) กล่าวไว้ในตอนที่พระมารดาของสุขุมาลันทาได้สอนนางสุขุมาลันทาเกี่ยวกับภรรยาเจ้าจำพวกตามที่ปรากฏในพระพุทธรวณะ ดังนี้

พระพุทธรูปรัตนเทสนาทุณมาน	อสังคสุริลสุรี
ปราไพระการ	กริตกรมณาริ
สพวสารเพ็พ	
จุนางแสงงศฎาบั ฯ ¹³⁷	

คำแปล

พระพุทธรูปรัตน เทสนาสั่งสอน	เหล่าองค์สตรี
เจ้าประการ	กฤตกรมณาริ
สรรพสารพัดจาก	
จงนางแสงงศฎบั ฯ	

ภรรยาเจ้าจำพวกตามคำสอนในพระพุทธศาสนา เป็นการจำแนกภรรยาแบบต่างๆ โดยคุณธรรม ความประพฤติ ลักษณะนิสัย และการปฏิบัติต่อสามี ได้แก่ วรรกาภริยา ภรรยาเยี่ยงเพชฌฆาต โจริภริยา ภรรยาเยี่ยงโจร อัยยาภริยา ภรรยาเยี่ยงนาย มาตาภริยา ภรรยาเยี่ยงมารดา ภคินีภริยา ภรรยาเยี่ยงน้องสาว สหิภริยา ภรรยาเยี่ยงสหยา และ ทาสีภริยา ภรรยาเยี่ยงนางทาสี เป็นเจ้าจำพวกด้วยกัน¹³⁸

เรื่องโลกกุดกุมาร กล่าวว่า ภรรยาสามจำพวกแรกเป็นกาลกิณีจิตโจรริษยา เป็นสตรีทุรลักษณะอัปลักษณ์โมหา เมื่อพ้นจากชาตินี้ต้องไปเกิดในนรก ทูรนทรายยิ่งนักไม่มีความสุขรองโทษรองทุกข์เนา ณ อเวจี เมื่อพ้นก็บังได้มาเกิดเป็นหญิงผกามาศอัปลักษณ์ เป็นชกขิณีไม่มีสามีห้าร้อยชาติ¹³⁹ นอกจากนี้ยังสอนอีกว่า แต่หากสตรีประพฤติตามลักษณะภริยาอีกสี่จำพวกหลัง จะทำให้เวลาอยู่ในโลกก็จะไม่ถูกคนติเตียนมาถึงแม้ เหล่าเทพารักษ์ มหามเหศักดิ์ เทวดาทั้งหลาย ก็จะพากันมาให้พรบวรพรรณราย สวัสดิ์สุขสบายยศศักดิ์ยิ่ง เมื่อตายไปก็จะได้ไปเกิดในพินามนุสิต เมื่อ

¹³⁷ เรื่องเดียวกัน.

¹³⁸ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า 239 – 240.

¹³⁹ ฉิ่ง หุกษ์, เรื่องโลกกุดกุมาร, หน้า 193.

สิ้นบุญก็จะจุติมาเกิดในตระกูลกษัตริย์ มีปัญญางามเหมือนเทวดาเป็นสตรีครบลักษณะ และได้เป็นมเหสีกษัตริย์จอมจักรพรรดิ แต่หากปรารถนาจะได้พุทธญาณก็จะได้ตั้งใจปรารถนา¹⁴⁰

แสดงให้เห็นว่าในเรื่องโศกกุฎกุมาร กวีผู้ประพันธ์ต้องการนำแนวคิดเกี่ยวกับภรรยาเจ็ดจำพวกมาสั่งสอนแก่ผู้อ่านหรือฟังที่เป็นสตรี เพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังที่เป็นสตรีทราบถึงลักษณะของภรรยาทั้งเจ็ดจำพวก และยังแสดงให้เห็นถึงโทษของการประพฤตินั้นภรรยาไม่ดีสามจำพวกแรก และแสดงให้เห็นผลของสตรีที่ประพฤติดำเนินตามคำสอนภรรยาอีกสี่จำพวกที่เหลือถือว่าเป็นลักษณะของภรรยาที่ดีก็จะได้รับแต่สิ่งดีงามทั้งในชาตินี้และชาติหน้า อันเป็นแนวคิดที่สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องกรรม ที่ถือเป็นกติกาวรรณกรรมของศาสนาแลงอีกด้วย

คำสอนเรื่องภรรยาเจ็ดจำพวก นอกจากจะปรากฏในเรื่องโศกกุฎกุมารแล้วยังปรากฏในวรรณกรรมคำสอนที่แต่งขึ้นเพื่อสั่งสอนสตรีโดยตรงด้วย ในวรรณกรรมประเภทฉบับ (สุภษิต) เรื่องฉบับสตรี (จวบาสตรี) พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระศรีนครินทร์รามาศรีราชินี (พระองค์ด้วง)¹⁴¹

ในเวลาที่ตั้งแต่งวรรณกรรมทั้งสองเรื่องนี้ คำสอนเรื่องภรรยาเจ็ดจำพวกตามหลักพระพุทธศาสนาคงเป็นแนวคำสอนสำหรับสตรีที่ได้รับความนิยมอย่างมาก เนื่องจากมีการนำแนวคำสอนเรื่องนี้มาประพันธ์เป็นวรรณกรรมทั้งในรูปแบบของวรรณกรรมคำสอนโดยตรงคือ ฉบับสตรี ฉบับสมเด็จพระศรีนครินทร์รามาศรีราชินี (พระองค์ด้วง) และศาสนาแลงเป็นวรรณกรรมเพื่อสั่งสอนโดยใช้วิธียกตัวอย่างและกล่าวแทรกไว้ในเรื่องโศกกุฎกุมาร ของออกญาวงศาสรเพชญ (นง) ดังได้กล่าวมา

ประการที่สาม เป็นหลักธรรมคำสอนเกี่ยวกับการที่หญิงไม่ควรมีชู้ ได้รับอิทธิพลแนวคิดทางพระพุทธศาสนาเช่นกัน ดังปรากฏในเรื่องกาภิ พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระศรีนครินทร์รามาศรีราชินี (พระองค์ด้วง) ได้กล่าวสั่งสอนสตรี โดยเฉพาะเรื่องการนอกใจต่อสามีไว้ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ควรประพฤติปฏิบัติเลียนแบบนางกาภิ เพราะจะต้องทำให้ได้รับความทุกข์

กุสตรีสตรีณาคาบ่

คันทกบตจิตตบญี

กัมพเพญเสนาหา

กุมตรงตราบ่แกวกาภิ

โกลสุวามีเสพสหาย ฯ

จิตเสนาณีกเนือยฉาย

¹⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 197 – 198.

¹⁴¹ พุทธศาสนบณจติคย, จวบาสตรี พระราชนิพนธ์ในพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระศรีนครินทร์รามาศรีราชินี พระองค์ด้วง พระบรมโกฏฐ (ภันเพญ: พุทธศาสนบณจติคย, 2505), หน้า 35 – 38.

ผายผิตบุฎีทำงพาย
 กุมเรวีฎจกษตรี
 นีรเทศองคอรราย
 เพราะแต่พิคินิต
 ทาล์แต่องคเองอ-
 บายเนาะเองมกผฎ-
 กัณจเพราะคินิต
 มกรงเพียรเวทนา
 เนาะเนานากณฎาถ

เพราะโจรจิตตจงสมพนุช ฯ...
 แกวกาก็เคเนือขณาย
 รูปกณแฉงกณโฎจลนั ฯ
 เจ็กโจรจิตตสราลสรสนั
 นุตรรายรูปรังทุกขเพกกฎาต ฯ
 นุทาทานัหนัฎถ์จจิจต -
 ตริะตรีมเตรกคอรังคอรอาถ ฯ
 แต่เอกาเอ โกกาล -
 มหาสมุทรรทลัทุกข ฯ¹⁴²

คำแปล

กษัตริย์ไคไฝดี
 คิคขบถจิตสามี
 กำลังเต็มเสนาหา
 ประพฤติผิตสามีง่าย
 อย่าทำคูกษัตริย์
 นีรเทศองคัอันตรราย
 เพราะเนื่องจากความคิด
 จนกระทั่งตัวเอง
 บายนั้นติดตามตน
 เลวร้ายเพราะความคิด
 มารองกรรมเวทนา
 นั้นเนา ณ ท่ามกลาง

อย่าเลี่ยนอย่างนางกาก็
 ทังสามีไปมีชู้ ฯ
 จิตแพศยานึกเหน้อยหน้า
 เพราะเจาะจิตของสัมพันธ ฯ...
 แก้วกาก็เขาเหน้อยหน้า
 ภายถูกลอยล่องลอยไกล ฯ
 จิตโจรใจเบาและร่าน
 ต้องรองทุกขัอันตรรายยิ่ง ฯ
 ทันกำหนดลคจจิจต
 ตริตรองเพียงเสพสราญ ฯ
 แต่เอกาเอ โกกาล
 มหาสมุทรรทนทุกข ฯ

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า นอกจากศาสตราแลบงจะสอนหลักธรรมทาง พระพุทธศาสนาในแก่ประชาชนไม่จำกัดเพศแล้ว ยังมีคำสอนหรือคติธรรมทางพระพุทธศาสนา บางประการที่กวีผู้ประพันธ์ศาสตราแลบงนำมาสอนแก่สตรี โดยเฉพาะคำสอนเกี่ยวกับลักษณะของ สตรีในฐานะของภรรยา ดังปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในเรื่องโภคกุลกุมารและเรื่องกาก็ เป็นต้น

¹⁴² พุทธศาสนบณัตติข, เรื่องกาก็, หน้า 82 – 83.

จุดเด่นของการสอนคติธรรมในศาสนาแลงอยู่ที่การนำเสนอผ่าน โครงเรื่อง ความขัดแย้ง ตัวละคร คำพูดและคำพรรณนาของตัวละคร หรือผ่านการกล่าวคำโดยผู้ประพันธ์ในบทสนทนาจากผู้เขียนถึงผู้อ่าน ดังนั้นการสอนคติธรรมในศาสนาแลงจึงมิได้ใช้ลักษณะเทศนาโวหารเพื่อนำเสนอหลักธรรม แต่เป็นการนำเสนอแนวคิดผ่านงานวรรณกรรมเพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังได้รับคติธรรมคำสอนพร้อมกันไปกับความบันเทิงจากเรื่องราวที่สนุกสนาน โดยเฉพาะศาสนาแลงที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 - 24 ศาสนาแลงที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมา ได้มีการเปลี่ยนแปลงหรือปรับเปลี่ยนแนวคิดของศาสนาแลง จากการให้ความสำคัญกับแนวคิดเรื่องการสอนคติธรรมทางพระพุทธศาสนา ไปเน้นหรือให้ความสำคัญกับการให้ความบันเทิงมากขึ้น แม้กระนั้นศาสนาแลงที่ประพันธ์ขึ้นใหม่ในช่วงเวลาดังกล่าว ยังคงมีการสอนธรรมะแทรกในศาสนาแลงเช่นเดียวกัน

แนวคิดหรือคติธรรมที่นำเสนอในศาสนาแลง มีความสัมพันธ์กับคติธรรมทางพระพุทธศาสนา และเป็นแนวคิดที่สำคัญที่สุดที่ปรากฏในศาสนาแลง ไม่ว่าจะเป็นศาสนาแลงที่สัมพันธ์กับวรรณกรรมพระพุทธศาสนาโดยตรง เช่น เรื่องกาเกิ เรื่องกรุงศุภมิตร เรื่องโกลกฤทุมาร และศาสนาแลงที่เป็นนิทานพื้นบ้านแต่ได้สร้างให้มีลักษณะเป็นวรรณกรรมชาดก เช่น เรื่องหงส์ยนต์ เรื่องมรณมาตา เรื่องสรอโตบเจก รวมทั้งศาสนาแลงที่มีที่มาจากตำนานพื้นบ้าน เช่น เรื่องตุมเตียว (ตุมทาว) เป็นต้น ดังนั้นแนวคิดหรือคติธรรมทางพระพุทธศาสนา เป็นแนวคิดที่ถือเป็นกติกาวรรณกรรมของวรรณกรรมประเภทนี้

4.4 ศาสนาแลง: โครงเรื่องภายใต้กรอบแนวคิดเรื่อง “กรรม”

แนวทางที่กวีผู้แต่งศาสนาแลงนำมาใช้เพื่อกำหนดบทบาทและพฤติกรรมของตัวละครของศาสนาแลงคือ โครงเรื่อง (Plot) โครงเรื่องของศาสนาแลงจึงเป็นกรอบที่กวีผู้ประพันธ์ศาสนาแลงกำหนดขึ้นเพื่อเขียนเรื่อง จากการศึกษาค้นคว้าโครงเรื่องของศาสนาแลงพบว่า แนวคิดเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดในคติพุทธศาสนาเป็นพื้นฐานสำคัญของโครงเรื่อง วิถีชีวิต และพฤติกรรมของตัวละครในศาสนาแลง โดยเฉพาะศาสนาแลงที่เป็นวรรณกรรมชาดกหรือนิทานพื้นบ้านที่ทำให้มีลักษณะเป็นวรรณกรรมชาดกจะมีโครงเรื่องคล้ายกันเป็นสูตรสำเร็จทุกเรื่อง ลักษณะของโครงเรื่องที่เป็นสูตรสำเร็จของศาสนาแลง จึงคล้ายคลึงกับวรรณกรรมประเภทกลอนสวดของไทยบางประการ¹⁴³ เนื่องจากได้รับ โครงเรื่องที่มาจกแหล่งเดียวกันคือ

¹⁴³ ดูเพิ่มเติมที่รายละเอียดเกี่ยวกับวรรณกรรมประเภทกลอนสวดใน ศรีศิลป์ บุญจรงค์, วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง: การศึกษาเชิงวิเคราะห์, หน้า 137.

วรรณกรรมชาดก ทำให้โครงเรื่องของศาสตราแลบงและโครงเรื่องของวรรณกรรมประเภทกลอน สวดของไทยคล้ายคลึงกัน

4.4.1 อุปสรรคและการพลัดพราก: โครงเรื่องสำเร็จรูปของศาสตราแลบง

โครงเรื่องสำเร็จรูปของศาสตราแลบงส่วนใหญ่เริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงกำเนิดและภูมิหลัง ของของตัวละครเอก จากนั้นกล่าวถึงอุปสรรคที่ตัวละครเอกจะต้องประสบตั้งแต่แรกเกิดอันนำมาสู่ เหตุการณ์หลักของวรรณกรรมประเภทศาสตราแลบง คือ การพลัดพราก ได้แก่ การพลัดพรากจาก เมือง พลัดพรากจากมารดา (กรณีของเรื่องขงของสังข์) หรือการพลัดพรากจากคนรักหรือบ้านเมือง (กรณีของเรื่องกรุงสุโขทัย) อุปสรรคหรือความทุกข์ในชีวิตที่ต้องประสบส่วนใหญ่มีมากกว่าหนึ่ง ครั้ง เช่น ต้องพลัดพรากกลางแม่น้ำหรือมหาสมุทร ต้องเดินป่าพลัดพรากกัน จากนั้นเหตุการณ์ ต่างๆ จึงคลี่คลายแล้วจบเรื่องลงด้วยความสุขของตัวละครเอกภายหลังจากที่ต้องประสบเคราะห์ กรรมต่างๆ อันเป็นผลจากการกระทำในอดีตชาติ นั่นก็คือการการพบกันหลังจากการพลัดพราก ดัง อาจวิเคราะห์ตามลักษณะของโครงเรื่องได้ดังนี้

1. การเริ่มเรื่องของศาสตราแลบง ถือเป็นตอนสำคัญตอนหนึ่งของศาสตราแลบง เพราะ เป็นส่วนที่จะสร้างความสนใจให้กับผู้อ่านหรือฟังศาสตราแลบงอยากฟังเรื่องราวต่อไป การเริ่ม เรื่องที่ปรากฏในศาสตราแลบงมักเริ่มต้นด้วยการแนะนำตัวละครเอก โดยกล่าวถึงตัวละครที่มักเป็น พระราชาและพระมเหสีเกิดปัญหาเนื่องจากไม่มีโอรส จึงทำพิธีขอโอรสจากเทวดาเป็นการทำให้ เนื้อเรื่องสามารถดำเนินเรื่องราวต่อไปได้ เช่น เรื่องขงของสังข์ เป็นต้น

ต่อมาเรื่องจึงดำเนินไปถึงเหตุการณ์ที่ตัวละครในศาสตราแลบงคือพระราชาหรือพระมเหสี ฝันเห็นนิมิต และกล่าวถึงกำเนิดและภูมิหลังของตัวละครเอกฝ่ายชายและฝ่ายหญิงตามลำดับ ศาสตราแลบงที่เริ่มเรื่องในลักษณะนี้พบในเรื่องขงของสังข์ เรื่องหงส์ยนต์ เรื่องโศกกุฎกุมาร และ เรื่องสุบินกุมาร เป็นต้น

2. การดำเนินเรื่องของศาสตราแลบง การดำเนินเรื่องในศาสตราแลบงเป็นขั้นตอนที่ดำเนิน ต่อจากการเริ่มเรื่องของศาสตราแลบง มักมีรายละเอียดที่สำคัญคือกวีผู้ประพันธ์ศาสตราแลบงจะ ค่อยๆ กล่าวถึงเหตุการณ์ความขัดแย้งหรือปมปัญหาของเรื่องในศาสตราแลบงที่เพิ่มขึ้น ความ ขัดแย้งดังกล่าวนี้สามารถเรียกได้ว่าเป็นปมปัญหาหรือของตัวละครที่ต้องพบไปตามลำดับ เหตุการณ์ของเรื่อง อุปสรรคหรือปมปัญหาขัดแย้งในศาสตราแลบงสามารถแบ่งออกได้เป็นสอง ช่วงหลักๆ ตามช่วงชีวิตของตัวละคร

2.1 อุปสรรคชีวิตช่วงต้น อุปสรรคในชีวิตช่วงต้นของตัวละครในศาสตราแลงที่พบ ได้แก่ความขัดแย้งในครอบครัว สามารถจำแนกย่อยออกได้ดังนี้คือ

ประการแรก เป็นความขัดแย้งระหว่างภรรยาเอยกับภรรยาหลวง เช่น เรื่องของสังข์กล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างนางจันทเทวีกับนางฉันทา ทำให้นางจันทเทวีและขของสังข์ต้องถูกขับออกจากเมือง เรื่องมรณมาตากล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างนางกุลเกสิภรรยาหลวงของกฤษณ์พีเศรษฐีกับนางกาฬภรรยาเอย และต่อมานางกาฬแกเล็งนางกุลเกสิจนเสียชีวิตไปเกิดเป็นปลาตำเรีย (ปลาปู) เป็นต้น

ประการที่สอง เป็นความขัดแย้งระหว่างพี่น้อง เช่น เรื่องกรุงศุภมิตรกล่าวถึงความขัดแย้งของพระเจ้าอสุภมิตรกับพระเจ้ากรุงศุภมิตรผู้เป็นพระเชษฐาจึงเป็นปมปัญหาหรือความขัดแย้งที่ทำให้พระเจ้ากรุงศุภมิตรต้องเสด็จหนีออกจากพระนครแล้วต้องประสบกับปมปัญหาอื่นๆ ตามมาเช่น ต้องประสบกับการพลัดพรากจากพระมเหสีและพระราชโอรส

ประการที่สาม เป็นความขัดแย้งที่มารดาของตัวละครเอกถูกกลั่นแกล้งและถูกขับออกจากเมืองพร้อมด้วยตัวละครเอก เช่น เรื่องของสังข์กล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างนางจันทเทวีกับนางฉันทาทำให้นางจันทเทวีและขของสังข์ต้องถูกขับออกจากเมือง ตัวละครเอกพลัดพรากจากบ้านเมืองหรือพลัดพรากจากมารดา ได้รับการอุปถัมภ์จากผู้มาช่วยตัวละครเอก เช่น ขของสังข์พลัดพรากจากพระมารดาแต่ได้รับการช่วยเหลือจากนางพันธุรส เป็นต้น

โดยสรุปอาจกล่าวได้ว่า อุปสรรคชีวิตในช่วงต้นของตัวละครนี้ทำให้ตัวละครต้องพลัดพรากจากบ้านเมือง พลัดพรากจากบิดาหรือมารดา และทำให้ตัวละครต้องประสบความยากลำบากและอุปสรรคต่างๆ ที่ผ่านเข้ามา

2.2. อุปสรรคชีวิตช่วงกลาง เป็นการดำเนินเรื่องที่สืบเนื่องต่อจากอุปสรรคชีวิตช่วงต้น โครงเรื่องของศาสตราแลงในส่วนนี้มีความซับซ้อนและรุนแรงมากขึ้น ส่วนใหญ่เป็นการกล่าวถึงการที่ตัวละครเอกของเรื่องได้มีคู่ครอง แต่แล้วด้วยผลกรรมที่เคยกระทำความในอดีตทำให้ตัวละครต้องพลัดพรากจากคนรัก คือ สามี ภรรยา และบุตร ด้วยเหตุหรือปมปัญหาต่างๆ ได้แก่

ความขัดแย้งในครอบครัวที่เกิดจากภรรยาเอยภรรยาหลวง เช่น การกลั่นแกล้งเพราะความริษยาอันนำไปสู่การทำลายตัวละครที่เป็นคู่แข่ง เช่น เรื่องพุทธิแสนกล่าวถึงนางสันธมามเหสีใหม่ของพระเจ้ารติธีรวางอุบายให้ควักดวงตาของนางสิบสอง กวีผู้ประพันธ์ได้เน้นย้ำด้วยว่า การที่เกิดเหตุนี้ขึ้นเนื่องจากกรรมที่นางสิบสองเคยร้อยดาปลาทำให้ต้องถูกควักดวงตา หรือเป็นความขัดแย้งที่เกิดจากพ่อตากับลูกเขย พ่อตาอยากได้ลูกเขยคนใหม่เช่น เรื่องของสังข์กล่าวถึงท้าวสามลที่พยายามหาวิถีทางต่างๆ ที่จะประหารขของสังข์แต่ ขของสังข์ก็สามารถเอาตัวรอดได้

นอกจากนี้ยังมีอุปสรรคที่เกิดจากสาเหตุภายนอกด้วย เช่น ยักษ์ลักพาไป ดังตัวอย่างในเรื่อง พระอภัยมณีกล่าวถึงนางยักษ์ลักพระอภัยมณีไป หรือนายพรานพาไป ดังเช่น เรื่องกรุงสุโขทัย กล่าวถึงนายพรานพาพระราชบุตรของพระเจ้ากรุงสุโขทัยไป ส่วนนายสำเภาพานางเกสินิมเหสีของพระเจ้ากรุงสุโขทัยไป รวมทั้งอาจมีอุปสรรคที่เกิดขึ้นจากสาเหตุจากธรรมชาติ เช่น การปลัดกันกลางทะเลในกรณีของเรื่องกรุงสุโขทัย หรือปลัดกันในแม่น้ำดังเช่นที่ปรากฏในเรื่องพระสมุทรโฆษ และอาจเกิดจากปลัดหลงกันในป่าเช่น เรื่องหงส์ยนต์ กล่าวถึงนางปทุมเกสรที่ต้องปลัดพรากกับพระสุวรรณกุมารในป่า

ปมปัญหาหรือความขัดแย้งและอุปสรรคที่เกิดขึ้นเป็นปมปัญหาที่ทำให้เรื่องราวในศาสตราแลบงดำเนินไปสู่จุดวิกฤตของเรื่อง ปมปัญหาหรือความขัดแย้งและอุปสรรคต่างๆ ที่ตัวละครเอกของศาสตราแลบงต้องประสบนั้นก็ผู้ประพันธ์ศาสตราแลบงมักอธิบายโดยเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่องกรรมที่เป็นแนวคิดสำคัญของเรื่องด้วยการอธิบายว่า สาเหตุที่ทำให้ตัวละครต้องประสบกับปมปัญหาหรือความขัดแย้งเหล่านี้ล้วนแต่เกิดขึ้นเนื่องจากผลกรรมในอดีตทั้งสิ้น

3. จุดวิกฤตของเรื่องในศาสตราแลบง จุดวิกฤตของเรื่องหรือจุดสุดยอดของเรื่องในศาสตราแลบง หมายถึงเหตุการณ์ในศาสตราแลบงที่เกิดขึ้นเมื่อความขัดแย้งได้พัฒนามาถึงจุดสูงสุด เป็นเหตุให้เกิดผลบางอย่างที่ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ เช่น ตัวละครเอกในศาสตราแลบงถูกคนชั่วทำร้าย หรือตัวละครเอกเสียชีวิต เช่น เรื่องสรรพสิทธิ์กล่าวถึงพระสรรพสิทธิ์ถูกพี่เลี้ยงถอดดวงจิตเข้าร่างของพระสรรพสิทธิ์ ในเวลาที่พระสรรพสิทธิ์ถอดดวงจิตออกไป ทำให้พระสรรพสิทธิ์ไม่สามารถกลับคืนเข้าสู่ร่างได้ และพี่เลี้ยงได้เดินทางกลับเมืองโดยอ้างว่าตนเองคือพระสรรพสิทธิ์

จุดวิกฤตของเรื่องในศาสตราแลบงบางเรื่องอาจไม่มีความรุนแรงถึงกับการที่ตัวละครเอกตายแต่เป็นเหตุการณ์สำคัญที่เป็นการพัฒนามาถึงจุดสูงสุดของเรื่อง เช่น การที่พระพุทธิแสนมอมสุรานางกำรี้แล้วเดินทางกลับเมืองโดยนำดวงตาของนางสิบสองกลับมาด้วยเพื่อไปรักษามารดาทำให้นางกำรี้เดินทางตามมาและต้องเสียชีวิตในเรื่องพุทธิแสน หรือการที่พระอินทร์บีบบังคับให้ท้าวสามลตลกับพระองค์ จนท้าวสามลต้องขอให้ขของสังข์ถอดรูปออกมาตลลในเรื่องขยของสังข์ หรือในเรื่องกรุงสุโขทัยตอนที่พระเจ้ากรุงสุโขทัยจะประหารพระโอรสเนื่องจากความเข้าพระทัยผิด ในเรื่องตุมเตียว กล่าวถึงการที่ตุมถูกบ่าวของออกญาอรุณฆ่าตาย ส่วนนางเตียวและนางโนก็ฆ่าตัวตายตามตุมไปก็อาจกล่าวได้ว่าเป็นจุดวิกฤตของเรื่องในศาสตราแลบงเช่นเดียวกัน

4. จุดคลี่คลายของเรื่องในศาสตร์าแลบง จุดคลี่คลายของเรื่องในศาสตร์าแลบงเป็นตอนที่ สืบต่อจากจุดวิกฤตของเรื่อง กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์าแลบงจะค่อยๆ คลายปมปัญหาหรือประเด็น ความขัดแย้งต่างๆ ที่เคยสร้างไว้ เช่น ในศาสตร์าแลบงมักกล่าวถึงพระอินทร์มาช่วยตัวละครเอกให้ พ้นเคราะห์กรรม เช่น พระอินทร์มาช่วยของสังข์ในเรื่องขยของสังข์ให้ทำวสามลยอมรับขยของสังข์ และขยของสังข์ได้ครองเมือง

การคลี่คลายของเรื่องในศาสตร์าแลบงบางเรื่องเป็นการที่ตัวละครเอกสามารถตามหาพระ ษายาจนพบ เช่น เรื่องหงส์ยนต์ เรื่องกรุงศุมมิตร เรื่องโลกกฤตกุมาร และเรื่องพระศุทธนกุมารเป็นต้น ศาสตร์าแลบงบางเรื่องกล่าวถึงการคลี่คลายของเรื่องที่เกิดจากความสามารถของตัวละครเองไม่ได้ มีพระอินทร์หรือมนุษย์มาช่วย เช่น ในเรื่องสรรพลทธิ กล่าวถึงการที่นางสุวรรณเกสรสามารถใช้ อุบายเอาชนะพี่เลี้ยงให้สามารถถอดจวงจิตออกจากร่างพระสรรพลทธิได้ ทำให้พระสรรพลทธิ สามารถกลับเข้าร่างได้สำเร็จ

5. ตอนจบเรื่อง วิธีชีวิตช่วงปลาย ตอนจบเรื่องในศาสตร์าแลบงส่วนใหญ่มักจบลงเมื่อปม ปัญหาต่างๆ ได้คลี่คลายไปแล้ว ศาสตร์าแลบงส่วนใหญ่เมื่อถึงตอนจบมักจบลงด้วยความสุข คือ ตัวละครเอกที่เป็นกษัตริย์ได้เสวยโลกียสมบัติ ได้รับราชสมบัติ ได้ราชสมบัติคืน พบกับชยาและ โอรสหลังพลัดพราก ได้เสวยโลกุตตรสมบัติ ต่อมาตัวละครเอกออกผนวช และให้โอรสครองเมือง ตัวละครเอกเสียชีวิต ดังเช่น เรื่องหงส์ยนต์ อย่างไรก็ตามก็ยังมีศาสตร์าแลบงบางเรื่องจบเรื่องในลักษณะ ของโศกนาฏกรรม เช่น เรื่องกาทิที่จบด้วยความตายของนางกาทิ หรือเรื่องตุมเตียวที่จบด้วยความ ตายของออกญาอรชุนและครอบครัว เป็นต้น

ในอีกแง่หนึ่งอาจมองได้ว่า โครงเรื่องสำเร็จรูปของศาสตร์าแลบง มีลักษณะเป็นโครงเรื่อง ตามวัฏจักรชีวิตมนุษย์ หรือแนวคิดเรื่องอาศรมสี่ในศาสนาพราหมณ์ฮินดู ซึ่งแบ่งช่วงเวลาในชีวิต แต่ละคนออกเป็น 4 ขั้นตอน คือ พรหมจารี คฤหัสถ์ วานปรสัถ์ และสันยาสี กล่าวคือ มีการเริ่มเรื่อง ด้วยการกำเนิดของตัวละคร ชีวิตในช่วงวัยเด็ก กล่าวถึงการศีกษาของตัวละครเอกสามารถอนุโลม จัดเป็นชีวิตในช่วงพรหมจารี ชีวิตตอนเป็นผู้ใหญ่จัดอยู่ในช่วงคฤหัสถ์ เมื่อตัวละครเอกมีโอรสและ มอบราชสมบัติให้กับโอรสแล้วตนเองออกบวชสามารถอนุโลมเข้ากับช่วงวานปรสัถ์และสันยาสี

เป็นที่น่าสังเกตว่า ตอนท้ายของศาสตร์าแลบงได้ให้ความสำคัญกับความตายและชีวิตหลัง ความตายของตัวละครด้วย คือกล่าวถึงการที่ตัวละครได้ไปเกิดในสวรรค์ และภายหลังได้กลับชาติ มาเกิดเป็นพระพุทธรเจ้าในสมัยพุทธรกาล และกล่าวถึงการกลับชาติของตัวละครอื่นๆ ตามแนวคิด เรื่องสโมธานในวรรณกรรมชาดก เป็นการแสดงให้เห็นแนวคิดเรื่องกรรม ซึ่งเป็นแนวคิดหลักใน ศาสตร์าแลบงด้วย โครงเรื่องของศาสตร์าแลบงสามารถจัดเป็นโครงเรื่องสำเร็จรูปได้ดังนี้

โครงเรื่องของศาสตร์าแลง

1. การเริ่มเรื่อง: ภูมิหลังตัวละคร
 - พระราชาและพระมเหสีไม่มีโอรสจึงทำพิธีขอโอรสจากเทวดา
 - พระราชาหรือพระมเหสีฝันเห็นนิมิต
 - กำเนิดและภูมิหลังตัวละครเอกฝ่ายชายและฝ่ายหญิง
2. การดำเนินเรื่อง: 1. อุปสรรคชีวิตช่วงต้น
 - ความขัดแย้งในครอบครัว ความขัดแย้งระหว่างภรรยา น้อยกับภรรยาหลวง ความขัดแย้งระหว่างพี่น้อง
 - มารดาของตัวละครเอกถูกกลั่นแกล้ง และถูกขับออกจากเมืองพร้อมด้วยตัวละครเอก
 - ตัวละครเอกพลัดพรากจากบ้านเมืองหรือพลัดพรากจากมารดา
 - ได้รับการอุปถัมภ์จากผู้มาช่วยตัวละครเอก
2. อุปสรรคชีวิตช่วงกลาง
 - ตัวละครเอกได้คู่ครอง
 - ตัวละครเอกพลัดพรากจากคนรัก คือ สามี ภรรยา และบุตร ด้วยเหตุต่างๆ ได้แก่
 - ก. ความขัดแย้งในครอบครัว: ภรรยา น้อย ภรรยาหลวง เช่น การกลั่นแกล้งเพราะความริษยา พ่อดา - ลูกเขย พ่อดาอยากได้ลูกเขยคนใหม่
 - ข. สาเหตุภายนอก: ยักษ์ลักพา พรานพาไป
 - ค. สาเหตุจากธรรมชาติ: พัดคลื่นกลางทะเล หรือแม่น้ำ พัดกันในปี
3. จุดวิกฤตของเรื่อง
 - ถูกคนชั่วทำร้าย: ตัวละครเอกเสียชีวิต
4. จุดคลี่คลาย
 - พระอินทร์ชุบชีวิตให้ หรือพระอินทร์มาช่วยตัวละครเอกให้ฟื้นเคราะห์กรรม
 - ตัวละครเอกตามหาชายา
5. ตอนจบ: ชีวิตช่วงปลาย
 - เสวยโลกียสมบัติ ได้รับราชสมบัติ ได้ราชสมบัติคืน พบกับชายาและโอรสหลังพลัดพราก

- เสวยโลกุตตรสมบัติ ตัวละครเอกออกผนวช และให้
โอรสครองเมือง
- ตัวละครเอกเสียชีวิต มีผู้มาปราบคนชั่ว บ้านเมืองกลับ
สู่ความสงบ

โครงเรื่องของศาสตร์าแลงส่วนใหญ่จะเป็นไปตามโครงเรื่องสำเร็จรูปนี้ แต่ศาสตร์าแลงบางเรื่องอาจมีโครงเรื่องย่อยหรืออนุภาค (Motif) ที่ซ้อนกันหลายอนุภาค เช่น เรื่องสังข์ศิลป์ชัย มีโครงเรื่องย่อยหรืออนุภาคหลายอนุภาคซ้อนกันอยู่ แม้กระนั้น โครงเรื่องย่อยหรืออนุภาคเหล่านี้ ต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานกรอบของโครงเรื่องสำเร็จรูปของศาสตร์าแลงเช่นเดียวกันนั่นเอง เพียงแต่ได้สร้างเรื่องให้ซับซ้อนมากขึ้น โดยเพิ่มโครงเรื่องย่อยหรืออนุภาคเข้าไป

ตัวอย่างเช่น โครงเรื่องของเรื่องหงส์ย่นต์ มีการนำอนุภาคจากปัญญาสาชคมาใช้หลายอนุภาค เช่น อนุภาคเรื่องการให้แต่ละเมืองส่งพระธิดามาให้พระโพธิสัตว์เลือกเป็นพระมเหสี แต่พระโพธิสัตว์ไม่พอพระทัย เป็นอนุภาคเดียวกับที่ปรากฏในสุทธสาชค นอกจากนี้ อนุภาคเรื่องการที่สูญเสียของวิเศษในเรื่องคือหงส์ย่นต์ ทำให้ตัวละครเอกฝ่ายชายและตัวละครเอกฝ่ายหญิงต้องพลัดพรากกัน รวมทั้งอนุภาคที่นางปทุมเกสรพลัดพรากจากเจ้ากฤษณา कुमार และได้ไปอาศัยกับยายมาลาสามารถพบได้ในอนุภาคของวรรณกรรมประเภทศาสตร์าแลงทั่วไป ส่วนอนุภาคเรื่องนางปทุมเกสรวางอุบายให้จัดศาลาและเขียนประวัติพระสุวรรณ कुमार จนกระทั่งพระสุวรรณ कुमार มาเที่ยวชมและได้พบนางปทุมเกสร ก็เป็นอนุภาคที่ปรากฏในปัญญาสาชค เช่น ในเรื่องสมุททโฆสาชค เป็นต้น

อย่างไรก็ตามปรากฏอนุภาคที่ต่างไปจากศาสตร์าแลงเรื่องอื่น แต่พบในกลอนสวดเรื่องสุวรรณ कुमारเช่นเดียวกันคือ อนุภาคเรื่องลูกชายรักแม่ตนเองในเชิงขู้สาวและแต่งงานกับแม่ ซึ่งไม่ปรากฏในวรรณกรรมไทย¹⁴⁴ และวรรณกรรมเขมรเรื่องอื่น แต่ปรากฏเรื่องราวที่คล้ายกันในตำนานเรื่องพญาหงษ์พญาพานที่เป็นตำนานการสร้างพระปฐมเจดีย์ กล่าวถึงพญาพานสังหารบิดาด้วยความไม่รู้แล้วได้เข้าหาแม่ตนเอง แต่มีสัตว์พูดทักขึ้น จึงได้ทราบว่าเป็นมารดาของตน

ส่วนโครงเรื่องของเรื่องสังข์ศิลป์ชัยพบว่า โครงเรื่องของเรื่องสังข์ศิลป์ชัยมีอนุภาคย่อยหลายอนุภาค ทำให้ศาสตร์าแลงเรื่องนี้ซับซ้อนมากขึ้น เช่น การเพิ่มอนุภาคเรื่องยักษ์กุมภกัณฑ์ลักนางเกสรสมุททาไปในตอนต้นเรื่องเป็นการสร้างปมความขัดแย้งที่ทำให้เกิดเรื่องราวในเวลาต่อมา อนุภาคเรื่องนางปทุมมาถูกขับออกจากวังเพราะ โหรทูลว่าเป็นกาลกิณี เป็นอนุภาคที่พบได้ใน

¹⁴⁴ ศิริศิลป์ บุญจรรยา, วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง: การศึกษาเชิงวิเคราะห์, หน้า 351.

ปัญญาสชาดกเรื่องสุวรรณสังข์ชาดก อนุภาคเรื่องหกกุมารหานกหาสัตว์ป่าหิมพานต์ คล้ายกับ อนุภาคเรื่องหกเขยหาเนื้อหาปลาในสุวรรณสังข์ชาดก นอกจากนี้ยังมีอนุภาคบางตอนคล้ายกับ วรรณกรรมอื่นๆ นอกจากปัญญาสชาดก เช่น อนุภาคเรื่องพระเจ้าเสนาภุตตราชไปเมืองของพระ สังข์ศิลป์ชัย พระอินทร์และเหล่าเทวดาลงมาเนรมิตรเมืองทิพย์ คล้ายกับอนุภาคของชมพูบดีสูตร ในตอนที่พระพุทธเจ้าเนรมิตรเมืองและแสดงพระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิเพื่อปราบพญาชมพูบดี เป็นต้น อนุภาคบางตอนคล้ายคลึงกับเรื่องรามเกียรติ์เมื่อพระสังข์ศิลป์ชัยรบกับนาค พญานาคแปลง ทรนาคบาทศกัส่วนพระสังข์ศิลป์ชัยแปลงศรเป็นครุฑทำให้พญานาคแตกพ่ายไป

โครงเรื่องสำเร็กรูปของศาสตราแลบงคังได้สามารถจำแนกออกตามที่มาของเรื่องได้ดังนี้

1. โครงเรื่องของศาสตราแลบงคังที่มาจากนิบาตชาดก โครงเรื่องของศาสตราแลบงคังที่มีที่มาจากนิบาตชาดกไม่ซับซ้อนมากนัก และไม่มีลักษณะของการนำโครงเรื่องย่อยมาแทรกในโครงเรื่องใหญ่ ดังตัวอย่าง โครงเรื่องจากเรื่องกาฬิ พระราชนิพนธ์สมเด็จพระศรีนครินทร์รามอิศราธิบดี (พระองค์ด้วง) ที่มีที่มาจากนิบาตชาดก คือ เปิดเรื่องด้วยการกล่าวถึงพระเจ้าพรหมทัตครองกรุงพาราณสี ปมปัญหาของเรื่องเกิดขึ้นเมื่อพญาครุฑแปลงกายมาเป็นมนุษย์มาเล่นสกากับพระเจ้าพรหมทัต ได้พบ นางกาฬิเมเหสีพระเจ้าพรหมทัตก็เกิดความรักจึงได้ลักนางไปอยู่ที่วิมานสิมพลี นาฏกเวรคนธรรพ์ที่เลี้ยงพระเจ้าพรหมทัตอาสาไปตามหาได้พบและเป็นชู้กับนางกาฬิ จุดวิกฤตของเรื่องคือ เมื่อครุฑมาเล่นสกากับพระเจ้าพรหมทัตอีก นาฏกเวรจึงคิดพิณขับเพลงพาดพิงถึงนางกาฬิทำให้พญาครุฑได้ทราบความจริง จุดคลี่คลายของเรื่องคือ พญาครุฑนำนางมาคืนพระเจ้าพรหมทัต พระเจ้าพรหมทัตจึงให้ลอยแพไปจากเมือง จุดจบของเรื่องเป็นการกล่าวถึงผลกระทบทำให้เกิดพายุพัดแพแตกนางกาฬิจมน้ำตาย ดังอาจจัดตามโครงเรื่องของศาสตราแลบงคังได้ดังนี้

โครงเรื่องของเรื่องกาฬิ

1. การเริ่มเรื่อง: ภูมิหลังตัวละคร
 - กล่าวถึงพระเจ้าพรหมทัตครองเมืองพาราณสี มีนางกาฬิเป็นพระมเหสี
 - พญาครุฑแปลงร่างเป็นมาณพมาเล่นสกากับพระเจ้าพรหมทัต
2. การดำเนินเรื่อง: 1. อุปสรรคชีวิตช่วงต้น
 - นางกาฬิเห็นพญาครุฑก็เกิดความรัก
 - พญาครุฑลักนางกาฬิไปวิมานสิมพลี
 - พระเจ้าพรหมทัตครวญถึงนางกาฬิ

2. อุปสรรคชีวิตช่วงกลาง - นาฏกุเวรอสาตามหานางกาก็
- นาฏกุเวรแปลงกายคิดไปกับพญาครุฑ
 - นาฏกุเวรได้นางกาก็
3. จุดวิกฤตของเรื่อง
- นาฏกุเวรจับเรื่องที่ตนได้นางกาก็ที่วิมานสิมพลีให้พระเจ้าพรหมทัต และพญาครุฑฟัง
4. จุดคลี่คลาย
- พญาครุฑสอบถามความจริงจากนางกาก็และนำนางกาก็มาคืนไว้ที่เมืองพาราณสี
5. ตอนจบ: ชีวิตช่วงปลาย
- พระเจ้าพรหมทัตให้นางกาก็ไปลอยแพ
 - นางกาก็คร่ำครวญ
 - แพแตกนางกาก็จมน้ำเสียชีวิต

2. โครงเรื่องของศาสตร์าแลงที่มีที่มาจากพหิรนิบัตหรือชาดกนอกนิบัต โครงเรื่องของศาสตร์าแลงที่มีที่มาจากพหิรนิบัตชาดก หรือ ชาดกนอกนิบัต บางเรื่องไม่ซับซ้อนมากนัก แต่บางเรื่องซับซ้อนมาก เนื่องจากมีอนุภาคหรือ โครงเรื่องย่อยต่างๆ เพื่อทำให้เรื่องเกิดความสนุกสนาน และเน้นที่การแสดงความสามารถของตัวละครเอก อนุภาคย่อยของศาสตร์าแลงที่มีจากพหิรนิบัตที่มีจากปัญญาสชาดกบางเรื่องมีอนุภาคคล้ายกัน ดังตัวอย่างโครงเรื่องของเรื่องขยงสังข์ จากการศึกษาพบว่า โครงเรื่องของเรื่องขยงสังข์เป็น โครงเรื่องที่เกี่ยวเนื่องกับแนวคิดสำคัญของเรื่องคือ การอธิบายแนวคิดเรื่องกรรมในทางพระพุทธศาสนา ดังนั้นกรอบแนวคิดเรื่องกรรมจึงส่งผลโดยตรงต่อโครงเรื่องของศาสตร์าแลงได้ดังนี้

โครงเรื่องของเรื่องขยงสังข์

1. การเริ่มเรื่อง: ภูมิหลังตัวละคร
- พระเจ้ายศวิมลและพระมเหสีไม่มีโอรสจึงทำพิธีขอโอรสจากเทวดา
 - พระนางจันทเทวีฝันเห็นนิมิต
 - กำเนิดขยงสังข์
2. การดำเนินเรื่อง: 1. อุปสรรคชีวิตช่วงต้น
- ความขัดแย้งในครอบครัว คือความขัดแย้งระหว่างนางจันทเทวีกับนางฉันทา
 - นางจันทเทวีมารดาของขยงสังข์ถูกกลั่นแกล้ง และถูกขับออกจากเมือง

- ขของสังข์ปลัดพรากจากมารดา

- ได้รับการอุปถัมภ์จากพญานาคและนางพันธุรัต

2. อุปสรรคชีวิตช่วงกลาง - ขของสังข์ได้นางรจนาเทวี และถูกขับออกจากวัง

- พระเจ้าสามลกับขของสังข์ ให้ขของสังข์หาเนื้อ หาปลา และตีกลิ

- ขของสังข์ไม่ยอมถอดรูปเงาเนางรจนาเทวีเสียใจจนเสียชีวิต

- พระอินทร์ทำพระเจ้าสามลตีกลิ มเหสีพระเจ้าสามลขอให้ขของสังข์ตีกลิกับพระอินทร์

- เมื่อขของสังข์พบว่านางรจนาเทวีเสียชีวิตขของสังข์จึงแก้ไขจนฟื้นแล้วยอมถอดรูปเงา

- ขของสังข์ตีกลิชนะพระอินทร์

- ได้เป็นกษัตริย์ครองเมืองสามล

- ได้พบพระมารดาและพระบิดา กลับไปเมืองโสฬสนครได้นางฉันทที่เป็นชายา

- ได้ตั้งสุวรรณกุมารพระโอรสและนางสุวรรณเทวีเป็นกษัตริย์ครองเมืองสามลแทนตนเอง ขของสังข์ครองเมืองโสฬสนครจนสวรรคต

3. จุดวิกฤตของเรื่อง

4. จุดคลี่คลาย

5. ตอนจบ: ชีวิตช่วงปลาย

จากตัวอย่างที่ยกมาจะเห็นได้ว่า โครงเรื่องของเรื่องขของสังข์ที่มีที่มาจากปัญญาสชาดก ชับซ้อนกว่าเรื่องกาสิที่มีที่มาจากนิบาตชาดกมาก เช่นการมีอุปสรรคมากกว่า รวมทั้งมีจุดวิกฤตของเรื่องที่ซับซ้อนกว่า เป็นต้น

3. โครงเรื่องของศาสตราแลบงที่มาจากนิทานพื้นบ้านหรือที่มำอื่น โครงเรื่องของศาสตราแลบงที่มีที่มาจากนิทานพื้นบ้านหรือที่มำอื่นมีความซับซ้อนมากเนื่องจากมีอนุภาคหรือ โครงเรื่องย่อยต่างๆ แทรกอยู่มาก และเน้นการแสดงความสามารถและการผจญภัยของตัวละครเอกเพื่อให้เรื่องราวมีความสนุกสนาน แต่ยังเป็น โครงเรื่องที่น่าเสนอแนวคิดหลักเรื่องกรรมซึ่งเป็นกติกาวรรณกรรมของศาสตราแลบง ดังตัวอย่าง โครงเรื่องหลักของเรื่องสังข์ศิลป์ชัยซึ่งกำหนดให้อยู่ภายใต้กรอบแนวคิดสำคัญเรื่องกรรม สามารถวิเคราะห์ตาม โครงเรื่องสำเร็จรูปของวรรณกรรมประเภทศาสตราแลบงได้ดังนี้

โครงเรื่องของเรื่องสังข์ศิลป์ชัย

1. การเริ่มเรื่อง: ภูมิหลังตัวละคร

พระเจ้ากุดตราขเสวยราชสมบัติในกรุงปัญจาลบุรี มีพระมเหสีพระนามสุนนา มีพระราชบุตรองค์โตนามว่าเสนา กุดตราข พระราชบุตรีนามว่านางเกสรสุนนทา

- ต่อมาพระเจ้าเสนา กุดตราข ได้ขึ้นเป็นกษัตริย์ โหรทบายว่าเมื่อนางเกสรสุนนทามีพระชนม์ได้ 15 พรรษา จะมียักษ์ตนหนึ่งมาลักไปเป็นภรรยาในป่า

- นางเกสรสุนนทาขออก ไปประพาสอุทยาน พระเจ้าเสนา กุดตราขห้าม ไม่ฟังจึงเสด็จนำพลไปด้วยเวลานั้น มียักษ์ชื่อกุมภณัฑ์อยู่ในปราสาทที่ป่าหิมพานต์เห็นนางเกสรสุนนทา ก็มีความรักจึงลักนางเกสรสุนนทาไปยังปราสาทในป่าหิมพานต์

- พระเจ้าเสนา กุดตราขเมื่อยักษ์ลักนางเกสรสุนนทาไป พระองค์จึงเสด็จออกผนวช ในวันหนึ่งมีชาวบ้านมีลูกสาวเจ็ดคน วันหนึ่งบุตรทั้ง 7 คน นำดอกบัวไปถวายพระพุทธรูปในวัดที่พระราชอาประทับอยู่ พระราชาทอดพระเนตรเห็นก็มีพระทัยประติพัทธ์ จึงลาจากสิกขาบทแล้วรับนางทั้ง 7 นั้นเป็นมเหสีไม่นานนางทั้งหก คนที่เป็นพี่ได้ประสูติพระราชกุมารทุกคนพร้อมกันในวันเดียว

2. การดำเนินเรื่อง: 1. อุปสรรคชีวิตช่วงต้น

-นางเกสรบุผาพระสนมคนที่ 7 ประสูติบุตรเป็นราชสีห์ นางปทุมมาประสูติพระราชบุตรมือหนึ่งถือธนูศิลป์ชัยอีกมือหนึ่งถือสังข์ ดังนั้นจึงมีชื่อว่าสังข์ศิลป์ชัย พระเจ้าเสนา กุดตราขให้โหรทำนายๆ ว่าอาเภทนี้เป็นอุบาทว์ทำให้มีเคราะห์แก่พระองค์และพระราชาราชฎีร์และพระนคร

- พระเจ้าเสนา กุดตราขให้ขับนางปทุมมา นางเกสรบุผา และสังข์ศิลป์ชัยพร้อมด้วยราชสีห์ออกจากพระนคร

- ด้วยบุญบารมีของพระสังข์ศิลป์ชัยที่เป็นพระโพธิสัตว์ พระอินทร์จึงให้พระพิฆณุการมาเนรมิตปราสาทถวาย
- ภายหลังนางทั้งหก รู้จึงทำอุบายโดยทำอาหารคาวหวานและหมากใส่ยาพิษเป็นดินให้ลูกทั้งหกคนเอาไปถวายพระสังข์ศิลป์ชัยแต่พระองค์ไม่ยอมเสวย
- ในเวลาต่อมานางทั้งหก จึงทูลขอราชสมบัติให้ลูกของตน

2. อุปสรรคชีวิตช่วงกลาง - พระเจ้าเสนาภูตพระราชให้กุมารทั้งหกไปหาพระมาตุจฉากุมารทั้งหกจึงไปบอกสังข์ศิลป์ชัยๆ จึงลาพระมารดาซึ่งราชสีห์ไปกับพี่ทั้งหกคน โดยหอยสังข์เป็นผู้นำหน้าไปจนถึงแม่น้ำใหญ่แห่งหนึ่ง

- พระสังข์ศิลป์ชัยข้ามไปกับราชสีห์และหอยสังข์ ได้พบกับสัตว์ร้าย ชักษ์ ปีสาง มาทำร้าย สังข์กับราชสีห์ช่วยให้อาชนะไปได้

- เมื่อสังข์ศิลป์ชัยไปถึงเป็นเวลาที่ยักษ์กุมภภัณฑ์ไม่อยู่มีแต่นางเกสรสมนทาประทับอยู่ในปราสาท พระสังข์ศิลป์ชัยจึงเรียกหาพระนางเกสรสมนทา พระนางจึงถามและได้ทราบเรื่องราวทั้งหมด

- ด้วยบุญของพระสังข์ศิลป์ชัยในเวลานั้นยักษ์กุมภภัณฑ์เดินทางกลับมาแต่นอนหลับ

- พระสังข์ศิลป์ชัยจึงพานางเกสรสมนทาหนีออกมาแล้วตนเองกลับไปสังหารยักษ์กุมภภัณฑ์ แต่ยักษ์กุมภภัณฑ์ฟื้น พระสังข์ศิลป์ชัยรบกับกุมภภัณฑ์อีกหลายครั้งแต่ในที่สุดก็สามารถสังหารยักษ์กุมภภัณฑ์ได้

- พระสังข์ศิลป์ชัยไปบาดาลได้รับแจ้งจึงเอานางสุพรรณเทวีมาได้แล้วพานางสุพรรณเทวีกลับมาหาพระมาตุจฉาเมื่อกลับมาพบกับกุมารทั้งหก

- พระสังข์ศิลป์ชัยถูกกุมารทั้งหก ผลักตกเหว

- กล่าวถึงกุมารทั้งหกเมื่อนำนางเกสรสมนทาและนางสุพรรณเทวีไปเมือง

3. จุดวิกฤตของเรื่อง

4. จุดคลี่คลาย

- พระอินทร์ไปที่เหวแล้วนำพระสังข์ศิลป์ชัยมาส่งด้วย
ทิพย์วารีจนฟื้นแล้วพากลับเมือง

5. ตอนจบ: ชีวิตช่วงปลาย

- พระเจ้าเสนาภูตพระราชให้นางเกษรสุมนทาเดินทางไป
หาพระสังข์ศิลป์ชัย เมื่อพบกันจึงนำพระสังข์ศิลป์ชัย
พร้อมทั้งนางปทุมมาและนางเกษรบุผากลับมายังเมือง
แล้วกราชสมบัติให้พระสังข์ศิลป์ชัย โดยอภิเษกกับนาง
สุพรรณเทวีและนางสุโรมัจฉนา

- พระเจ้าเสนาภูตพระราชให้ลงโทษกุมารทั้งหก ทั้งแม่โดย
ขับออกจากปราสาทไปเป็นราษฎรสามัญ

- พระสังข์ศิลป์ชัยครองเมืองมีพระราชบุตรกับพระนาง
สุพรรณเทวีพระนามว่า วิชัยราชกุมาร และพระนาง
สุโรมัจฉนา มีพระราชบุตรพระนามว่า สีสร์คันธ์เทวี

- พระสังข์ศิลป์ชัยได้อภิเษกพระวิชัยราชกุมารกับพระ
นางสีสรคันธ์เทวีให้เสวยราชย์แทนพระองค์ต่อไป

จากการศึกษาโครงเรื่องของศาสตร์าแลงพบว่า นอกจากจะสามารถวิเคราะห์ตามที่มาของ
เรื่องที่น่ามาใช้ในการประพันธ์ศาสตร์าแลงแล้ว ยังสามารถวิเคราะห์ประเภทของโครงเรื่องของ
ศาสตร์าแลงจากความซับซ้อนของโครงเรื่องได้อีกด้วย เนื่องจากโครงเรื่องในศาสตร์าแลงแต่ละ
เรื่องมีความซับซ้อนต่างกัน เช่น ศาสตร์าแลงบางเรื่องมีโครงเรื่องหลักที่เกิดจากการพลัดพราก
เพียงครั้งเดียว เช่น เรื่องกรุงสุกษุมิตร ของออกญาโกษาธิบดี (เกา) แต่โครงเรื่องของศาสตร์าแลง
บางเรื่องมีรายละเอียดที่ซับซ้อนมีการพลัดพรากของตัวละครหลายครั้ง เช่น เรื่องหงส์ยนต์ ดังนั้น
จึงสามารถวิเคราะห์โครงเรื่องของศาสตร์าแลงตามความซับซ้อนของเรื่องที่เกิดจากการพลัดพราก
หรืออุปสรรคซึ่งเป็นโครงเรื่องหลักของศาสตร์าแลงออกได้ดังนี้

1. ศาสตร์าแลงที่มีโครงเรื่องการพลัดพรากครั้งเดียว ศาสตร์าแลงที่มีโครงเรื่องแบบนี้
เป็นศาสตร์าแลงที่มีโครงเรื่องที่กล่าวถึงอุปสรรคหรือการพลัดพรากของตัวละครในเรื่องครั้งใหญ่
เพียงครั้งเดียว เมื่อผ่านพ้นวิกฤตของเรื่องไปได้แล้ว ตัวละครเหล่านี้จะสามารถกลับมาพบกันอีก
ตามผลบุญที่ได้ทำร่วมกันมาภายใต้กรอบแนวคิดสำคัญเรื่องกรรม ดังตัวอย่างจากเรื่องกรุงสุกษุมิตร
กล่าวถึงการพลัดพรากของตัวละคร แต่ด้วยบุญของตัวละครเอกในทำเรื่องตัวละครทุกตัวจะได้

กลับมาพบกันและได้อยู่ด้วยกันหลังจากที่ต้องพลัดพรากไป ดังสามารถจัดโครงเรื่องของเรื่องกรุงสุกมิตรออกตามโครงเรื่องของวรรณกรรมประเภทสาตราแลบงได้ดังนี้

โครงเรื่องของเรื่องกรุงสุกมิตร

1. การเริ่มเรื่อง: ภูมิหลังตัวละคร - พระเจ้ากรุงสุกมิตรครองเมืองมีมเหสีชื่อนางเกสินีมีพระโอรสสองพระองค์ นามว่า เจ้าชัยทัตและเจ้าชัยแสน
2. การดำเนินเรื่อง:
 1. อุปสรรคชีวิตช่วงต้น ความขัดแย้งในครอบครัว เป็นความขัดแย้งระหว่างพี่น้อง คือพระเจ้าอสุกมิตรแย่งชิงราชสมบัติจากพระเจ้ากรุงสุกมิตร พระเจ้ากรุงสุกมิตรต้องออกเดินป่า พร้อมด้วยพระมเหสีและพระราชบุตร
 2. อุปสรรคชีวิตช่วงกลาง - พระเจ้ากรุงสุกมิตรพลัดพรากจากพระมเหสีและพระราชบุตร ด้วยสาเหตุจากธรรมชาติคือปลัดก้นกลางทะเล
 - พระเจ้ากรุงสุกมิตร ได้เป็นกษัตริย์เมืองตักศิลา
 - นายพรานนำพระราชบุตรมาถวายเป็นมหาดเล็ก
 - นายสำเภาพานางเกสินีมาถึงเมืองตักศิลา
3. จุดวิกฤตของเรื่อง - นางเกสินีพบพระราชบุตรทั้งสอง
 - นายสำเภากล่าวหาว่าพระราชบุตรลวนลามนางเกสินี
 - พระเจ้ากรุงสุกมิตรให้นำพระราชบุตรไปประหาร
4. จุดคลี่คลาย - ปุโรหิตห้ามไว้และขอให้พระเจ้ากรุงสุกมิตรสอบถามเรื่องราวก่อน
5. ตอนจบ: ชีวิตช่วงปลาย
 - พระเจ้ากรุงสุกมิตรทราบว่ทั้งสองเป็นพระราชบุตรและพบพระมเหสีชื่อนางเกสินี
 - พระเจ้ากรุงสุกมิตรครองราชย์ปกครองบ้านเมืองอย่างมีความสุขเมื่อสวรรคตแล้วได้ไปเกิดในสวรรค์

นอกจากเรื่องกรุงสุกมิตรแล้ว สาตราแลบงที่มีโครงเรื่องการพลัดพรากครั้งเดียว ยังสามารถพบได้ในสาตราแลบงเรื่องอื่นๆ ด้วย เช่น เรื่องโลกกฤตุมาร และเรื่องสุบินกุมาร เป็นต้น

2. **ศาสตราแลงที่มีโครงเรื่องการพลัดพรากหลายครั้ง** โครงเรื่องของศาสตราแลงประเภทนี้ซับซ้อนกว่าโครงเรื่องของศาสตราแลงประเภทแรก เพราะกล่าวถึงการพลัดพรากหลายครั้งโดยมากโครงเรื่องของศาสตราแลงเหล่านี้จะกล่าวถึงการพลัดพรากครั้งแรกหรืออุปสรรคชีวิตช่วงต้น เช่น พลัดพรากจากบิดามารดา จากนั้นจึงกล่าวถึงการพลัดพรากหรืออุปสรรคของตัว การพลัดพรากหรืออุปสรรคอีกหลายครั้ง หลังจากนั้นเมื่อถึงวิกฤตและจุดคลี่คลายของเรื่องตัวละครที่พลัดพรากกันจะกลับมาพบกันทีละตัว จากการพบกันของตัวละครที่พลัดพรากกันก่อน จากนั้นในตอนจบหรือชีวิตช่วงปลาย ตัวละครทั้งหมดจึงจะกลับมาพบกับตัวละครที่พลัดพรากไปตั้งแต่ต้นเรื่องทำให้เกิดเหตุการณ์ต่างๆ ในเรื่องขึ้น หรืออาจจบเรื่องด้วยความตายของตัวละครทุกตัว ศาสตราแลงที่มีโครงเรื่องการพลัดพรากหลายครั้งนี้มีหลายเรื่อง เช่น เรื่องหงส์ย่นต์ เรื่องสังข์ศิลป์ชัย เรื่องตุมเตียว เป็นต้น ดังตัวอย่างจากโครงเรื่องของเรื่องหงส์ย่นต์

โครงเรื่องของเรื่องหงส์ย่นต์

1. **การเริ่มเรื่อง: กำเนิดตัวละคร** - พระเจ้าอาทิตย์วงศาเสวยราชสมบัตินครเทพบุรี มีอัครมเหสีพระนามว่าพิมพา มีพระราชบุตรพระองค์หนึ่งพระนามว่า สุวรรณกุมาร
2. **การดำเนินเรื่อง: 1. อุปสรรคชีวิตช่วงต้น** - เมื่อพระสุวรรณกุมารเจริญวัยพระราชบิดาให้กษัตริย์สามนตราชนาพระราชบุตรีมาถวายให้พระสุวรรณกุมารเลือกเป็นพระมเหสี แต่พระสุวรรณกุมารไม่พอพระทัย
 - ข่างทองสองคนได้ทำหงส์ย่นต์ทองคำถวาย
 - พระสุวรรณกุมาร เมื่อได้หงส์ย่นต์แล้วทรงลาออกเดินทางหาพระมเหสี
 - พระสุวรรณกุมารไปถึงนครปัญจาล ได้เข้าเรียนวิชากับพราหมณ์โหรา ต่อมาพราหมณ์ได้พาพระสุวรรณกุมารไปเฝ้าพระเจ้าปัญจาล
 - พระเจ้าปัญจาลมีพระธิดานามว่า ปทุมเกสร นางเห็นพระสุวรรณกุมารก็เกิดความรักจึงให้พี่เลี้ยงไปสืบถามพระสุวรรณกุมารบอกมาเป็นปริศนาซึ่งนางปทุมเกสรสามารถแก้ปริศนาได้แล้วบอกปริศนากลับไปทูลพระ

สุวรรณกุมารพระสุวรรณกุมารทรงทาบปรีศนาแล้ว
เสด็จไปหานางปทุมเกสร

2. อุปสรรคชีวิตช่วงกลาง - พระสุวรรณกุมารได้นางปทุมเกสร

- พระเจ้าปัญญาารู้ว่าพระธิดาทรงครรภ์และจับพระ
สุวรรณกุมารได้

- พระเจ้าปัญญาให้เพชฌฆาตนำไปประหาร ระหว่าง
นั้นพระสุวรรณกุมารได้คร่ำครวญถึงบิดามารดา
ตลอดจนนางปทุมเกสร

- พระสุวรรณกุมารใช้อุบายจนรอดชีวิตได้แล้วทรง
ประทับบนหงส์ยนต์พานางปทุมเกสรหนีไป ทำให้พระ
เจ้าปัญญาและพระมเหสีคร่ำครวญด้วยความทุกข์โศก

- พระสุวรรณกุมารพานางปทุมเกสรเหาะมาได้ครึ่งทาง
นางปทุมเกสรเจ็บครรภ์จึงขอให้พระสุวรรณกุมารลง
กลางป่าเพื่อประสูติ

- นางปทุมเกสรประสูติพระกุมาร นางปทุมเกสรหนาว
สิ้น

- พระสุวรรณกุมารเห็นไฟจึงขึ้นหงส์ยนต์ไปนำไฟมา
เมื่อได้ไฟมาแล้วไฟไหม้เชื้อกษัตริย์ยนต์ตกลงกลาง
ทะเล นายเขตราคคนหนึ่งได้ช่วยชีวิตพระสุวรรณกุมาร
ไว้ ส่วนนายเขตราอีกคนหนึ่งได้หงส์ยนต์ไป

- นางปทุมเกสรเห็นพระสุวรรณกุมารหายไปจึงวางบุตร
ไว้ใต้ต้นกฤษณา แล้วออกตามหาพระสุวรรณกุมาร

- พระเจ้าพรหมทัตมาพบกุมารอยู่ใต้ต้นกฤษณาจึงนำไป
เลี้ยงมีนามว่า กฤษณากุมาร

- นางปทุมเกสรกลับมาไม่พบบุตรก็คร่ำครวญ แล้ว
เดินทางไปอาศัยอยู่ที่บ้านยายมาลาและรื้อยพวงมาลัยให้
ยายมาลีนำไปถวายพระเจ้าพรหมทัต

- เจ้ากฤษณาเจริญวัยขึ้นเกิดรักนางปทุมเกสร พระเจ้า
พรหมทัตจัดอภิเษกให้จึงทราบว่าเป็นมารดา

3. จุดวิกฤตของเรื่อง

- นางปทุมเกสรและกฤษณา कुमारหาอุบายตามหาพระสุวรรณกุมาร จึงจัดงานบุญแล้ววางรูปหงส์ย่นต์กับประวิติของพระสุวรรณกุมาร และจัดคนให้คอยดูอาการและคำพูดของคนที่มาในงาน

- พระสุวรรณกุมารเดินทางมาดูงานบุญจึงพบนางปทุมเกสรและเจ้ากฤษณา कुमार

4. จุดคลี่คลาย

- เจ้ากฤษณา कुमारพาพระสุวรรณกุมารไปดูหงส์ย่นต์และพระสุวรรณกุมารพยายามซ่อมจนใช้งานได้

5. ตอนจบ: ชีวิตช่วงปลาย

- พระสุวรรณกุมารจึงพานางปทุมเกสรและเจ้ากฤษณา กลับไปยังกรุงเทพบุรีและได้พบพระญาติวงศ์ทุกพระองค์

โครงเรื่องของเรื่องหงส์ย่นต์จะเห็นได้ว่า โครงเรื่องที่เกี่ยวข้องกับอุปสรรคและการพลัดพรากของตัวละครเอกเกิดขึ้นหลายครั้ง โดยครั้งแรกเป็นการที่พระสุวรรณกุมารต้องพลัดพรากจากบิดามารดาเพื่อไปเรียนวิชาและหาคู่ จากนั้นจึงเป็นการพบกันระหว่างพระสุวรรณกุมารกับนางปทุมเกสร ต้องพลัดพรากเป็นหนที่สองเนื่องจากพระสุวรรณกุมารโดนพระเจ้าปัญจาลสั่งให้นำไปประหารแต่พระสุวรรณกุมารหนีรอดได้ การพลัดพรากครั้งที่สามเกิดจากไฟไหม้หงส์ย่นต์ พระสุวรรณกุมารจึงต้องพลัดพรากจากนางปทุมเกสรและโอรส จากนั้นเป็นการพลัดพรากครั้งที่สี่เมื่อนางปทุมเกสรพลัดพรากจากเจ้ากฤษณา कुमारพระโอรส หลังจากนั้นเรื่อง ได้อธิบายว่าเป็นเพราะบุญที่เคยทำมาจึงทำให้ตัวละครได้กลับมาพบกัน โดยเริ่มจากนางปทุมเกสรพบเจ้ากฤษณา कुमारก่อน จากนั้นจึงพบกับพระสุวรรณกุมาร และสุดท้ายคือพระสุวรรณกุมารพานางปทุมเกสรและเจ้ากฤษณา कुमारกลับเมืองกรุงเทพบุรีและได้พบพระบิดามารดา แสดงให้เห็นลักษณะของการวางโครงเรื่องของการพลัดพรากที่ซับซ้อนมากกว่าสาตราแลบงที่มีโครงเรื่องที่มีการพลัดพรากเพียงครั้งเดียว

นอกจากนี้ลักษณะ โครงเรื่องลักษณะนี้ยังสามารถพบได้ในโครงเรื่องของคัมภีร์ ซึ่งเป็นตัวอย่งที่ชัดเจนว่า แม้จะสาตราแลบงที่ประพันธ์ขึ้นในสมัยหลังจะสูญเสียความเป็นวรรณกรรมพุทธศาสนาไปแล้ว แต่ยังคงมีจุดที่ยังมีร่วมกันอยู่คือ โครงเรื่อง que แสดงความพลัดพราก และแสดงแก่นเรื่องกรรมและไตรลักษณ์ เช่นเดียวกับแลบงอื่นๆ ดังนี้

โครงเรื่องของเรื่องตมเดียว

1. การเริ่มเรื่อง: กำเนิดตัวละคร

- ในวัดวิหารธรรม เมืองบาพนม มีเณร ๒ องค์ องค์หนึ่งชื่อ ตม องค์หนึ่งชื่อเพชร เณรตม มีทั้งรูปสมบัติ มีทั้งโวหาร มีทั้งเสียง เณรเพชรเก่งด้านการเป่าปี่
- เณรทั้งสององค์ลาครูบรรพทุกโตกไปขาย จนถึงเมือง ตโปงนมม

2. การดำเนินเรื่อง: 1. อุปสรรคชีวิตช่วงต้น

- นางเดียวได้ทราบชื่อเสียงของเณรตมจากนางโนจิ่ง อ่อนนอนแม่ให้ไปนิมนต์เณรตมมาสวดที่บ้าน
- ในเวลาที่สวดเณรตมเห็นนางเดียวก็หลงรัก นางเดียวก็รักเณรตมเช่นเดียวกัน
- เณรตมทนไม่ได้ไปขออาจารย์สีก อาจารย์ดูดวงชะตา ของตม เห็นว่าถึงฆาตจึงห้รอจนถึงเดือนวิสาขะจึงสีก
- ตมแอบสีกเองแล้วไปขอโทษครูและถามารดาไป เมืองตโปงนมม โดยมีเพชร ไปด้วย
- ออกญอรชุนเจ้าเมืองตโปงนมมได้ขอเดียวให้แต่งงาน กับหมื่นงวนลูกชายของตน แม่ของนางเดียวจิตใจมาก ข่าวนี้อันรู้ไปถึงตม
- ตมกับนางเดียวได้เสียดกัน

2. อุปสรรคชีวิตช่วงกลาง

- พระบาทรามเชิงไพรจึงให้มหาดเล็กมานำเพชรและตม ไปเข้าเฝ้า ต่อมานางเดียวถูกนำมาถวายพระบาทรามเชิง ไพร พระบาทรามเชิงไพรพอพระทัยนางเดียวจึงให้ตม ขับร้องสรรเสริญนางเดียว ตมไม่กลัวจึงขับในทำนองว่า เดียวเป็นคู่รักของตน
- พระบาทรามเชิงไพรทรงกริ้วเดียวมาก แต่ระงับพระทัย พร้อมทั้งยกให้ทั้งคู่เป็นสามีภรรยา
- แม่ของนางเดียวไม่พอใจ กลับมาเมืองตโปงนมมแล้ว ทำจดหมายถึงนางเดียวว่าตนป่วยให้กลับมาบ้าน เมื่อ กลับมาถึงจึงรู้ว่าเป็นแผนของมารดา จึงรีบเขียน จดหมายส่งไปถึงตม

3. จุดวิกฤตของเรื่อง

-คุมทราบเรื่องจึงทูลลาพระบาทรามเชิงไพรๆ กริ้ว
ออกญาอรชุนมาก มีพระราชสาสน์ให้คุมถือมาด้วย

4. จุดคลี่คลาย

-คุมถูกพวกของออกญาอรชุนฆ่าตาย

-นางเดียวและนางโนง่าตัวตายตาม

- เมื่อรู้ว่าเดียวหาย อรชุนโกรธมาก จึงออกตามหาด้วย
ตัวเองจนพบศพทั้งสาม จึงนำศพไปฝัง แต่เมื่อเห็นพระ
ราชสารตกลงมาจากตัวคุม อรชุนกลัวมากจึงหันไปเอา
โทษแม่ของนางเดียว

5. ตอนจบ: ชีวิตช่วงปลาย

-ส่วนเพชรเมื่อรู้ว่าคุมตายแล้ว ก็พาพวกของตนกลับไป
ละแวก ทูลพระบาทรามเชิงไพร พระราชาโกรธมากจึง
ยกทัพไปตบองฉมมแล้วโปรดให้จับกลุ่มครอบครัว
อรชุน พร้อมทั้งแม่นางเดียวไปประหาร

จากที่กล่าวมาอาจสรุปได้ว่า โครงเรื่องของศาสตร์าแลบงเป็นโครงเรื่องที่กำหนดโดยกรอบแนวคิดสำคัญเรื่องกรรมและไตรลักษณ์ โดยเฉพาะเรื่องอนิจจัง โดยสามารถจัดแบ่งออกตามที่มาของศาสตร์าแลบงได้เป็น โครงเรื่องของศาสตร์าแลบงที่มาจากนิบาตชาดก โครงเรื่องของศาสตร์าแลบงที่มีที่มาจากพาหิรนิบาตหรือชาดกนอกนิบาต และโครงเรื่องของศาสตร์าแลบงที่มีที่มาจากนิทานพื้นบ้านและที่อื่นๆ นอกจากนี้ยังสามารถจัดโดยใช้ความซับซ้อนของเรื่องเป็นเกณฑ์ได้ด้วย กล่าวคือสามารถจัดแบ่งออก ศาสตร์าแลบงที่มีโครงเรื่องการพลัดพรากครั้งเดียว และศาสตร์าแลบงที่มีโครงเรื่องการพลัดพรากหลายครั้ง ตามความซับซ้อนของโครงเรื่องนั่นเอง

4.4.2 ความขัดแย้งในศาสตร์าแลบง

จากการศึกษาวิเคราะห์โครงเรื่องของศาสตร์าแลบงพบว่า สามารถแบ่งการนำเสนอความขัดแย้ง (Conflict) หรือปมปัญหาในศาสตร์าแลบงออกได้เป็นสามระดับ คือ ความขัดแย้งระดับศีลธรรม ความขัดแย้งในระดับครอบครัว และ ความขัดแย้งระดับสังคม คล้ายคลึงกับลักษณะความขัดแย้งที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทกลอนสวดของไทย¹⁴⁵ ซึ่งแบ่งออกได้เป็นสามระดับ เช่นเดียวกัน ความขัดแย้งในศาสตร์าแลบงสามารถจำแนกออกได้ดังนี้

¹⁴⁵ ตรีศิลป์ บุญจรรยา, วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง: การศึกษาเชิงวิเคราะห์, หน้า 209.

4.4.2.1 ความขัดแย้งระดับศีลธรรม

ความขัดแย้งในระดับศีลธรรม เป็นความขัดแย้งทางอุดมการณ์ความคิดและความขัดแย้งในเชิงจริยธรรม กวีผู้ประพันธ์ศาสตราแลบงได้นำเสนอผ่านตัวบทวรรณกรรมประเภทนี้ โดยเฉพาะความขัดแย้งระหว่างความดีกับความชั่ว หรือการเสนอการแบ่งออกเป็นฝ่ายธรรมะกับฝ่ายอธรรมอย่างชัดเจน ดังนั้นศาสตราแลบงทุกเรื่องจึงนำเสนอเรื่องราวและเหตุการณ์ต่างๆ ภายใต้กรอบความขัดแย้งทางด้านศีลธรรม นั่นคือการนำเสนอคำสอนในเรื่องของธรรมะ (กรรมดี) และอธรรม (กรรมชั่ว) สอดคล้องกับกติกาวรรณกรรมของวรรณกรรมประเภทนี้

ความขัดแย้งในระดับศีลธรรมเป็นความขัดแย้งระหว่างตัวละครเอกฝ่ายธรรมะกับตัวละครฝ่ายอธรรม ในระยะแรกของเรื่องดูเหมือนว่าการกระทำของตัวละครฝ่ายอธรรมจะประสบความสำเร็จในการเอาชนะตัวละครฝ่ายธรรมะได้อย่างรวดเร็ว และตัวละครฝ่ายธรรมะต้องฝ่าฟันอุปสรรคและความขัดแย้งกับตัวละครต่างๆ แม้บางครั้งผลกระทบในอดีตชาติจะทำให้ตัวละครเอกฝ่ายธรรมะเกือบจะถึงแก่ชีวิต แต่ด้วยผลบุญที่ได้บำเพ็ญบารมี พระอินทร์เป็นเทวดาผู้เกื้อหนุนช่วยเหลือคนดีตามคติพระพุทธศาสนาจะต้องลงมาช่วยเหลือตัวละครเอกฝ่ายธรรมะ ให้ผ่านพ้นวิกฤตการณ์ต่างๆ ไปได้ด้วยดี จนท้ายที่สุดเมื่อตัวละครเอกฝ่ายธรรมะซึ่งมักเป็นพระโพธิสัตว์สามารถบำเพ็ญบารมีและผ่านพ้นเคราะห์กรรมอุปสรรคต่างๆ ที่เกิดจากผลกระทบในอดีตชาติได้แล้ว ตัวละครเอกฝ่ายธรรมะจะได้รับผลบุญที่ได้ทำมาและสามารถเอาชนะตัวละครฝ่ายอธรรมได้ เป็นการศึกษาความขัดแย้งระหว่างธรรมะกับอธรรมหรือความขัดแย้งในระดับศีลธรรม

ตัวอย่างศาสตราแลบงที่แสดงให้เห็นประเด็นความขัดแย้งในระดับศีลธรรม หรือความขัดแย้งระหว่างธรรมะกับอธรรมได้เป็นอย่างดี คือ เรื่องโศกกุลกุมาร ดังปรากฏว่าในตอนต้นเรื่องโศกกุลกุมารต้องตกยากลำบาก แม้เมื่อได้นางสุขุมาลันทาเป็นภรรยาแล้ว ก็ถูกพระเจ้าพรหมทัตและคามโฆชกกลั่นแกล้งจนนางสุขุมาลันทาเทวีต้องหนีกลับเมืองของนาง โศกกุลกุมารจึงออกเดินทางตามนางสุขุมาลันทาไปอย่างยากลำบากในที่สุดจึงได้พบกันและอภิเษกเป็นพระราชา จากนั้นโศกกุลกุมารจึงเดินทางกลับมารบกับพระเจ้าพรหมทัตและคามโฆชกจนทั้งสองเสียชีวิตต้องไปรับทุกข์เวทนาในนรก แสดงให้เห็นถึงแนวคิดเรื่องธรรมะชนะอธรรม หรือความขัดแย้งในระดับศีลธรรมอย่างเห็นได้ชัดเจนที่สุด

เรื่องกรุงสุกมิตร์ พระเจ้ากรุงสุกมิตร์ต้องพ่ายแพ้แก่พระเจ้าอสุกมิตร์ผู้เป็นตัวแทนของอธรรม แม้ในตอนแรกพระเจ้าอสุกมิตร์จะสามารถเอาชนะพระเจ้ากรุงสุกมิตร์ได้แต่ในภายหลังเมื่อพระเจ้ากรุงสุกมิตร์สามารถฝ่าฟันอุปสรรคต่างๆ และเดินทางไปถึงนครตักศิลาที่ได้รับอัญเชิญเป็นกษัตริย์ เป็นการแสดงให้เห็นว่าแม้ความขัดแย้งระหว่างธรรมะกับอธรรมในตอนแรกฝ่ายอธรรมจะเป็นผู้ชนะ แต่ในภายหลังหรือในระยะยาวธรรมะย่อมชนะอธรรม

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในเรื่องพุทธิแสน เป็นความขัดแย้งในระดับศีลธรรมที่เกิดจากความอาฆาตแค้นของนางสนมมารที่มีต่อนางสิบสอง ทำให้นางสนมมารพยายามจงล้างจงผลาญนางสิบสองตั้งแต่นางสิบสองหนีออกจากเมืองของตนไป จนกระทั่งเมื่อทราบข่าวพุทธิแสนเป็นบุตรนางเพาก็ยังอาฆาตปรารถนาจะทำร้ายพระพุทธิแสน แต่การณ์กลับเป็นว่าเป็นเหตุที่ทำให้นางกักริเสยชีวิตและตนเองต้องถูกพระพุทธิแสนฆ่าตายในตอนท้าย เป็นการแสดงให้เห็นถึงผลกระทบที่นางสนมมารได้ทำชั่วไว้ได้กลับมาให้ผลสนองต่อนางในตอนท้ายที่สุด ส่วนนางสิบสองเมื่อหมดกรรมแล้วก็พ้นจากความทุกข์

4.4.2.2 ความขัดแย้งระดับครอบครัว

ความขัดแย้งระดับครอบครัวในศาสตราแลง มีหลายระดับและหลายลักษณะด้วยกัน ความขัดแย้งดังกล่าวทำให้เกิดเรื่องราว เหตุการณ์ หรือสถานการณ์ต่างๆ ในศาสตราแลง ความขัดแย้งในระดับครอบครัวที่พบส่วนใหญ่มีพื้นฐานมาจากความอิจฉาริษยาระหว่างตัวละครแต่ละตัว และความโลภในอำนาจและทรัพย์สิน หรือบางครั้งเป็นความขัดแย้งที่เกิดจากความรังเกียจในสถานะทางสังคมที่แตกต่างกัน อาจกล่าวได้ว่าเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นจริงในครอบครัวเขมรทั่วไป ด้วยเหตุนี้จึงสามารถสร้างความสมจริงให้กับเรื่องราวที่เกิดขึ้นในศาสตราแลงได้

ความขัดแย้งระดับครอบครัวที่พบในศาสตราแลง ปรากฏให้เห็นทั้งที่เป็นความขัดแย้งระหว่างพี่กับน้องหรือระหว่างบุตรกับบุตรเลี้ยง เช่น เรื่องกรุงศุภมิตร และเรื่องมรณมาตา ความขัดแย้งระหว่างภรรยาหลวงกับภรรยาผู้น้อย เช่น เรื่องขยของสังข์ ความขัดแย้งระหว่างพ่อตากับลูกเขย เช่น เรื่องขยของสังข์ ความขัดแย้งเหล่านี้สามารถวิเคราะห์ได้ดังต่อไปนี้

ก. ความขัดแย้งระหว่างพี่น้อง

ความขัดแย้งระหว่างพี่น้อง เป็นความขัดแย้งที่เป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดเรื่องราวหรือเหตุการณ์ในเรื่อง ความขัดแย้งระหว่างพี่น้องที่ปรากฏในศาสตราแลงมักเป็นความขัดแย้งซึ่งมีสาเหตุมาจากความโลภอันนำไปสู่การแย่งชิงทรัพย์สินหรือราชสมบัติ เช่น พระอนุชาที่มีความต้องการในราชสมบัติของพระเชษฐาทำให้เกิดการแย่งชิงราชสมบัติของพระเชษฐา พระเชษฐาจึงต้องเสด็จหนีออกเดินทางและเกิดเหตุการณ์ต่างๆ ในเรื่อง ตัวอย่างเช่น เรื่องกรุงศุภมิตร และเรื่องสังข์ศิลป์ชัย

เรื่องกรุงศุภมิตร แสดงถึงความขัดแย้งที่พระอนุชาต้องการราชสมบัติของพระเชษฐา กล่าวคือพระเจ้าอสุภมิตรผู้เป็นพระอนุชาปรารถนาราชสมบัติของพระเจ้ากรุงศุภมิตรผู้เป็นพระเชษฐา นำไปสู่การแย่งชิงราชสมบัติจากพระเจ้ากรุงศุภมิตร โดยการยกทัพเข้ามายึดพระราชวัง พระ

เจ้ากรุงสุโขทัยจึงพาพระชายาและพระโอรสเดินทางหลบหนีออกจากเมือง และต้องพบกับเหตุการณ์ต่างๆ ในเรื่อง

เรื่องสังข์ศิลป์ชัย นำเสนอความขัดแย้งและการแก่งแย่งความคิดความชอบระหว่างพี่น้องจนถึงกับใช้ความรุนแรงทำร้ายอีกฝ่ายหนึ่งเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ตนปรารถนา ในตอนที่พระโอรสทั้ง 6 ของท้าวแสนกฤษณ์ลักสังข์ศิลป์ชัยตกแหว เพื่อแย่งชิงความคิดความชอบจากพระสังข์ศิลป์ชัย แต่ในท้ายที่สุดก็ต้องพ่ายแพ้ต่อผลกรรมที่ได้กระทำไป

ข. ความขัดแย้งระหว่างภรรยาหลวงกับภรรยาน้อย

ความขัดแย้งระหว่างภรรยาหลวงกับภรรยาน้อย เป็นความขัดแย้งที่พบได้ได้ศาสตราแลบงหลายเรื่อง ความขัดแย้งระหว่างภรรยาหลวงกับภรรยาน้อยเป็นปมปัญหาที่นำไปสู่เหตุการณ์หรือเรื่องราวต่างๆ ที่เกิดขึ้นต่อไปในศาสตราแลบง สาเหตุของความขัดแย้งที่ปรากฏเนื่องจากตัวละครฝ่ายชายมักมีภรรยามากกว่าหนึ่งคนทำให้เกิดความอิจฉาริษยากันและทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างภรรยาหลวงกับภรรยาน้อย

ความขัดแย้งระหว่างภรรยาหลวงกับภรรยาน้อย ในศาสตราแลบงมีการนำเสนอทั้งในลักษณะของความขัดแย้งในสังคมชั้นสูง เช่น ความขัดแย้งระหว่างมเหสีของกษัตริย์ ไปจนถึงความขัดแย้งระหว่างภรรยาหลวงกับภรรยาน้อยที่เป็นสามัญชน เช่น กรณีของเรื่องมรรณมาตา ที่เกิดความขัดแย้งระหว่างนางกุลเกสรีภรรยาหลวงกับนางกาฬีที่เป็นภรรยาน้อยของกุลโกฏิกฤษณ์

ความขัดแย้งระหว่างภรรยาหลวงและภรรยาน้อยในศาสตราแลบงส่วนใหญ่ มักมีเหตุเกิดจากภรรยาน้อยอิจฉาภรรยาหลวง จึงหาทางใส่ร้ายป้ายสีให้สามีขับไล่ภรรยาหลวงออกจากบ้าน เช่น เรื่องขยงสังข์ ท้าววิมลราชาได้ขับไล่นางจันทเทวีออกจากเมืองด้วยเหตุที่นางจันทเทวีคลอดลูกเป็นหอยสังข์ นางจันทาได้ใส่ความว่านางจันทเทวีมีชู้ พระเจ้ายศวิมลจึงให้นำขยงสังข์ไปประหารชีวิตทำให้เกิดเรื่องราวอื่นๆตามมา หรือในเรื่องสังข์ศิลป์ชัย ที่ในเรื่องแสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งที่เกิดจากพี่ทั้งหกคนหาทางขับไล่นางปทุมมาซึ่งเป็นน้องคนเล็กพร้อมด้วยพระสังข์ศิลป์ชัย รวมทั้งนางเกสรนุปลพักกับราชสีห์ออกไปจากวัง

เป็นที่น่าสังเกตว่าในศาสตราแลบงบางเรื่องความขัดแย้งรุนแรงถึงขั้นทำให้ตัวละครที่เป็นภรรยาหลวงเสียชีวิต เช่น ความขัดแย้งระหว่างนางกุลเกสรีภรรยาหลวงกับนางกาฬีที่เป็นภรรยาน้อยของกุลโกฏิกฤษณ์ในเรื่องมรรณมาตา ทำให้นางกุลเกสรีถูกกุลโกฏิกฤษณ์พิตจนเสียชีวิตไปเกิดเป็นปลาคำเรีย (ปลานู) เป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดเรื่องราวต่างๆ ภายในเรื่องมรรณมาตา

ค. ความขัดแย้งระหว่างพ่อตากับลูกเขย

ความขัดแย้งระหว่างพ่อตากับลูกเขยเป็นความขัดแย้งในระดับครอบครัวอีกประเภทหนึ่ง ที่พบได้ในศาสตราแลบง ความขัดแย้งระหว่างพ่อตากับลูกเขยในศาสตราแลบงเป็นความขัดแย้งที่ก่อให้เกิดสถานการณ์ต่างๆ ในเรื่องซึ่งนำไปสู่การพิสูจน์ความสามารถของลูกเขยที่เป็นตัวเอกของเรื่องให้เป็นที่ยอมรับ เช่น เรื่องขยของสังข์กล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างพ่อตากับลูกเขยที่เคียดแค้นให้พระอินทร์ต้องลงมาช่วยเหลือตัวละครเอกซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์

ความขัดแย้งระหว่างพ่อตากับลูกเขยในศาสตราแลบงบางเรื่องมีความขัดแย้งที่นำไปสู่การพิสูจน์ความสามารถของลูกเขยหลายครั้ง เช่น เรื่องขยของสังข์ คือ พระเจ้าสามลไมโปรคขยของสังข์ ในรูปเงาะซึ่งเป็นลูกเขยและได้พยายามหาวิธีที่จะลงโทษเงาะ เคียดแค้นให้พระอินทร์ต้องลงมาช่วยเหลือขยของสังข์ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ แต่ในท้ายที่สุดความขัดแย้งเหล่านี้ก็ได้รับการคลี่คลายไปเมื่อขยของสังข์ถอดรูปเงาะและได้ช่วยพระเจ้าสามลคคคกับพระอินทร์จนสามารถเอาชนะพระอินทร์ได้ ทำให้พระเจ้าสามลขอมรับขยของสังข์ที่เป็นลูกเขยนำไปสู่การคลี่คลายเรื่องราวไปสู่จุดจบของเรื่อง

ศาสตราแลบงบางเรื่องเป็นความขัดแย้งเพียงครั้งเดียวแต่มีความรุนแรงจนถึงขั้นประหารชีวิตลูกเขยซึ่งเป็นตัวละครเอก แต่ลูกเขยที่เป็นพระโพธิสัตว์สามารถใช้ปัญญาและความสามารถหรือฤทธิ์เอาชนะพ่อตาและพาพระชายาเดินทางหนีไปได้สำเร็จ เช่น เรื่องหงส์ยนต์ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ความขัดแย้งระหว่างพ่อตากับลูกเขยในศาสตราแลบงจึงอาจจัดได้ว่าเป็นอุปสรรคอย่างหนึ่งที่ตัวละครเอกฝ่ายชายของเรื่องต้องประสบ

4.4.2.3 ความขัดแย้งในระดับสังคม

ความขัดแย้งในระดับสังคมที่ปรากฏในศาสตราแลบงเป็นความขัดแย้งระหว่างตัวละครที่มีฐานะทางสังคมแตกต่างกัน ชนชั้นหรือฐานะทางสังคมที่ปรากฏในศาสตราแลบงกับสังคมกัมพูชาที่เป็นจริงในเวลานั้นไม่ได้แตกต่างกันมากนัก เนื่องจากสังคมกัมพูชาในสมัยที่ประพันธ์ศาสตราแลบงขึ้นนั้นเป็นสังคมที่มีชนชั้น ชนชั้นสูงสุดคือชนชั้นปกครองได้แก่ กษัตริย์ พระราชวงศานวงศ์ และขุนนาง กับชนชั้นที่ถูกปกครองคือ คหบดี ไพร่ และทาส ชนชั้นที่นำเสนอในศาสตราแลบงส่วนใหญ่เป็นกษัตริย์ ขุนนาง และคหบดี ซึ่งเป็นชนชั้นสูงในสังคม

ความแตกต่างทางชนชั้นดังกล่าวก่อให้เกิดความขัดแย้งภายในหน่วยต่างๆ ของสังคม ศาสตราแลบงแสดงให้เห็นภาพความขัดแย้งระหว่างบุคคลที่มีฐานะสังคมเท่าเทียมกันและระหว่างบุคคลที่มีฐานะทางสังคมที่แตกต่างกัน เช่น ความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับกษัตริย์ ความขัดแย้ง

ระหว่างกษัตริย์กับขุนนาง ความขัดแย้งระหว่างขุนนางกับประชาชน และความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับประชาชน

ความขัดแย้งในระดับสังคมเป็นสิ่งที่ปรากฏให้เห็นได้อย่างชัดเจนในศาสตราเลบง ทั้งนี้ อาจเป็นได้ว่าความขัดแย้งเหล่านี้มีเกิดขึ้นจริงในสังคมกัมพูชาแต่ไม่สามารถกล่าวถึงได้โดยตรง กวีจึงอาจนำความขัดแย้งเหล่านั้นมานำเสนอในศาสตราเลบง ดังปรากฏลักษณะความขัดแย้งระดับสังคมที่ต่างกัน ในศาสตราเลบงหลายประเภทต่อไปนี้

ก. ความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับกษัตริย์

ความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับกษัตริย์ เป็นความขัดแย้งระหว่างตัวละครที่มีฐานะทางสังคมเท่าเทียมกันคือระหว่างกษัตริย์กับกษัตริย์ ความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับกษัตริย์ที่ปรากฏในศาสตราเลบงมักเกิดขึ้นจากสาเหตุสำคัญสองประการกล่าวคือ เป็นความขัดแย้งที่เกิดจากการแย่งชิงหญิงงาม เช่น เรื่องกาگی ที่นำเสนอความขัดแย้งระหว่างพระเจ้าพรหมทัตกับพญาครุฑเพื่อแย่งชิงนางกาگی หรืออาจเป็นความขัดแย้งที่เกิดจากการแย่งชิงพระราชบัลลังก์ หรือการทำสงครามเพื่อชิงเมือง เช่น เรื่องกรุงสุโขทัย กล่าวถึงพระเจ้าสุโขทัยผู้เป็นพระอนุชายกทัพเข้ามาแย่งชิงพระราชบัลลังก์ของพระเจ้ากรุงสุโขทัยผู้เป็นพระเชษฐา

ลักษณะของความขัดแย้งดังกล่าวเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในสังคมกัมพูชาโดยเฉพาะในยุคสมัยที่ประพันธ์ศาสตราเลบง เกิดสงครามกลางเมืองเนื่องมาจากการแย่งชิงราชสมบัติระหว่างพระราชวงศานุวงศ์กัมพูชาบ่อยครั้ง อันทำให้สังคมกัมพูชาในสมัยที่มีการประพันธ์ศาสตราเลบงเป็นยุคที่เกิดการจลาจลวุ่นวายในกัมพูชาติดต่อกันเป็นเวลานาน

ข. ความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับขุนนาง

ความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับขุนนาง เป็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นเสมอในสังคมกัมพูชา โดยเฉพาะในช่วงเวลาที่มีการประพันธ์ศาสตราเลบง ส่วนใหญ่ความขัดแย้งปรากฏในลักษณะของการที่ขุนนางก่อการขบถ ต้องการตั้งตัวเป็นกษัตริย์หรือแสดงออกถึงการต่อต้านพระราชอำนาจของกษัตริย์ เช่น การขัดพระราชโองการ เป็นต้น

เรื่องพระสุธนกุมาร กล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างพระสุธนกับพราหมณ์โหราจารย์ เนื่องจากพราหมณ์โหราจารย์ต้องการให้บุตรของตนได้เป็นพระมเหสีของพระสุธน พราหมณ์โหราจารย์จึงหาเรื่องใส่ร้ายนางมโนหราในระหว่างที่พระสุธนไม่อยู่ ทำให้นางมโนหราถูกขุขายัญแต่นางมโนหราได้ร้ายราถวายพระเจ้าอาทิตย์ราชแล้วตีปีกหนีไป จึงเป็นสาเหตุให้พระสุธนต้องเดินทางรอนแรมไปตามหานางมโนหรา

เรื่องสรรพสิทธิ์ เป็นศาสตราแลงอีกเรื่องหนึ่งที่กำลังถึงความขัดแย้งของกษัตริย์กับขุนนาง คือพระสรรพสิทธิ์กับพี่เลี้ยง เนื่องจากพี่เลี้ยงต้องการเป็นกษัตริย์แทนพระสรรพสิทธิ์จึงถอดหัวใจของคนเข้าตู้ร่างของพระสรรพสิทธิ์เมื่อพระสรรพสิทธิ์ถอดหัวใจเข้าร่างกว้างเพื่อเที่ยวป่า แต่ในที่สุดพระสรรพสิทธิ์สามารถกำจัดพี่เลี้ยงทรยศได้สำเร็จ แสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับขุนนางใกล้ชิด

เรื่องตุมเตียว แสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับขุนนางไว้ชัดเจนที่สุด เนื่องจากศาสตราแลงเรื่องนี้นอกจากจะเป็นเรื่องของโศกนาฏกรรมที่เกิดจากความรักที่ถูกกีดกัน เนื่องจากระบบชนชั้นทางสังคมแล้ว ศาสตราแลงเรื่องนี้ยังสะท้อนสภาพความขัดแย้งระดับต่างๆ ของสังคมกัมพูชาไว้อย่างชัดเจนด้วย โดยเฉพาะความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับขุนนาง คือ ออกญาอรชุนเจ้าเมืองตโปงนมม ชัดพระราชโองการของสมเด็จพระรามเชิงไพรด้วยการจัดงานแต่งงานระหว่างหมั้นงวนกับนางเตียวและสังหารตุมซึ่งเป็นข้าหลวงของพระองค์ สมเด็จพระรามเชิงไพรจึงยกทัพมาปราบเจ้าเมืองตโปงนมมและสังหารออกญาอรชุนพร้อมทั้งผู้มีความผิดทั้งหมด เนื่องจากต่อต้านพระราชอำนาจของพระองค์

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ประเด็นความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับขุนนางเป็นประเด็นความขัดแย้งที่สำคัญที่ทำให้เกิดเรื่องหรือเหตุการณ์ในศาสตราแลง ความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับศาสตราแลง จากการศึกษาพบว่า มีหลายประการเช่น การขัดแย้งเพราะขัดพระราชโองการ ขัดแย้งเพราะขุนนางต้องการแย่งชิงบัลลังก์ของกษัตริย์ด้วยความ โลก เป็นต้น

ค. ความขัดแย้งระหว่างขุนนางกับประชาชน

นอกจากความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับขุนนางแล้ว ในศาสตราแลงยังกล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างขุนนางกับประชาชน สภาพสังคมกัมพูชาในยุคที่มีการประพันธ์ศาสตราแลง ขุนนางกับประชาชนมีความใกล้ชิดกันยิ่งกว่ากษัตริย์ เพราะกษัตริย์จำกัดขอบเขตของพระองค์ในพระราชวังที่เป็นศูนย์กลางจักรวาลเท่านั้น และทรงปกครองประชาชนผ่านขุนนางของพระองค์

ขุนนางเป็นกลุ่มชนที่มีฐานะทางสังคมรองลงมาจากราชวงศานุวงศ์ ชนชั้นขุนนางจึงมีความสัมพันธ์กับประชาชนในฐานะผู้ปกครองและผู้ถูกปกครองที่ค่อนข้างมีปฏิสัมพันธ์ใกล้ชิดกัน ชนชั้นขุนนางที่ปรากฏในศาสตราแลงมักเป็นขุนนางที่ชั่วร้ายกคี่ร้ายกรู รวมถึงขุนนางที่ต่อต้านขัดขืนพระราชอำนาจของกษัตริย์ด้วย ขุนนางเหล่านี้ในท้ายที่สุดต้องพ่ายแพ้หรือเสียชีวิตไป แล้วต้องไปปรับกรรมที่ตนเองได้ก่อขึ้นในนรก ดังเช่น เรื่องโลกกุดกุมารของออกญาวงศาสรเพชญ (นง)

เรื่องโลกกุดกุมาร กล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างขุนนางกับประชาชน ด้วยเหตุเกิดมาจากคาม โภชกเจ้าเมืองต้องการจะได้นางสุขุมลันทาเทวีซึ่งเป็นภรรยาของเจ้าโลกกุดกุมารมาเป็นภรรยา

แต่หากไม่สำเร็จจะนำไปถวายพระเจ้าพรหมทัตเพื่อหาความดีความชอบ ความโศกได้ออกอุบายต่างๆ เพื่อให้ได้นางสุกุมาลันทาทวีซึ่งเป็นภรรยาของเจ้าโกกกุลกุมาร ไปถวายพระเจ้าพรหมทัต จนทำให้นางสุกุมาลันทาทวีต้องหนีกลับเมืองของนาง เป็นเหตุให้เจ้าโกกกุลกุมารต้องออกเดินทางเพื่อตามหานาง เมื่อได้พบกันและอภิเษกแล้วภายหลังเจ้าโกกกุลกุมารจึงยกทัพกลับมารบกับพระเจ้าพรหมทัต ทั้งพระเจ้าพรหมทัตและคามโศกที่เป็นขุนนางชั่วพ่ายแพ้แก่เจ้าโกกกุลกุมารตกลงจากหลังช้างล้มถึงแผ่นดินสิ้นชีวิต ต้องตกไปเสวยทุกข์เวทนาในนรกมหาตapan เป็นเวลาถึงครึ่งกัลป์ แสดงให้เห็นว่าวิผู้ประพันธ์ศาสตราแลงให้ความสำคัญกับความขัดแย้งของเรื่องเกิดมาจากขุนนางกับประชาชน เนื่องจากขุนนางที่ทำความชั่วกับประชาชน โดยคำนึงถึงแต่ความดีความชอบของตน แต่ในท้ายที่สุดทั้งตนเองและกษัตริย์ต้องสิ้นชีวิตไปเกิดในนรกเพราะทำกรรมชั่วไว้

จ. ความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับประชาชน

ความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับประชาชน เป็นความขัดแย้งอีกประเภทหนึ่งที่พบได้ในศาสตราแลง ความขัดแย้งดังกล่าวเกิดมาจากการที่ตัวละครต้องการเลื่อนฐานะทางสังคมให้สูงขึ้น โดยการพยายามสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับชนชั้นผู้ปกครองที่มีฐานะทางสังคมสูงกว่า อันเป็นวิธีการหนึ่งที่จะเลื่อนฐานะทางสังคมที่ปรากฏให้เห็นได้ในศาสตราแลง นำไปสู่ความขัดแย้งกับตัวละครที่มีฐานะทางสังคมเท่ากันในระดับของผู้ถูกปกครองกับผู้ถูกปกครอง ดังเช่นที่ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในเรื่องตุมเตียว

เรื่องตุมเตียว แสดงให้เห็นถึงประเด็นความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับประชาชนหรือชนชั้นทางสังคมเดียวกันให้เห็นได้อย่างชัดเจน เมื่อแม่ของนางเตียวต้องการให้นางเตียวถวายตัวเป็นบาทบริจาริกาของสมเด็จพระรามาเชิงไพรแต่ไม่สำเร็จ นางจึงต้องการให้นางเตียวแต่งงานกับหมิ่นงวน ซึ่งเป็นบุตรชายของออกญาอรุณเจ้าเมืองดโงงมม

การกระทำของมารดาของนางเตียว ถือได้ว่าเป็นความพยายามในการเลื่อนฐานะทางสังคมของแม่ของนางเตียว จากฐานะชนชั้นไพร่ไปเป็นแม่ยายของขุนนาง โดยมีความเกี่ยวข้องเป็นญาติกับหมิ่นงวนผู้เป็นบุตรชายของออกญาอรุณซึ่งมีตำแหน่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่ผู้ปกครองเมืองดโงงมม การที่มารดาของเตียวพยายามบังคับให้นางเตียวแต่งงานกับหมิ่นงวนทำให้เกิดความขัดแย้งกับตุม ซึ่งแม้จะเป็นขุนนางในสมเด็จพระรามาเชิงไพรแต่ไม่ได้มีเชื้อสายขุนนางผู้ใหญ่เหมือนหมิ่นงวน จึงมีฐานะทางตระกูลเป็นไพร่เหมือนกับมารดาของนางเตียว

ความขัดแย้งดังกล่าวทำให้แม่ของนางเตียววางแผนกับออกญาอรุณกำจัดตุมและเป็นเหตุให้นางเตียวฆ่าตัวตายตามตุมไป ประเด็นสำคัญที่สุดคือการกำจัดตุมถือเป็นการขัดพระราชโองการ

ของสมเด็จพระรามาธิบดีที่โปรดให้นางเดียวแต่งงานกับคุม ทำให้ทั้งออกญาอรุณและแม่ของนางเดียวโดนประหารชีวิตให้ตกตายไปตามกัน

นอกจากนี้ความขัดแย้งในระดับประชาชนกับประชาชน ยังรวมถึงความขัดแย้งในระดับครอบครัวของตัวละครที่มีฐานะทางสังคมเป็นชนชั้นผู้ถูกปกครอง เช่น ความขัดแย้งระหว่างภรรยาหลวงกับภรณาน้อยในเรื่องมรณมาตา ดังได้กล่าวถึงแล้วในความขัดแย้งในระดับครอบครัว

อาจกล่าวได้ว่า ศาสตราแลงนำเสนอประเด็นความขัดแย้งทางสังคมหลายระดับชั้น ตั้งแต่ความขัดแย้งระหว่างบุคคลระดับชนชั้นปกครองกับชนชั้นปกครองด้วยกัน คือความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับกษัตริย์ และความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับขุนนาง ความขัดแย้งระหว่างบุคคลระดับผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง คือความขัดแย้งระหว่างขุนนางกับประชาชน และความขัดแย้งระดับชนชั้นถูกปกครองกับชนชั้นถูกปกครองด้วยกันหรือความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับประชาชนด้วยกันเอง

ประเด็นความขัดแย้งทางสังคมดังกล่าวมีการนำเสนอให้เห็นได้ชัดเจน อันอาจแสดงให้เห็นว่า ประเด็นความขัดแย้งทางสังคมที่ปรากฏในศาสตราแลงอาจเป็นสภาพความขัดแย้งทางสังคมที่เกิดขึ้นจริงของสังคมประเทศกัมพูชา ในยุคสมัยที่มีการประพันธ์ศาสตราแลงและกวีผู้ประพันธ์ศาสตราแลงได้นำเสนอผ่านตัวบทงานวรรณกรรมประเภทนี้

ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า ศาสตราแลงทุกเรื่องเป็นการนำเสนอประเด็นความขัดแย้งในระดับศีลธรรมเป็นประเด็นความขัดแย้งใหญ่ของเรื่อง โดยเฉพาะการนำเสนอแนวคิดเรื่องธรรมะย่อยมชนะธรรม แม้ว่าภายในศาสตราแลงแต่ละเรื่องจะนำเสนอประเด็นความขัดแย้งย่อยที่แตกต่างกันไปบ้าง คือประเด็นความขัดแย้งระดับครอบครัวและความขัดแย้งระดับสังคม

ประเด็นความขัดแย้งในระดับครอบครัว ประกอบด้วย ความขัดแย้งระหว่างความขัดแย้งระหว่างพี่กับน้องหรือระหว่างบุตรกับบุตรเลี้ยง ความขัดแย้งระหว่างภรรยาหลวงกับภรณาน้อย และความขัดแย้งระหว่างพ่อตากับลูกเขย นอกจากนี้ศาสตราแลงยังนำเสนอประเด็นความขัดแย้งในระดับสังคมไว้อย่างชัดเจนด้วย ประเด็นความขัดแย้งระดับสังคมที่ปรากฏในศาสตราแลงได้แก่ความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับกษัตริย์ ความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับขุนนาง ความขัดแย้งระหว่างขุนนางกับประชาชน และความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับประชาชน

ประเด็นความขัดแย้งเหล่านี้เป็นส่วนประกอบสำคัญของ โครงเรื่องของศาสตราแลง เนื่องจากความขัดแย้งหรืออุปสรรค (Conflict) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดเรื่องราวในศาสตราแลงขึ้น โดยเน้นประเด็นความขัดแย้งระดับศีลธรรมเป็นประเด็นหลัก จากนั้นจึงเป็นประเด็นความขัดแย้งในระดับครอบครัวและประเด็นความขัดแย้งในระดับสังคม สอดคล้องกับกติกาวรรณกรรมของ

ศาสตร์ แล่งที่เป็นวรรณกรรมเพื่อให้ความบันเทิงควบคู่กับการสั่งสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา

4.4.3 สุบิน – นิमित: วิธีชีวิตที่ถูกกำหนด

สุบิน-นิमित: วิธีชีวิตที่ถูกกำหนดเป็นอนุภาค (Motif) ของศาสตร์แล่งที่สามารถจัดให้เป็นกติกาวรรณกรรมประการหนึ่งของศาสตร์แล่ง ชีวิตที่ถูกกำหนดล่วงหน้ารวมทั้งความเชื่อเกี่ยวกับโหราศาสตร์และการทำนายเป็นสิ่งที่ทั้งผู้เขียน ผู้อ่าน หรือผู้ฟังศาสตร์แล่งมีพื้นฐานความเข้าใจร่วมกัน ดังปรากฏหลักฐานว่าในสังคมเขมรมีความเชื่อเรื่องการทำนายและโหราศาสตร์อย่างมาก เห็นได้จากวรรณกรรมประเภทกระบวนโหร และกระบวนทายที่พบได้จำนวนมาก ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์ในสังคมเขมรมีมากจนกระทั่งผู้เขียนศาสตร์แล่งสามารถนำสิ่งที่มีร่วมกันนี้มาใช้ในการประพันธ์ศาสตร์แล่ง โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานความจริงในโลกแห่งวรรณกรรมได้ด้วยเหตุนี้ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตร์แล่งจึงสามารถเข้าใจและคาดเดาเนื้อเรื่องในอนาคตของตัวละครแต่ละตัวได้จากชีวิตอนาคตที่ถูกกำหนด ซึ่งปรากฏในเรื่องโดยผ่านการทำนายสิ่งต่างๆ ดังนี้

4.4.3.1 การทำนายฝัน

การทำนายฝันเป็นสิ่งที่ปรากฏในศาสตร์แล่งหลายเรื่อง ความฝันของตัวละครในศาสตร์แล่งแต่ละเรื่องสะท้อนถึงเหตุการณ์ร้ายที่จะเกิดขึ้นต่อไปในอนาคต ทำให้ผู้อ่านสามารถคาดเดาเรื่องราวได้จากความฝันและคำทำนายของตัวละครที่เป็นโหราจารย์ ความฝันที่ปรากฏการกล่าวถึงในศาสตร์แล่ง มีทั้งความฝันในด้านดีและด้านร้าย เมื่อตัวละครในเรื่องฝันแล้วมักนำไปให้โหรทำนาย โหรเป็นผู้มีหน้าที่แปลความหมายของนิमितในความฝันออกมาเป็นรูปธรรม ได้แก่การกำหนดเรื่องราวในอนาคตนั่นเองโดยผ่านความฝันของตัวละครนั่นเอง

จากการศึกษาพบว่ามีศาสตร์แล่งที่กล่าวถึงสุบินนิमितหรือการทำนายฝัน ดังปรากฏตั้งแต่ในศาสตร์แล่งเรื่องแรกที่พบหลักฐานคือ **เรื่องขยองสังข์** มีกล่าวถึงการทำนายฝัน เป็นการแสดงถึงวิธีชีวิตที่ถูกกำหนดล่วงหน้า คือชีวิตของขยองสังข์ที่เป็นพระโพธิสัตว์มาปฏิสนธิในครรภ์ของนางจันทเทวี

เรื่องกรุงสุโขทัย กล่าวถึงสุบินนิमित โดยเฉพาะในตอนที่น่างเกสินีจะได้พบกับพระราชโอรสทั้งสองคือ เจ้าชัยทัตกับเจ้าชัยเสน นางเกสินีได้ฝันทำให้นางคิดว่าจะได้พบกับพระราชโอรส

เรื่องโลกกฤตุมาร เป็นตัวอย่างที่ดีของการนำเสนอเรื่องราวในอนาคตผ่านความฝันของตัวละคร ดังปรากฏในเรื่องโลกกฤตุมารว่า ในคืนที่นางนาถรวเทวีภรรยาของโลกกฤตุมารจะตั้งครรภ์ด้วยพระโพธิสัตว์จุติลงมาถือกำเนิดนั้น นางฝันเห็นบุรพนิมิตต่างๆ เช่น เห็นกระดางทองคำมีต้นจำปีขึ้น

ในกระถางนั้นงคงามมีใบเขียวอ่อนล่งไปได้ 10 ปี กระถางที่จำปีขึ้นนั้นจึงแตก เมื่อล่งไปอีก 5 ปี กระถางอีกใบหนึ่งแตกเสียวหายไปเกิดต้นอ่อนของจำปีนั้นล่งไปตั้งอยู่กลางห้องฟ้ามืดสว่างแล้ว ตกลงมาอยู่กลางนครมีร่มใบงคงามใหญ่โตประกอบด้วยบุปผาหอมไปทั่วทุกทิศ นางตื่นขึ้นจึงบอกเล่าความให้สามีของนางฟังแล้ว รุ่งเช้านางจึงจัดเตรียมหมากพลูเดิน ไปถึงบ้านนักปราชญ์ราชบัณฑิต นางเล่าศุภนิมิตให้นักปราชญ์ฟัง นักปราชญ์จึงทำนายตามกระบวนศาสตร์ไสยว่า นางเอยฝืนนี้ดียิ่ง นางจะเกิดบุตรชายมีรูปร่างงามตามทำนายนิมิตมีอายุบริบูรณ์ได้ ถึง 10 ปีไม่คลาดคลา นางผู้เป็นมารดาจะมรณา เมื่อบุตรอายุได้ 15 ปี บิดาจะเสียชีวิต บุตรของนางนี้จะ ได้มีบุญยิ่งใหญ่เลิศยิ่งกว่าผู้ใดในนครนี้แน่นอน¹⁴⁶ ปรากฏว่าเรื่องราวก็ดำเนิน ไปตรงตามคำทำนายของนักปราชญ์นั้นทุกประการ

เรื่องพระสุธนกุมาร กล่าวถึงสุบินนิมิต เป็นกติกาวรรณกรรมประการหนึ่งของวรรณกรรมประเภทศาสตร์แลงในตอนต้นเรื่องว่า พระมเหสีของพระเจ้าอุทุมพรฝืนร้ายแล้วโอรสทูลทำนายว่า พระนางจะต้องพลัดพรากจากพระธิดาองค์เล็ก เป็นการบอกให้ผู้อ่านทราบเรื่องราวที่จะเกิดขึ้นต่อไปว่า นางมโนหราพระธิดาองค์เล็กของพระเจ้าอุทุมพรจะต้องโดนจับไปทำให้ต้องพลัดพรากจากพระมารดาตามที่โอรสทำนายไว้

เรื่องสุบินกุมาร กล่าวถึงสุบินนิมิตหรือการทำนายฝัน เป็นกติกาวรรณกรรมประการหนึ่งของวรรณกรรมประเภทศาสตร์แลง ในตอนที่สุบินกุมารมาปฏิสนธิในครรภ์มารดานั้นมารดาได้ฝัน เมื่อนางตื่นขึ้นจึงไปขอให้ผู้เฒ่าผู้แก่ช่วยทำนายฝัน ผู้เฒ่าได้ทำนายว่าเป็นฝันดีเพราะจะได้ลูกชายที่จะสามารถเป็นที่พึ่งให้แก่ญาติทั้งหลายได้

จากตัวอย่างที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า การบอกชีวิตอนาคตที่ถูกกำหนดไว้แล้วโดยใช้ความฝันและการทำนายฝันเป็นกติกาวรรณกรรมในศาสตร์แลง เนื่องจากทำให้ผู้อ่านและผู้ฟังศาสตร์แลงคาดเดาเรื่องราวที่จะเกิดขึ้นต่อไปได้ สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อของชาวเขมรที่มีต่อความฝันและการทำนายฝัน

กติกาวรรณกรรมที่เกี่ยวกับการทำนายฝันในศาสตร์แลง ไม่น่าจะทำให้ตัวเรื่องของศาสตร์แลงหมดความสนุกสนาน เนื่องจากทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตร์แลงสามารถคาดเดาเรื่องราวที่จะเกิดขึ้นในเรื่องที่อ่านได้เหมือนกับงานเขียนในปัจจุบัน แต่ความฝันและการทำนายฝันในศาสตร์แลงเป็นกติกาวรรณกรรมอย่างหนึ่งที่สร้างความสมจริง และทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกคล้อยตามกฎแห่งกรรมที่ผู้เขียนนำเสนอ ทำให้ผู้อ่านสนใจอยากติดตามเรื่องราวเพื่อรู้ว่าเรื่องราวที่เกิดขึ้นในเรื่องจะตรงกับคำทำนายนั้นๆ หรือไม่ เรื่องราวที่เกิดขึ้นเป็นไปตามกฎแห่งกรรมหรือ

¹⁴⁶ ฉิ่ง หุกจี่, เรื่องโลกกฤตุมาร, หน้า 11 - 13.

บุพกรรมของตัวละครตามที่นำเสนอไว้หรือไม่ ความฝันและการทำนายฝันจึงมีความเกี่ยวข้องอย่างมากกับการนำเสนอแนวคิดเรื่องกรรม ที่ปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัดในศาสตราแลง

4.4.3.2 การทำนายสิ่งอื่นๆ

นอกจากการทำนายฝันซึ่งเป็นการกล่าวถึงชีวิตอนาคตที่ถูกกำหนดไว้แล้วโดยใช้ความฝันจะเป็นกติกาวรรณกรรมที่พบได้อย่างชัดเจนในศาสตราแลงแล้ว ในศาสตราแลงยังนำสิ่งอื่นๆ มาใช้ในการทำนายเพื่อบอกถึงชีวิตในอนาคตที่ถูกกำหนดไว้แล้วด้วย เช่น การทำนายจากสารของนางสังฆมารในเรื่องพุทธิแสน กล่าวคือ เมื่อพระพุทธิแสนนำสารของนางสังฆมารไปมอบให้นางกักริแล้ว นางกักริได้มอบให้โหรดูและแปลความหมาย โหรได้ดูสารนั้นแล้วทำนายแก่นางกักริว่า สารนี้ไม่ใช่ของนางสังฆมารแต่มีผู้ปลงสารกลางทาง ดังนั้นหากให้ผู้นี้ครองเมืองได้สามปีเมืองก็จะพินาศ เป็นการทำนายไว้ล่วงหน้าว่าหากนางกักริอภิเษกกับพระพุทธิแสน พระพุทธิแสนจะหนีไปในปีที่สามและเมืองก็จะพินาศ ดังความที่ว่า

โหรากุสตุรา	คูรยล่อกุขรา	เคบกแปรขมิ
โหรยลกลกกิจ	สารเสจวาที	เทิบทูลกักริ
	รัตนราชกัญญา ฯ	
บพิตรกุสตุรี	พุมแมนสารพี	พระวรมาดา
มานอนกแปรสาร	กณฎาลมารคา	ขณุมพุมมุสา
	ทูลทาส์เสจกฐี ฯ	
เหยยอนกณะณา	เบ็นิงคุรงมหา	จตุรงคเสนีย์
ปรากฏเที่ยงเท	บานเตจนำบี	รลายแผนฎี
	วินาสอสโห่ง ฯ ¹⁴⁷	

คำแปล

โหรากษัตรา	เขียนคู่อักขรา	เขาบอกแปลปล้น
โหรยลกลกกิจ	สารแล้ววาที	จึงทูลกักริ
	รัตนราชกัญญา ฯ	
บพิตรกษัตริย์	ไม่ใช่สารจาก	พระวรมาดา

¹⁴⁷ พุทธิแสนนางกักริ, หน้า 89.

มีผู้แปลงสาร	กลางทางมรรคา	ข้าไม่มูสา
	ทูลทักขัคคี ฯ	
แล้วผู้นั้นหนา	ถ้าจะครองมหา	จตุรงค์เสนีย์
ปรากฏเที่ยงแท้	ได้แต่สามปี	ละลายแผ่นดิน
	วินาศสิ้นเอย ฯ	

ต่อมาเหตุการณ์ในเรื่องพุทธิแสน เป็นไปตามคำทำนายของโหร เมื่อพระพุทธิแสนและนางกักริอภิเษกกันครบสามปี พระพุทธิแสนได้ให้นางกักริกลับยังนครอินทรีปัดเพื่อรักษาดวงตาให้มารดา นางกักริเสียใจจนสิ้นพระชนม์

ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า แนวคิดเรื่องชีวิตอนาคตที่ถูกกำหนดเป็นกติกาวรรณกรรมประเภทหนึ่งของศาสนาแลบง ที่ประกอบด้วยความฝันและการทำนายฝันรวมทั้งการทำนายสิ่งอื่นๆ เป็นการนำเสนอชีวิตที่ถูกกำหนดล่วงหน้าให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสนาแลบงได้ทราบล่วงหน้าก่อนที่จะฟังเนื้อเรื่องต่อไป

แนวคิดเรื่องชีวิตอนาคตที่ถูกกำหนด เป็นกติกาวรรณกรรมของศาสนาแลบงที่ทั้งผู้เขียนผู้อ่าน หรือผู้ฟัง มีพื้นฐานความเข้าใจร่วมกัน สามารถที่จะทำให้อ่านหรือผู้ฟังมีความคิดความเห็นคล้อยตามเรื่องราวที่เกิดขึ้น เป็นการแสดงให้เห็นและเน้นย้ำถึงความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม ตัวละครในเรื่องจะประสบและไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้อันเนื่องมาจากบุญกรรม ดังนั้นกติกาวรรณกรรมนี้จึงมีความเกี่ยวข้องกับกรรม และการเน้นย้ำความเชื่อเรื่องกรรมของชาวเขมร ซึ่งเป็นกติกาวรรณกรรมที่สำคัญของศาสนาแลบง สะท้อนให้เห็นความคิดความเชื่อของชาวเขมรที่มีต่อความฝันและการทำนายฝันรวมทั้งทำนายสิ่งอื่นๆ ได้อย่างชัดเจนอีกด้วย

4.5 ตัวละครในศาสนาแลบง

ตัวละครในศาสนาแลบงคือผู้ที่มีบทบาทในเรื่อง เป็นผู้ผ่านเหตุการณ์ต่างๆ ในเรื่อง ตัวละครในศาสนาแลบงสามารถจัดแบ่งออกได้เป็นสามประเภท คือ ตัวละครที่เป็น มนุษย์ มีทั้งที่เป็น กษัตริย์ ขุนนาง เศรษฐี คนธรรมดา รวมทั้งคนจน ตัวละครที่เป็นมนุษย์ในศาสนาแลบง หากเป็นตัวละครเอกมักมีคุณลักษณะหรือความพิเศษแตกต่างจากตัวละครที่เป็นมนุษย์ทั่วไป เช่น อาจมีของวิเศษต่างๆ หรือมีคุณธรรมที่เห็นได้อย่างเด่นชัดเป็นต้น ตัวละครที่เป็นอมมนุษย์ในศาสนาแลบง มีทั้งที่เป็นเทวดา ยักษ์ คนธรรพ์ กินรี เป็นต้น ส่วนสัตว์แม้จะมีการกล่าวถึงในศาสนาแลบงแต่ก็ไม่ปรากฏว่าสัตว์เป็นตัวละครเอก แต่ในศาสนาแลบงบางเรื่อง สัตว์มีหน้าที่เป็นผู้ช่วยพระเอก สัตว์ที่ปรากฏในศาสนาแลบงได้แก่ ช้าง ม้า สุนัข เป็นต้น

สำหรับลักษณะของตัวละครในศาสตร์าแลงนั้นพบว่า ตัวละครที่ปรากฏในศาสตร์าแลงมักเป็นตัวละครด้านเดียว (Flat character) เป็นตัวละครที่เป็นตัวแทนของความดีและความชั่ว ตัวละครเหล่านี้มักไม่มีพัฒนาการ กล่าวคือ หากเป็นตัวละครฝ่ายดีก็มักจะแสดงให้เห็นถึงความดีของตัวละครตั้งแต่ต้นจนจบ ไม่ว่าจะต้องผ่านเหตุการณ์ที่เลวร้ายหรือความทุกข์ทรมานจากอุปสรรคและความพลัดพรากต่างๆ ดังได้กล่าวมาแล้วในเรื่องของโครงเรื่อง ส่วนตัวละครฝ่ายร้ายจะมีทัศนคติหาความคิดในทางชั่วตั้งแต่ปรากฏบทบาทออกมาและมีความเลวร้ายสม่ำเสมอทั้งเรื่อง จนถูกลงโทษในลักษณะต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นตัวละครฝ่ายชาย หรือตัวละครฝ่ายหญิง ทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตร์าแลงสามารถทราบได้ทันทีว่าตัวละครที่กล่าวถึงนั้นเป็นใคร มีประวัติ หรือความสำคัญในเรื่องอย่างไร เป็นตัวละครฝ่ายดี หรือฝ่ายร้าย ดังจะได้อภิปรายอย่างละเอียดต่อไป

4.5.1 การจัดประเภทตัวละครในศาสตร์าแลง

ศาสตร์าแลงเป็นวรรณกรรมที่มีตัวละครหลากหลาย ดังที่ เลียง หับฮานกล่าวถึงตัวละครในศาสตร์าแลงไว้ว่า “...พบว่ามีการเกี่ยวข้องกับอดีต โดยมีเหตุการณ์แปลกประหลาดต่างๆ เช่น พวกเทวดา ผี ยักษ์ อารักษ์ นักดา หรือมนุษย์ ที่รู้มนต์อาคมเหาะเหินเก่งกล้านำมาเล่า...”¹⁴⁸ การที่ศาสตร์าแลงมีตัวละครหลากหลายเพราะมีทั้งที่เป็นมนุษย์ อมนุษย์ และสัตว์ประเภทต่างๆ มีการใช้อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ทำให้เนื้อเรื่องของศาสตร์าแลงมีความสนุกสนานน่าติดตาม และทำให้ศาสตร์าแลงมีความน่าสนใจเป็นที่นิยมแพร่หลาย ตัวละครเหล่านี้มีบทบาทหน้าที่ในเรื่องแตกต่างกัน ดังนี้

4.5.1.1 มนุษย์

ตัวละครที่เป็นมนุษย์ในศาสตร์าแลง เป็นตัวละครหลักที่ปรากฏในศาสตร์าแลงทุกเรื่อง ตัวละครที่เป็นมนุษย์ในศาสตร์าแลงมีทั้งที่เป็นตัวละครเอกฝ่ายชาย ตัวละครเอกฝ่ายหญิง และเป็นตัวละครฝ่ายร้าย หรือฝ่ายปรปักษ์ ดังจะได้กล่าวรายละเอียดเรื่องนี้ในหัวข้อต่อไป จากการศึกษาพบว่า ตัวละครที่เป็นมนุษย์ในศาสตร์าแลงสามารถแบ่งออกได้เป็น ตัวละครที่เป็นกษัตริย์ ขุนนาง เศรษฐี คนธรรมดา และคนเข็ญใจ ตัวละครเหล่านี้สามารถเปลี่ยนแปลงสถานะทางสังคมได้ เช่น เมื่อตัวละครที่เป็นเศรษฐี หรือคนเข็ญใจได้อภิเษกกับกษัตริย์ก็สามารถเลื่อนสถานะทางสังคมของตนไปเป็นกษัตริย์ได้ หรือเดิมอาจเป็นกษัตริย์แต่เมื่อประพาศชั่วก็สามารถโดนลดฐานะไปเป็นคนธรรมดาได้ ดังนี้

¹⁴⁸ ลาง หาบฮาน, ลิกสาปรวคตืออสุตราสุตราแซมร สมัยนกรกษัตริย์สมัยอูจูก, หน้า 212.

ก. กษัตริย์

กษัตริย์เป็นตัวละครสำคัญของศาสตร์าแลบง เนื่องจากตัวละครของศาสตร์าแลบงส่วนใหญ่เป็นกษัตริย์หรือเกี่ยวข้องกับกษัตริย์ ตัวละครที่เป็นกษัตริย์ในศาสตร์าแลบงมีทั้งที่เป็นตัวละครเอก เช่น ตัวเอกฝ่ายชายและตัวเอกฝ่ายหญิงของเรื่องมักเป็นกษัตริย์ เป็นพระโอรส หรือเป็นพระธิดาของกษัตริย์เช่น เรื่องขยงสังข์ เรื่องพุทธิแสน เรื่องกรุงศุมมิตร และเรื่องพระสุธนกุมาร เป็นต้น

ศาสตร์าแลบงที่นำมาใช้ในการวิจัยครั้งนี้ส่วนใหญ่มีตัวละครเอกเป็นกษัตริย์ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่มาจากชาดกหรือไม่ก็ตาม ได้แก่ เรื่องขยงสังข์ เรื่องกรุงศุมมิตร เรื่องพระสุธนกุมาร เรื่องพุทธิแสน เรื่องมรณมาตา เรื่องสังข์ศิลป์ชัย และเรื่องหงส์ยนต์ ตัวละครเอกในศาสตร์าแลบงบางเรื่องเริ่มต้นจะไม่ได้เป็นกษัตริย์ แต่ในภายหลังก็ได้ขึ้นเป็นกษัตริย์ เช่น เรื่องโลกกุดกุมาร และเรื่องสรรพสิทธิ์ เป็นต้น ดังตัวอย่างจาก เรื่องขยงสังข์ มีตัวละครเอกฝ่ายชายคือ ขยงสังข์เป็นพระโอรสของพระเจ้าวิมลราช ส่วนตัวละครเอกฝ่ายหญิงคือ นางรจนาเป็นพระธิดาของพระเจ้าสามล เป็นต้น

ตัวละครในศาสตร์าแลบงที่เป็นกษัตริย์และมีบทบาทเป็นตัวละครเอก มักเป็นกษัตริย์ที่มีคุณธรรม เป็นผู้ที่ทรงไว้ซึ่งทศพิธราชธรรม เช่น พระเจ้ากรุงศุมมิตรในเรื่องกรุงศุมมิตร กล่าวไว้ตั้งแต่ต้นเรื่องว่าพระเจ้ากรุงศุมมิตรเป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรม หรือเรื่องโลกกุดกุมารกล่าวถึง โลกกุดกุมารเมื่อได้เป็นกษัตริย์แล้วก็ยังเป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรม เป็นผู้ประพฤติธรรมและสั่งสอนให้ประชาชนประพฤติธรรมอีกด้วย

ตัวละครในศาสตร์าแลบงที่เป็นกษัตริย์ แต่มีลักษณะเป็นตัวละครฝ่ายปรปักษ์ มักจะเป็นตัวละครที่ประพฤติอกุศลกรรมต่างๆ เช่น พระเจ้าศุมมิตรในเรื่องกรุงศุมมิตร มีความโลภแย่งชิงราชสมบัติจากพระเจ้ากรุงศุมมิตร พระเจ้าพรหมทัตในเรื่องโลกกุดกุมาร ปรารถนาจะได้นางสุขุมลันทาผู้เป็นภรรยาของโลกกุดกุมารมาเป็นมเหสีจึงหาวิธีต่างๆ เพื่อให้ได้นางมา แต่ในท้ายที่สุดตนเองก็ต้องได้รับผลกรรมจากการประพฤติชั่ว พระเจ้าปัญญาตในเรื่องหงส์ยนต์ โกรธที่พระสุวรรณกุมารเข้าหาพระธิดาของตนจึงสั่งให้นำพระสุวรรณกุมารไปประหาร เป็นต้น ตัวละครที่เป็นกษัตริย์บางตัวเมื่อประพฤติชั่วแล้วอาจโดนลดฐานะให้กลายเป็นคนธรรมดาได้ เช่น เรื่องสังข์ศิลป์ชัย ภายหลังพระมเหสีและพระโอรสทั้งหกของพระเจ้าเสนาภุตตโดนถอดให้กลายเป็นคนธรรมดา

นอกจากนี้ตัวละครที่เป็นกษัตริย์ในศาสตร์าแลบงบางตัวมีลักษณะเป็นกษัตริย์ผู้มีโมหะ มีความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ เช่น พระเจ้าวิมลราชในเรื่องขยงสังข์เชื่อคำกราบทูลของนางฉันทาสั่งให้นำขยงสังข์ไปประหารโดยไม่ได้ไตร่ตรอง เป็นต้น หรือพระเจ้าสามลที่หาวิธีการที่จะทำร้ายขยงสังข์ เป็นต้น

ข. ขุนนาง

ตัวละครที่เป็นขุนนางในศาสตร์าแลบง เป็นตัวละครที่เป็นตัวละครประกอบ ไม่ได้เป็นตัวละครเอกของเรื่อง และส่วนใหญ่เป็นตัวละครฝ่ายปรปักษ์ ประพฤติชั่วเพื่อกลั่นแกล้งตัวละครเอก ทั้งที่เป็นตัวละครเอกที่เป็นกษัตริย์และตัวละครเอกที่เป็นคนธรรมดา ดังนั้นจึงไม่มีลักษณะเด่นมากนัก ศาสตร์าแลบงที่กล่าวถึงตัวละครที่เป็นขุนนาง ได้แก่ เรื่องโศกกุฎกุมาร เรื่องพระสุธนมุมาร และเรื่องพระสรพพิทธิ เป็นต้น

จากการศึกษาพบว่า ตัวละครขุนนางที่ปรากฏในศาสตร์าแลบงที่ได้แก่ ความโงกเป็นตัวละครฝ่ายปรปักษ์ในเรื่องโศกกุฎกุมาร ที่ปรารณจะได้นางสุขุมาดันทาภรรยาของโศกกุฎกุมาร จึงยุยงพระเจ้าพรหมทัตให้แย่งภรรยาของโศกกุฎกุมารมาเป็นมเหสี ตัวละครที่เป็นขุนนางในเรื่องพระสุธนมุมาร คือ พราหมณ์โหรที่กราบทูลให้บูชาขุณนางมโนหรา และพี่เลี้ยงของพระสรพพิทธิในเรื่องสรพพิทธิ ที่ถอดดวงใจเข้าร่างของพระสรพพิทธิเพื่อแย่งชิงราชสมบัติ เป็นต้น

ศาสตร์าแลบงมักกล่าวถึงจุดจบของตัวละครที่เป็นขุนนางเหล่านี้ว่า ด้วยเหตุที่ประพฤติกุศลกรรมจึงทำให้ตัวขุนนางเหล่านี้ต้องได้รับโทษต่างๆ เช่น ออกญาอรชุน และหมื่นงวนในเรื่องตุ้มเตียวอุกประหารชีวิต เนื่องจากได้สังหารคุมซึ่งเป็นข้าราชการของพระบาทรามเชิงไพร

ค. เศรษฐี

เศรษฐีเป็นตัวละครที่สามารถพบได้ในศาสตร์าแลบง ตัวละครที่เป็นเศรษฐีในศาสตร์าแลบงมีทั้งที่เป็นตัวละครเอก ตัวละครฝ่ายปรปักษ์ และเป็นตัวละครประกอบที่มีทั้งที่เป็นตัวละครฝ่ายดี และเป็นตัวละครฝ่ายปรปักษ์ ที่ประพฤติชั่วเพื่อกลั่นแกล้งตัวละครเอก ศาสตร์าแลบงที่กล่าวถึงตัวละครที่เป็นเศรษฐี ได้แก่ เรื่องโศกกุฎกุมาร เรื่องพุทธิแสน เรื่องสรพพิทธิ เรื่องมรณมาตา และเรื่องสรอโตบเจก

ตัวละครเอกที่เป็นเศรษฐีในศาสตร์าแลบงสามารถพบได้ในเรื่องสรพพิทธิ ซึ่งกล่าวว่าพระสรพพิทธิเป็นบุตรของโกณฑัญญมหาเศรษฐี ต่อมาได้ไปเรียนวิชาและสามารถทำให้นางสุวรรณเกสรยอมตรัสกับตนได้ จึงได้รับการสถาปนาเป็นอุปราชา

ตัวละครประกอบในศาสตร์าแลบงที่เป็นเศรษฐีและที่เป็นฝ่ายดี เช่น เรื่องโศกกุฎกุมาร ได้กล่าวถึง โศกคุชชีเศรษฐีปู่ของโศกกุฎกุมาร มีทรัพย์สมบัติมากต่อมาได้ทำบุญบริจาคทานจนตัวเองต้องกลายเป็นคนยากจน ต่อมาเมื่อตายไปได้ไปเกิดเป็นพระอินทร์ และได้กลับมาช่วยโศกกุฎกุมารผู้เป็นหลานของตนให้พ้นจากความยากลำบากต่างๆ หรือเรื่องสรอโตบเจก กล่าวถึงชนเศรษฐีผู้เป็นบิดาของเจ้าสรอโตบเจกว่า เดิมเป็นมหาเศรษฐีมีทรัพย์มากได้นำทรัพย์มาทำบุญทำทานจนยากจน

ต่อมาเมื่อเสียชีวิตได้ไปเกิดเป็นพระอินทร์และกลับมาช่วยเจ้าสรอโตบเจกผู้เป็นบุตรที่เป็นคน
เจ้าใจ

ตัวละครที่เป็นเศรษฐีในศาสตร์บางเรื่องก็มีลักษณะเป็นตัวละครฝ่ายปรปักษ์ หรือ
เป็นตัวละครฝ่ายร้าย ทำให้ตัวละครเอกต้องได้รับความเดือดร้อนต่างๆ เช่น โภคเศรษฐีเป็นเพื่อน
ของธนเศรษฐี ในเรื่องสรอโตบเจก เมื่อ โภคเศรษฐีรู้ว่าภรรยาของธนเศรษฐีและพระโพธิสัตว์ยากจน
ลง ไม่อยากให้นุตรีต้องแต่งงานกับพระโพธิสัตว์ จึงหาเหตุให้ตีภรรยาของธนเศรษฐีจนอาการ
สาหัส และทำที่สุคนางภรรยาของธนเศรษฐีก็เสียชีวิต ส่วนพระโพธิสัตว์ต้องพบกับความ
ยากลำบาก เป็นต้น ในภายหลัง โภคเศรษฐีก็ต้องรับผลกรรมที่ตนได้ทำไว้เมื่อพระโพธิสัตว์ได้เป็น
กษัตริย์มีพระนามว่า เทววงศ์กุมาร ได้สั่งให้จับ โภคเศรษฐีขังไว้ แต่ต่อมาเมื่อได้เมื่อเศรษฐีสำนึกผิด
พระองค์จึงแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมือง

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า เศรษฐีเป็นตัวละครที่เป็นมนุษย์ที่สามารถพบได้ในศาสตร์บาง
มีทั้งที่มีฐานะเป็นตัวละครเอก เศรษฐีบางคนเป็นตัวละครประกอบ หรืออาจเป็นตัวละครฝ่าย
ปรปักษ์ก็ได้

ง. สามัญชน

ตัวละครในศาสตร์บางเรื่องที่เป็นสามัญชนในศาสตร์บางเรื่องมีไม่มากนัก มีศาสตร์บาง
เรื่องกล่าวถึงตัวละครเอกที่มีฐานะเป็นสามัญชน เช่น เรื่องคุมเตียว กล่าวถึงคุมซึ่งเป็นคนธรรมดา
แต่ต่อมาได้บวชเรียนและได้รับการแต่งตั้งให้เป็นขุนนางในราชสำนัก หรือนางเตียว ที่เป็นลูกสาว
ชาวบ้านแต่มารดาของนางปรารถนาให้นางได้เป็นพระสนมหรือเป็นภรรยาขุนนางซึ่งเป็นการเลื่อน
ชั้นในสังคม นอกจากนี้เรื่องสุบินกุมาร ก็กล่าวถึงสุบินกุมารที่เป็นบุตรชายนายพราน ที่ต่อมาได้
บวชเรียนในพระศาสนา ทำให้สามารถช่วยเหลือบิดามารดาให้พ้นจากการตกนรกได้

สำหรับตัวละครที่เป็นสามัญชนหรือคนธรรมดาในศาสตร์บางเรื่องอื่นๆ ส่วนใหญ่เป็น
ตัวประกอบ และมีหน้าที่ช่วยเหลือตัวละครเอก เช่น ในเรื่องสรอโตบเจกกล่าวถึงตัวละครที่เป็น
อาจารย์ของเจ้าสรอโตบเจกที่ช่วยให้สรอโตบเจกได้มีที่อาศัยและได้เรียนวิชาต่างๆ นอกจากนี้ยังมี
ตัวละครอื่นเช่น ขายมาลาในเรื่องหงส์ย่นต์ที่ให้นางปทุมเกสรพักอยู่กับตนเพื่อตามหากฤษณา कुमार
ผู้เป็นพระโอรส

นอกจากนี้ในศาสตร์บางเรื่อง เช่น เรื่องกรุงศุภมิตรได้กล่าวถึงพ่อค้าสำเภาที่เป็นตัว
ละครประกอบฝ่ายปรปักษ์ ที่รับตัวนางเกสินิมเหสีของพระเจ้ากรุงศุภมิตรแล้วบังคับให้นางเป็น
ภรรยาของตน แต่ด้วยผลบุญของนางทำให้นายสำเภาไม่กล้าทำอันตรายนางได้ และภายหลังได้ฟ้อง

พระเจ้ากรุงสุโขทัยว่ามหาเด็กรั้วสองของพระเจ้ากรุงสุโขทัยตนนางเกสินีเพื่อให้พระเจ้ากรุงสุโขทัยลงโทษมหาเด็กรั้วซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระเจ้ากรุงสุโขทัยนั่นเอง

จ. คนเข็ญใจ

ตัวละครในศาสนาแลบงที่เป็นคนเข็ญใจที่พบในศาสนาแลบงเป็นตัวละครเอกฝ่ายชาย ตัวละครเอกฝ่ายชายที่เป็นคนเข็ญใจแม้จะยากจน แต่ก็ตัวละครที่มีศีลธรรม และเป็นผู้มีบุญบารมี ศาสนาแลบงมักอธิบายว่า แต่ด้วยกรรมเก่าจึงทำให้ตัวละครเหล่านี้ต้องตกยากได้รับความลำบาก ดังปรากฏในเรื่องโศกกุลกุมาร และเรื่องสรอโตบเจก หรือเทววงศ์กุมาร

เรื่องโศกกุลกุมาร เป็นศาสนาแลบงที่มีที่มาจากเรื่องพากลุมารในปัญญาสาชาค กล่าวถึง โศกกุลกุมารที่เป็นคนเข็ญใจเนื่องจากบิดายากจน เมื่อบิดามารดาของโศกกุลกุมารเสียชีวิตไปทำให้ โศกกุลกุมารต้องเป็นกำพร้า แต่ด้วยเหตุที่โศกกุลกุมารเป็นพระโพธิสัตว์ เป็นผู้มีศีลธรรม เป็นผู้มีบุญบารมี จึงทำให้ต่อมาหลังจากที่ต้องผ่านอุปสรรคต่างๆ ในชีวิตแล้ว โศกกุลกุมารได้เป็นกษัตริย์

นอกจากนี้ยังพบได้ในเรื่องสรอโตบเจก กล่าวว่าเดิมพระโพธิสัตว์จุติลงมาเกิดเป็นบุตรชน เศรษฐี แต่ต่อมาชนเศรษฐีได้ถึงแก่กรรมทรัพย์สมบัติได้หมดลง ทั้งภรรยาของชนเศรษฐีและพระโพธิสัตว์จึงกลายเป็นคนจนต้องตกยากเดินทางไปจากเมือง ในเหตุการณ์ตอนนี้ได้แทรกคำอธิบายว่าเหตุที่พระโพธิสัตว์ต้องตกยากเพราะอดีตชาติเคยทำกรรมไว้ แต่ต่อมาด้วยเหตุที่พระโพธิสัตว์เป็นผู้มีบุญ จึงได้อภิเษกกับนางเกสรนุพผาซึ่งเป็นพระธิดาของพระเจ้าธรรมราชาและได้เป็นกษัตริย์ ด้วยผลบุญที่พระโพธิสัตว์ได้กระทำ

ข. ฤๅษี หรือ นักบวช

ตัวละครที่เป็นฤๅษี หรือ นักบวช ในศาสนาแลบง เป็นตัวละครที่เป็นตัวละครประกอบ ไม่ได้เป็นตัวละครเอกของเรื่อง และส่วนใหญ่เป็นตัวละครที่มีหน้าที่ช่วยตัวละครเอก ทั้งที่เป็นตัวละครเอกที่เป็นกษัตริย์และตัวละครเอกที่เป็นคนธรรมดา ดังนั้นไม่มีลักษณะเด่นมากนัก

ศาสนาแลบงที่กล่าวถึงตัวละครที่เป็นฤๅษีได้แก่ เรื่องพระพุทธิแสน ในเรื่องนี้พระฤๅษีเป็นผู้มีบทบาทที่เด่นมาก เนื่องจากเป็นผู้ที่เปลี่ยนแปลงข้อความในสารของนางสันธมาร ช่วยให้พระพุทธิแสนรอดพ้นจากอันตรายจากการถูกยักษ์จับกิน และได้อภิเษกกับนางกักริ หรือเรื่องพระสุธนกุมาร กล่าวถึงพระฤๅษีที่ช่วยบอกทางให้แก่พระสุธนในการเดินทางติดตามนางมโนหรา ดังนั้นจึงน่าจะกล่าวได้ว่า ตัวละครที่เป็นฤๅษี หรือ นักบวช ในศาสนาแลบงส่วนใหญ่เป็นตัวละครประกอบที่มีหน้าที่ช่วยเหลือตัวละครเอกให้ผ่านพ้นอุปสรรคหรืออันตรายต่างๆ นั่นเอง

4.5.1.2 อมนุษย์

อมนุษย์เป็นตัวละครที่พบได้เสมอในศาสตร์าแลงมีหลายประเภท ได้แก่ เทวดา ครุฑ ยักษ์ คนธรรพ์ และกินรี เป็นต้น ตัวละครเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นตัวละครประกอบหรือเป็นตัวละครฝ่ายปรปักษ์ มีศาสตร์าแลงบางเรื่องเท่านั้นที่กล่าวถึงตัวละครที่เป็นอมนุษย์ในฐานะตัวละครเอก ดังนั้นจึงสามารถจัดแบ่งตัวละครที่เป็นอมนุษย์ในศาสตร์าแลงออกได้ดังนี้

ก. เทวดา

เทวดาเป็นตัวละครประเภทอมนุษย์ที่พบได้ในศาสตร์าแลง จากการศึกษาพบว่า เทวดาในศาสตร์าแลงมักเป็นตัวละครประกอบ ไม่ได้มีฐานะเป็นตัวละครเอก แต่มีฐานะเป็นผู้ช่วยของตัวละครเอก เทวดาคำคัญที่ปรากฏการกล่าวถึงบ่อยที่สุดคือ พระอินทร์ สามารถพบได้ในศาสตร์าแลงเกือบทุกเรื่อง ศาสตร์าแลงบางเรื่อง เช่น เรื่องโกกกุลกุมาร และเรื่องสรอโตบเจก กล่าวว่าบุคคลที่ได้ทำบุญทำทานมาก เมื่อตายไปแล้วสามารถไปเกิดเป็นพระอินทร์ตามผลบุญของตน เช่น โภควฑูตที่เศรษฐีปู่ของ โภกกุลกุมาร และธนเศรษฐีบิดาของเจ้าสรอโตบเจก เป็นต้น

พระอินทร์ในศาสตร์าแลงมีทำหน้าที่ช่วยตัวละครเอก เมื่อตัวละครเอกเดือดร้อนต่างๆ ดังเช่น เรื่องขยงสังข์ กล่าวถึงพระอินทร์มาทำพินันต์คลีกับพระเจ้าสามลเพื่อช่วยให้ขยงสังข์ ถอดรูปเงาะ และช่วยบีบบังคับพระเจ้าวิมลราชให้รับนางจันทเทวีเข้าเมือง และออกเดินทางตามหาขยงสังข์ หรือในเรื่องมรณมาตากล่าวว่า พระอินทร์เห็นนางมรณมาตาที่เป็นนกสาธิกา จึงเสด็จลงมาในโลกมนุษย์เพื่อช่วยให้นางมรณมาตาคืนร่างเป็นมนุษย์ โดยการแปลงร่างเป็นเสือดัวใหญ่ กระโดดกินผลไทรทางทิศปัจฉิมกลายเป็นนก กระโดดไปกินผลไทรทิศอุดรกลายเป็นกวางทอง กระโดดไปกินผลไทรทางทิศบูรพากลายเป็นวานร กินผลไทรทางทิศทักษิณกลายเป็นมนุษย์ นางมรณมาตาที่เวลานั้นเป็นนกสาธิกาจึงทำตาม และสามารถกลายร่างกลับเป็นมนุษย์ได้สำเร็จ

พระอินทร์ในเรื่องโกกกุลกุมาร เป็นปู่ของโกกกุลกุมารที่ได้มาช่วยเหลือ โภกกุลกุมารด้วยวิธีการต่างๆ เช่น ไปขอนางสุขุมาลันทาและให้ของวิเศษมาช่วย โภกกุลกุมาร เรื่องสังข์ศิลป์ชัย พระอินทร์มาช่วยพระสังข์ศิลป์ชัยเมื่อถูกผลัดตกเหว และเรื่องสรอโตบเจก กล่าวถึงพระอินทร์ที่เดิมคือธนเศรษฐีบิดาของเจ้าสรอโตบเจกนั่นเอง

นอกจากพระอินทร์แล้ว ในเรื่องสุบินกุมารยังกล่าวถึง พระยมราช ผู้ดูแลนรกและตัดสินให้นำมารดาของสุบินกุมารไปลงนรก แต่เมื่อมารดาของสุบินกุมารระลึกถึงความดีของสุบินกุมารที่บวชเป็นสามเณรในพระพุทธศาสนาและพ้นจากไฟนรกมาได้ พระยมราชก็ให้นำมารดาของสุบินกุมารกลับมายังโลกมนุษย์ นอกจากนี้ยังกล่าวถึง เปรตนายพรานที่เป็นบิดาของสุบินกุมาร เมื่อได้รับผลบุญที่สุบินกุมารอุทิศให้แล้วก็ได้เกิดเป็นเทวดา เป็นต้น

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ตัวละครที่เป็นเทวดาในศาสนาแลบงเป็นตัวละครประกอบ ที่มีหน้าที่ช่วยเหลือตัวละครเอกในยามที่ตัวละครเอกต้องประสบความทุกข์ยากเดือดร้อนต่างๆ การที่ศาสนาแลบงกล่าวถึงพระอินทร์ในฐานะผู้ช่วยเหลือตัวละครเอกจึงเป็นการสั่งสอนผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสนาแลบงด้วยว่า สำหรับบุคคลที่เป็นคนดีแล้วแม้ในยามที่มีความเดือดร้อนต่างๆ ก็จะมีเทวดา เช่นพระอินทร์มาคอยช่วยเหลืออยู่ แต่หากผู้ใดทำความชั่วก็จะต้องได้รับความเดือดร้อนจากการลงโทษของเทวดา เช่น พระยมราช เป็นต้น

ข. ครุฑ

ครุฑเป็นตัวละครประเภทมนุษย์ที่พบได้ในศาสนาแลบง จากการศึกษาพบว่า ครุฑในศาสนาแลบงเป็นตัวละครเอกในเรื่องกาก็ ส่วนศาสนาแลบงเรื่องอื่นกล่าวถึงครุฑไม่มากนัก เช่น เรื่องพระสุธนกุมาร กล่าวเพียงว่า นายพรานบุญชกรวันหนึ่งไปล่าสัตว์ใกล้สระสงรง ขณะนั้นครุฑตนหนึ่งบินผ่านมาจะจับนาค พรานจึงยิงครุฑบาดเจ็บปล่อยนาคไป นาคดีใจที่พ้นอันตรายและสัญญาว่าจะตอบแทนด้วยการจับนางกินรีมาให้พรานเป็นของขวัญ หรือเรื่องสังข์ศิลป์ชัย กล่าวถึงเมื่อพระสังข์ศิลป์ชัยรบกับพญานาค ได้แผลงศรเป็นพญาครุฑมาเอาชนะพญานาคเท่านั้น

เรื่องกาก็ พญาครุฑมีฐานะเป็นตัวละครเอก เนื่องจากพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาครุฑ แต่ด้วยเหตุที่ลุ่มหลงนางกาก็ จึงโดนนางกากลอกจนได้รับความอับอาย เมื่อพญาครุฑทราบเหตุการณ์ทั้งหมด พญาครุฑก็มีได้กล่าวโทษใครแต่ยอมรับว่าเป็นความผิดของตนเอง แล้วพานางกาก็กลับมาคืนยังเมืองพาราณสี

ดังนั้นจากที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่าครุฑเป็นตัวละครประเภทมนุษย์ประเภทหนึ่งที่กล่าวถึงในศาสนาแลบง จากการศึกษาพบว่า ครุฑเป็นตัวละครเอกในเรื่องกาก็เพียงเรื่องเดียวเท่านั้น ส่วนในศาสนาแลบงเรื่องอื่น เช่น เรื่องพระสุธนกุมาร กับเรื่องสังข์ศิลป์ชัย กล่าวถึงครุฑในฐานะตัวละครประกอบเท่านั้น

ค. ยักษ์

ยักษ์เป็นตัวละครประเภทมนุษย์ที่พบได้ในศาสนาแลบงหลายเรื่อง ได้แก่ เรื่องของสังข์ เรื่องพุทธิแสน เรื่องสังข์ศิลป์ชัย เป็นต้น จากการศึกษาพบว่า ยักษ์ที่กล่าวถึงในศาสนาแลบงมีทั้งที่เป็นตัวละครฝ่ายปรีภัย เช่น นางสันธมารในเรื่องพุทธิแสน ที่ผูกใจเจ็บพยายามตามจองเวรนางสิบสอง หรือยักษ์กุมภภณฑ์ในเรื่องสังข์ศิลป์ชัย ที่ลักเอานางเกสรสมุนทาไปเป็นภรรยา

แต่ยักษ์ในศาสนาแลบงบางเรื่องก็เป็นตัวละครเอกฝ่ายหญิง เช่น นางกังรีในเรื่องพุทธิแสน ในท้ายที่สุดก็ต้องเสียชีวิตเนื่องจากเสียใจที่พระพุทธิแสนหนีกลับเมือง นอกจากนี้ศาสนาแล

บบางเรื่องยักษ์เป็นตัวละครประกอบและได้ช่วยเหลือตัวละครเอก เช่น นางพันธุรัต ในเรื่อง
ของสังข์ก็เป็นผู้ที่เลี้ยงดูของสังข์จนเติบโต ทั้งยังช่วยบอมนต์และวิธีการใช้ของวิเศษต่างๆ แก่
ของสังข์ด้วย แต่เมื่อของสังข์หนีไปนางก็เสียใจจนตาย เป็นการแสดงให้เห็นว่า แม้อักษ์จะเป็นตัว
ละครที่ถูกมองว่าเป็นผู้ที่มีใจโหดเหี้ยมและกินเนื้อมนุษย์ แต่อักษ์บางคนอาจเป็นผู้มีจิตใจดี เช่น
นางกักริเป็นสตรีที่จงรักภักดีต่อสามี เป็นการสั่งสอนให้ผู้อ่านหรือฟังศาสตร์าแลบงว่า อย่ามองคน
จากภาพลักษณ์ภายนอกเท่านั้น แต่ให้พิจารณาจากจิตใจภายใน

ดังนั้นตัวละครที่เป็นยักษ์ในศาสตร์าแลบงจึงมีทั้งยักษ์ที่เป็นตัวละครเอกฝ่ายหญิง ยักษ์ที่
เป็นตัวละครประกอบที่ช่วยเหลือตัวละครเอก และยักษ์ที่เป็นตัวละครฝ่ายปรีภักษ์ที่ประกอบด้วย
ความชั่วร้าย แต่ในภายหลังยักษ์ที่เป็นตัวละครฝ่ายปรีภักษ์ในศาสตร์าแลบงมักเสียชีวิตไปเนื่องจาก
ผลกรรมที่ได้ก่อขึ้น เช่น อาจโดนตัวละครเอกสังหาร เช่น นางสันธมารถูกพระพุทธิแสนสังหาร
หรือยักษ์กุมภภัณฑ์ถูกพระสังข์ศิลป์ชัยสังหาร

ง. กินรี

กินรีเป็นตัวละครประเภทมนุษย์ที่สามารถพบได้ในศาสตร์าแลบงหลายเรื่อง เช่น เรื่อง
โลกกุดกุมารกล่าวถึง นางสุขุมาลันทา เรื่องพระสุธนกุมารกล่าวถึง นางมโนหรา และเรื่องสังข์ศิลป์
ชัย กล่าวถึงนางกินรีในฐานะตัวละครประกอบเท่านั้น นางกินรีในเรื่องโลกกุดกุมารกับเรื่องพระสุ
ธนกุมารเป็นตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่มีลักษณะคล้ายกัน คือ เป็นตัวละครที่มีปัญญาสามารถแก้ไข
ปัญหาต่างๆ ได้ แต่เมื่อมีเรื่องราวเกิดขึ้นจนทำให้ต้องพลัดพรากจากตัวละครเอกฝ่ายชาย นางกินรี
ได้เดินทางกลับไปยังเมืองของตน ทำให้ตัวละครเอกฝ่ายชายต้องเดินทางไปหา ส่วนนางกินรีที่
ปรากฏในเรื่องสังข์ศิลป์ชัยเป็นเพียงนางกินรีที่พระสังข์ศิลป์ชัยเดินทางผ่านไปพบเท่านั้น

จ. คนธรรพ์

คนธรรพ์เป็นตัวละครประเภทมนุษย์ในศาสตร์าแลบงที่พบได้ไม่มากนัก จากการศึกษา
พบว่า คนธรรพ์เป็นตัวฝ่ายปรีภักษ์ในเรื่องกาถิ คือ นาฏกเวรเป็นตัวละครที่สำคัญอย่างมากในเรื่อง
กาถิ เพราะเป็นตัวแปรทำให้เรื่องหักเหไปสู่การจบได้ในที่สุด เนื่องจากนาฏกเวรสามารถตามไป
สืบดูจนรู้ว่าพญาครุฑลักนางกาถิไป และนาฏกเวรได้มีความสัมพันธ์กับนางกาถิอีก ทำให้พระเจ้า
พรหมทัตและพญาครุฑต้องเสียเกียรติยศและเสียหญิงที่ตนรัก ทำให้นางกาถิกลายเป็นหญิงหลายใจ

ฉ. พิทยากร

พิทยากรเป็นตัวละครประเภทมนุษย์ในศาสตร์าแลงที่พบได้ไม่มากนัก จากการศึกษาพบว่า พิทยากรเป็นตัวละครประกอบในเรื่องสังข์ศิลป์ชัย ในตอนที่สังข์ศิลป์ชัยเดินทางตามหานางเกสรศุมนทา ได้ไปพบคันทาริผลในป่าหิมพานต์และสังข์ศิลป์ชัยได้รับและสามารถเอาชนะพิทยากรได้เท่านั้น

4.5.1.3 สัตว์

ตัวละครประเภทสัตว์ที่ปรากฏในศาสตร์าแลงเรื่องต่างๆ ส่วนใหญ่เป็นตัวละครประกอบและเป็นตัวละครที่มีหน้าที่ช่วยเหลือตัวละครเอกของเรื่อง มีบทบาทไม่มากนัก ดังนั้นในที่นี้จึงนำเสนอตัวละครประเภทสัตว์ตามลำดับของศาสตร์าแลงต่อไปนี้

เรื่องพุทธิแสน กล่าวถึงสัตว์ประเภทต่างๆ ที่ให้ความช่วยเหลือนางสิบสองในการหลบหนีจากนางสนมมารที่ตามจับ กล่าวคือ เมื่อนางสิบสองเห็นนางสนมมารตามมาใกล้จะทัน จึงขอให้ช่างเผือกช่วยช่างเผือกให้นางซ่อนอยู่ในท้อง ต่อมานางสิบสองได้ซ่อนในท้องโค และซ่อนอยู่ในท้องอีเก้ง เป็นต้น รวมทั้งกล่าวถึงม้ามณีกาภาพนะของพระพุทธิแสนที่ได้ช่วยเตือนพระพุทธิแสนให้คิดถึงมารดาที่กำลังรอคอยพระองค์ ม้ามณีกาเป็นตัวละครที่เป็นสัตว์และเป็นตัวละครที่สำคัญอีกตัวหนึ่ง เพราะมีลักษณะเป็นตัวละครที่ให้ความช่วยเหลือตัวละครเอกด้วย

เรื่องโศกกุลกุมาร กล่าวถึง เมื่อโศกกุลกุมารกลับมาจากเฝ้าพระเจ้าพรหมทัตแต่ไม่พบนางสุกุมาลันทา โศกกุลกุมารจึงพาสุนัขตัวหนึ่งเดินทางตามไป เมื่อถึงทะเลก็พากันว่ายน้ำข้ามไป เวลานั้นสุนัขตายไปเหลือตัวคนเดียว โศกกุลกุมารก็อุ้มสุนัขว่ายน้ำไป ต่อมาเมื่อมีแรงนำทางไปจนถึงสวนดอกไม้ของนางสุกุมาลันทา

นอกจากนี้เรื่องมรณมาตา กล่าวถึงตัวละครที่เป็นสัตว์มากกว่าศาสตร์าแลงเรื่องอื่น และเหตุที่นางกุมาริได้ชื่อว่านางมรณมาตาก็เนื่องจากการตายของนางตายไปแล้วไปเกิดเป็นปลาตำเรีย (ปลานู) ตัวละครอื่นๆ ที่เป็นสัตว์ที่ช่วยเหลือนางมรณมาตาได้แก่ เป็ดเทศเมียบ แมวตัวเมียบ หนูขาว เขี้ยว จะเห็นได้ว่า เรื่องมรณมาตากล่าวถึงสัตว์ประเภทต่างๆ ที่ได้ช่วยเหลือนางมรณมาตาที่เป็นตัวละครเอกฝ่ายหญิง รวมทั้งตัวนางมรณมาตาเองเมื่อถูกฆ่าและเทพธิดาได้ชุบชีวิตให้แล้ว นางได้กินโอสรตพิพย์จึงกลายเป็นนากสาริกานาเรื่องราวไปบอกพระราชาด้วยเช่นเดียวกับเรื่องสรรพสิทธิ์ ที่กล่าวถึงพระสรรพสิทธิ์อดคดวงใจเข้าในนกสาริกา แล้วบินกลับมายังปราสาทของมเหสี เล่าเรื่องราวทั้งหมดให้พระมเหสีฟัง เป็นต้น

จากที่กล่าวมาอาจสรุปได้ว่า ลักษณะเด่นด้านตัวละคร ซึ่งอาจถือเป็นนิกคิกอย่างหนึ่งของศาสตร์าแลงคือ ตัวละครเอกต้องเป็นมนุษย์ และส่วนใหญ่เป็นหรือจะได้เป็นกษัตริย์ โดยมีตัว

ละครประกอบกลุ่มสำคัญคือมนุษย์และสัตว์ ซึ่งน่าจะเป็นลักษณะที่วรรณกรรมประเภทอื่นๆ ไม่มี นอกจากนี้ตัวละครในศาสตร์าแลบงยังสามารถจำแนกออกได้หลายประเภท มีบทบาทในเรื่องที่แตกต่างกันไป ดังจะได้วิเคราะห์ลักษณะของตัวละครในศาสตร์าแลบงอย่างละเอียดในหัวข้อต่อไป

4.5.2 ลักษณะตัวละครในศาสตร์าแลบง

ลักษณะตัวละครในศาสตร์าแลบงมีลักษณะเป็นตัวละครด้านเดียว หรือ ตัวละครแบบแบน (Flat Character) ด้วยเหตุที่ตัวละครในศาสตร์าแลบงเป็นตัวละครที่มีลักษณะไม่ซับซ้อนทางบุคลิกภาพและทางจิตใจ ตัวละครในศาสตร์าแลบงมีลักษณะคงที่ไม่ค่อยเปลี่ยนแปลง หรืออาจกล่าวได้ว่าไม่มีความเปลี่ยนแปลงในเชิงบุคลิกภาพ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ตัวละครในศาสตร์าแลบงมีลักษณะไม่สมจริง

ตัวละครในศาสตร์าแลบงแบ่งออกเป็นตัวละครฝ่ายดี และตัวละครฝ่ายร้ายอย่างชัดเจน อันเนื่องมาจากศาสตร์าแลบงเกี่ยวข้องกับการสอนคติธรรมทางพระพุทธศาสนาให้แก่ผู้อ่านหรือผู้ฟัง ตัวละครฝ่ายดีในศาสตร์าแลบงจึงสร้างขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์ของธรรมะ ส่วนตัวละครฝ่ายร้ายในศาสตร์าแลบงกำหนดให้เป็นสัญลักษณ์ของธรรมะไม่มีความเปลี่ยนแปลง ทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตร์าแลบงสามารถคาดเดาเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเรื่องได้ว่าเหตุการณ์หรือความขัดแย้งต่างๆ ที่เกิดขึ้นในเรื่องเกิดจากการกระทำของตัวละครฝ่ายร้าย โดยอิงหลักกฎแห่งกรรมในพระพุทธศาสนา

ตัวอย่างเช่น นางสนมมารในเรื่องพุทธิแสนเป็นตัวละครฝ่ายร้ายที่วางกลอุบายต่างๆ เพื่อกำจัดนางสิบสองและพระพุทธิแสน นางสนมมารเป็นผู้กระทำความชั่ว เป็นต้นเหตุที่ทำให้นางกังรีต้องเสียชีวิต และนางสนมมารเองก็ต้องตายตามกันไปตามกฎแห่งกรรมเนื่องจากนางเป็นผู้ทำความชั่ว

จากการศึกษาลักษณะของตัวละครในศาสตร์าแลบงพบว่า ตัวละครในศาสตร์าแลบงสามารถจำแนกออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ ตัวละครเอก หรือ ตัวละครฝ่ายดี และตัวละครปรปักษ์ หรือ ตัวละครฝ่ายชั่ว ดังนี้

4.5.2.1 ตัวละครเอก หรือตัวละครฝ่ายดี

ตัวละครเอกหรือตัวละครฝ่ายดีในศาสตร์าแลบง หมายถึงตัวละครฝ่ายดี หรือ ตัวละครฝ่ายธรรมะประกอบไปด้วยตัวเอกฝ่ายชายและตัวเอกฝ่ายหญิง ศาสตร์าแลบงส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับตัวละครเอกฝ่ายชายหรือฝ่ายหญิงฝ่ายเดียว แต่ศาสตร์าแลบงบางเรื่องให้ความสำคัญกับบทบาทของตัวละครทั้งสองฝ่าย เช่น เรื่องโศกกุศลกุมาร แม้ตัวเรื่องหลักจะเน้นที่ตัวละครฝ่ายชาย แต่ก็กล่าวถึงบทบาทสำคัญของตัวละครเอกฝ่ายหญิงคือ นางสุขุมาลันทาในการออกอุบายให้โศก

กุลกุมารเพื่อเอาชนะพระเจ้าพรหมัต หรือเรื่องตุมเตียว ก็ให้ความสำคัญกับบทบาทของตุมและเตียว ทั้งสองคน เป็นต้น แต่โดยทั่วไปให้ความสำคัญกับตัวละครฝ่ายชายหรือหญิงฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเป็นหลักเนื่องจากทำให้เนื้อเรื่องมีจุดเด่นและสามารถดำเนินเรื่องได้ง่าย

ศาสตร์าแลบงนิยมตั้งชื่อเรื่องตามตัวละครเอกที่สัมพันธ์กับเนื้อเรื่องว่า เรื่องนั้นเน้นบทบาทของตัวละครเอกฝ่ายชายหรือตัวละครเอกฝ่ายหญิง ศาสตร์าแลบงที่เน้นบทบาทของตัวละครเอกฝ่ายชายมักใช้ชื่อตัวละครฝ่ายชายเป็นชื่อเรื่อง ศาสตร์าแลบงที่เน้นความสำคัญที่ตัวละครเอกฝ่ายชายส่วนใหญ่มักมีที่มาหรือมีความเกี่ยวข้องกับวรรณกรรมชาดกและศาสตร์าแลบงที่ทำให้มีฐานะเป็นวรรณกรรมชาดก ศาสตร์าแลบงเหล่านี้จึงเน้นและให้ความสำคัญกับตัวละครฝ่ายชายที่เป็นพระโพธิสัตว์ เสวยพระชาติต่างๆ เพื่อบำเพ็ญบารมี

ศาสตร์าแลบงที่ตั้งชื่อเรื่องตามตัวละครเอกฝ่ายชาย ได้แก่ เรื่องกรุงศุภมิตร เรื่องโลกกุลกุมาร เรื่องวรรณทรวิรุฬห์ เรื่องสมุททโฆษ เรื่องจันทมาต เรื่องเทวัญ เรื่องสรรพสิทธิ เรื่องพุทธิแสน เรื่องพระสุธนกุมาร เรื่องวรวงศ์สุรยวงศ์ เรื่องพระชินวงศ์ เรื่องเทววงศ์กุมาร หรือ สรโตโคปเอก (สรทบเอก) เป็นต้น ศาสตร์าแลบงเหล่านี้ส่วนใหญ่มีที่มาจากปัญญาสาชดก และศาสตร์าแลบงที่แต่งเลียนแบบวรรณกรรมชาดก

ศาสตร์าแลบงบางเรื่องที่เน้นบทบาทและความสำคัญของตัวละครฝ่ายหญิง มักตั้งชื่อเรื่องตามตัวเอกฝ่ายหญิงเช่นเดียวกันด้วย แต่เมื่อเปรียบเทียบกับศาสตร์าแลบงที่เน้นบทบาทของตัวละครเอกฝ่ายชายและตั้งชื่อเรื่องตามตัวละครเอกฝ่ายชาย พบว่าศาสตร์าแลบงประเภทนี้มีจำนวนไม่มากนัก ศาสตร์าแลบงที่เน้นบทบาทและความสำคัญของตัวละครฝ่ายหญิงและตั้งชื่อตามตัวละครเอกฝ่ายหญิง ได้แก่ เรื่องกาภิ เรื่องมรณมาตา (มรณมาตา) และเรื่องวิมานจันท์ (วิมานจันท) เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีศาสตร์าแลบงบางเรื่องตั้งชื่อตามตัวละครเอกทั้งฝ่ายหญิงและฝ่ายชาย คือ เรื่องตุมเตียว (ตุมทาว) หรือ เตียวเอก (ทาวเอก) มีที่มาจากชื่อตัวละครเอกฝ่ายชายคือ ตุม (ตุม) หรือ เอก (หมื่นเอก) และฝ่ายหญิง คือ นางเตียว (นางทาว)

ตัวละครเอกในศาสตร์าแลบงมีลักษณะดังนี้

ก. ตัวละครเอกฝ่ายชาย

จากการศึกษาพบว่า ตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแลบง มีลักษณะเป็นตัวละครด้านเดียว (Flat Character) ไม่เปลี่ยนแปลงหรือมีพัฒนาการมากนัก เนื่องจากตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแลบงส่วนใหญ่เป็นพระโพธิสัตว์ โดยเฉพาะศาสตร์าแลบงที่มีที่มาจากวรรณกรรมชาดก เช่น พระศุภมิตร ในเรื่องกรุงศุภมิตร โลกกุลกุมารในเรื่องโลกกุลกุมาร พระสุธนในเรื่องพระสุธนกุมาร พระพุทธิแสนในเรื่องพุทธิแสน เป็นต้น รวมทั้งตัวละครเอกฝ่ายชายที่สร้างให้กลายเป็นพระ

โพธิสัตว์ในศาสนาแลบงและทำให้กลายเป็นวรรณกรรมชาคด้วย เช่น เรื่องสรอโตบเจก หรือ เทววงศกุมาร เป็นต้น

ตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสนาแลบงบางเรื่องไม่ได้เป็นพระโพธิสัตว์ เช่น สุบินกุมารใน เรื่องสุบินกุมาร คุมในเรื่องคุมเดียว (ทุมทาว) แต่ก็มีลักษณะเป็นตัวละครด้านเดียวเช่นเดียวกัน ทั้งนี้ เนื่องมาจากตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสนาแลบงกำหนดให้มีลักษณะเป็นสัญลักษณ์ของธรรมชาติ ตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสนาแลบงจึงมีแต่ภาพลักษณ์ด้านดีแต่เพียงด้านเดียว

ดังนั้นเพื่อให้เห็นลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสนาแลบงให้ชัดเจนยิ่งขึ้น จึงอาจ จำแนกลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสนาแลบงออกได้ดังนี้

1. รูปงาม: ลักษณะทางกายภาพของตัวละครเอก

จากการศึกษาพบว่าลักษณะกายภาพตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสนาแลบง มีลักษณะเป็นแบบแผนคือตัวละครเอกฝ่ายชายมักเป็นผู้มีรูปงาม แต่ศาสนาแลบงกลับไม่ปรากฏการให้ความสำคัญกับการพรรณนารูปโฉมความงามหรือพรรณนารายละเอียดความงามของตัวละครเอกฝ่ายชายมากนัก ส่วนใหญ่เป็นการกล่าวถึงสั้นๆ ว่า ตัวละครเอกฝ่ายชายเป็นผู้มีรูปงาม ตัวอย่างเช่น เรื่องหงส์ยนต์ กล่าวถึงพระสุวรรณกุมารว่าเมื่อทรงจำเรียวัยขึ้นมาทรงเป็นผู้มีรูปโฉมงดงามเลิศกว่ากษัตริย์อื่นใด ประคองพระจันทร์วันเพ็ญ และคองเทวดาจุติลงมา ดังความที่ว่า

ละจุมเร็นธม	นุตรรัตนอุคตม	ทรงโฉมพิลิตี
เลิศกฤษตรเชียงซาก่	วงภกตฺรปริมปรีย ภลิตีเศลลจางแจง ๆ	ภูจันทรบุรณมี
พุมเนาะโสตณา	หาก่ภูจเทวดา	จุยุดพุมแลง
นิมมิตมกษา	นุตราเสฏฐจแสฎง กฤษตรผงนนานา ๆ ¹⁴⁹	ทรงโฉมเลิศแลง

คำแปล

ลูจรัมเรณินธม	นุตรรัตนอุคตม	ทรงโฉมพิลิตี
เลิศกษัตริย์แน่ชัด	วงพัคตฺรเปรมปรีย สว่างกระจ่างแจจจ ๆ	คองจันทร์บุรณมี

¹⁴⁹ พุทธศาสนบณชิตย, เรื่องหงส์ยนต์, หน้า 8 - 9.

ไม่เพียงเท่านั้น	แม่นคจเทวดา	จติเม่นมัน
นิมิตมาเป็น	บุตราเสด็จแสดง	ทรงโฉมเลิศยิ่ง
	กษัตริย์ผองนานา ฯ	

นอกจากนี้ในเรื่องหงส์ย่นต์ยังกล่าวถึงความงามของพระสุวรรณกุมารผ่านสายตาของนางปทุมเกสรแต่เพียงสั้นๆ และบอกเพียงว่าเป็นผู้มีรูปร่าง แต่ไม่ได้ให้รายละเอียดว่าพระสุวรรณกุมารมีความงามอย่างไร ดังนี้

เทิบนางธิดา	คิดกนุงทยา	ถาอุณกะเนใน
มกพิฐานณา	แปลกนาสพพไถง	มานรูปประไพ
	ศกดีสมโสภา ฯ ¹⁵⁰	

คำแปล

จิงนางธิดา	คิดในทัยา	ว่าผู้นี้
มาจากสถานไหน	แปลก ณ สรรพไถง	มีรูปประไพ
	ศกดีสมโสภา ฯ	

เรื่องสุบินกุมารกล่าวว่าสุบินกุมารเป็นผู้มีรูปโฉมงดงามเมื่ออายุได้เจ็ดปีไม่มีใครเสมอ¹⁵¹ แต่ไม่ได้พรรณนาความงามของตัวละครไปมากกว่านั้น เรื่องสรรพสิทธิ์กล่าวถึงความงามของตัวละครเอกไว้เพียงสั้นๆ ว่า พระสรรพสิทธิ์มีรูปร่างเหมือนเทวดาในสวรรค์จุติลงมาในแดนโลก¹⁵² เรื่องพุทธแสนกล่าวถึงรูปลักษณะของพระพุทธแสนเพียงสั้นๆ ไว้เช่นเดียวกับศาสตราเลบงเรื่องอื่นๆ ว่า

¹⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 49.

¹⁵¹ พุทธศาสนบณชิตย, เรื่องสุบินกุมาร, หน้า 4.

¹⁵² พุทธศาสนบณชิตย, เรื่องสรรพสิทธิ์, หน้า 11.

เหี้ยเหี้ยสนมต	นามาปรากฏ	พุทธแสน โห่งณา
รูปร่างประไพ	ธาดาโสภกา	มาตาสูงวนหงา
	สรพามุเสนาหา ฯ ¹⁵³	

คำแปล

แล้วจึงสมมติ	นามาปรากฏ	พุทธแสนแลณา
รูปร่างประไพ	สคโสโสภกา	มารดาสูงวนหงา
	รักใคร่เสนาหา ฯ	

เรื่องของสังข์ แม้จะกล่าวถึงรูปโฉมที่งดงามของพระขของสังข์ แต่ก็แสดงถึงแง่คิดเกี่ยวกับบุคลิกลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตราแลบงที่แตกต่างจากศาสตราแลบงเรื่องอื่นๆ เพราะแม้จะกล่าวถึงพระขของสังข์ว่าเป็นผู้มีรูปร่าง แต่ก็นำเสนอแนวความคิดที่ว่าความงามของรูปลักษณะภายนอกไม่สำคัญเท่าความงามภายใน เพราะการพิจารณาประเมินค่านุคคลเพียงรูปลักษณะภายนอกอาจทำให้ละเลยคุณค่าภายใน ดังปรากฏอนุภาคเรื่องการแปลงกายซ่อนรูปทองของพระขของสังข์ไว้ภายใต้รูปเงาะที่สวมไว้ภายนอก และเมื่อนางรจนาเลือกคู่ พระขของสังข์ในรูปเงาะได้อธิษฐานให้นางรจนาเห็นรูปทองที่ซ่อนอยู่ภายใน ฝ่ายนางรจนาได้เห็นร่างพระขของสังข์ภายในรูปเงาะ นางจึงนำพวงมาลัยไปคล้องพระหัตถ์พระขของสังข์เพื่อเลือกเป็นพระสวามี ดังความที่ว่า

เอนางรจนา	เทวีไถดฤดา	ทตยลัศฤกาล
กนุงโสรมพระองค	ศรจรงุราสจฺรล	รุงเรืองรณทล
	ภถิเผลกณอินเเฉอา ฯ ¹⁵⁴	

คำแปล

ฝ่ายนางรจนา	เทวีสคโส	ทัศนัยลศระกาล
ในสรวมพระองค	สคโสจรัชจ่า	รุงเรืองบรระเจด
	สว่างว็บสุกปลั่ง ฯ	

¹⁵³ พุทธิแสนนางงวี, หน้า 55.

¹⁵⁴ พุทธศาสนบณชิตย, เรื่องขของสังข์, 111.

แนวคิดเรื่องรูปร่างกับบุคลิกลักษณะตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตราแลบงมีความสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องบุญกรรมทางพระพุทธศาสนา กล่าวคือ บุคคลที่ทำความดีเมื่อเกิดมาใหม่ ในชาติหน้าย่อมเกิดเป็นผู้มีรูปร่าง นอกจากนี้การที่ตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตราแลบงส่วนใหญ่เป็นพระโพธิสัตว์ ดังนั้นการบรรยายถึงบุคลิกลักษณะภายนอกของตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตราแลบงจึงเป็นผู้มีรูปร่าง เนื่องจากพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีบุญและเป็นผู้บำเพ็ญบารมีมามาก

ดังปรากฏบทนมโหมและฤทธิ์ของพระพุทธิแสนใน เรื่องพุทธิแสนกล่าวว่า เหตุที่พระพุทธิแสนมีความงามสง่าเป็นเพราะพระบารมีของหน่อเนื้อเชื้อสายพระ โพธิสัตว์ ดังความที่ว่า

พระองค์แสดงเสฏฐจลีลา	รูราชสีหา	เจิญจากคุหามาสมัย ฯ
ภูงพระอาทิตย์อุทัย	พิทิสบูรพไน	ปรุ ไทกณภูาลเวหาส์ ฯ
พุมเนาะภูงพระอินทรา	จะจากสวรรค์	มกฐิตเนาเล็ภูมิ ฯ
เถกิงยสเสฎฐารุทธิ	เหตุพระบารมี	ตรภูถอมบูรโพธิสตุว ฯ ¹⁵⁵

คำแปล

พระองค์แสดงเสด็จลีลา	ดังราชสีหา	ออกจากคุหามาสมัย ฯ
ดุจพระอาทิตย์อุทัย	จากทิศบูรพไน	ประไพกลางเวหาส์ ฯ
ไม้นั้นดุจพระอินทรา	ลงจากสวรรค์	มาสถิตเนาเลอภูมิ ฯ
เถกิงยศเจษฎฐารุทธิ	เหตุพระบารมี	ตระภูถเหล่าโพธิสตุว ฯ

ดังนั้น แม้ศาสตราแลบงกล่าวถึงบุคลิกลักษณะกายภาพตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตราแลบงโดยมีลักษณะเป็นแบบแผนคือ ตัวละครเอกฝ่ายชายเป็นผู้มีรูปร่าง แต่ก็ไม่ปรากฏการให้ความสำคัญหรือพรรณนาถึงความงามของตัวละครเอกฝ่ายชายมากนัก โดยมากกล่าวถึงเพียงว่าตัวละครเอกฝ่ายชายเป็นผู้มีรูปร่าง แต่ศาสตราแลบงบางเรื่องได้นำเสนอคุณค่าภายในของตัวละครเอกฝ่ายชายที่ซ่อนอยู่ภายใต้รูปลักษณะที่ไม่งดงามภายนอก มากกว่าการให้ความสำคัญกับรูปลักษณะภายนอก ดังปรากฏในเรื่องขยของสังข์ เป็นต้น

¹⁵⁵ พุทธิแสนนางงุรี, หน้า 92.

2. คุณลักษณะภายในของตัวละครเอกฝ่ายชาย

จากการศึกษาพบว่า ศาสตร์าแลงส่วนใหญ่นิยมกล่าวถึงคุณลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายชายมากกว่ารูปลักษณ์ภายนอกของตัวละคร ดังได้กล่าวไปแล้วข้างต้นว่ารูปลักษณ์ภายนอกของตัวละครเอกฝ่ายชายแม้จะกล่าวถึงบ้างว่าตัวละครเอกฝ่ายชายเป็นผู้ที่มีรูปร่างดี แต่ไม่ได้ให้ความสำคัญกับการให้รายละเอียดของคามงานนั้นแต่ประการใด แต่ส่วนใหญ่จะให้ความสำคัญหรือเน้นกับคุณลักษณะภายในของตัวละครมากกว่า คุณลักษณะภายในของตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแลงนั้นที่พบลักษณะร่วมกันมีหลายประการ เช่น คุณลักษณะในฐานะที่เป็นพระโพธิสัตว์หรือผู้มีบุญ คุณลักษณะในฐานะเป็นผู้มีวิชาความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม รวมทั้งคุณลักษณะในด้านความสามารถทางอิทธิฤทธิ์หรือความเก่งกล้าสามารถในการรบ เป็นต้น ดังจะได้พิจารณาคุณลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายชายต่อไปนี้

2.1 คุณลักษณะในฐานะที่เป็นพระโพธิสัตว์หรือผู้มีบุญ

ตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแลงส่วนใหญ่ เป็นพระโพธิสัตว์หรือผู้มีบุญ เนื่องจากที่มาของเรื่องที่น่ามาใช้ในการประพันธ์เป็นวรรณกรรมชาดก และเป็นเรื่องที่ทำให้มีลักษณะเป็นชาดก ดังนั้นตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแลงส่วนใหญ่จึงมีคุณลักษณะเป็นพระโพธิสัตว์หรือผู้มีบุญด้วย คุณลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแลงข้อนี้เป็นคุณลักษณะที่เด่นมาก เนื่องจากเป็นคุณลักษณะที่กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์าแลงเน้นย้ำต่อผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตร์าแลงอยู่ตลอดทั้งเรื่อง คุณลักษณะข้อนี้เป็นสิ่งที่ทำให้ตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแลงมีลักษณะเป็นตัวละครด้านเดียว หรือ ตัวละครแบบแบน (Flat Character)

ตัวละครเอกฝ่ายชายในวรรณกรรมประเภทศาสตร์าแลง ที่กำหนดให้เป็นสัญลักษณ์ตัวแทนของฝ่ายธรรมะ หรือฝ่ายที่ประกอบกุศลกรรม ไม่ว่าจะต้องเผชิญอุปสรรคต่างๆ แต่ก็ไม่เปลี่ยนแปลงความคิดไปประกอบอกุศลกรรม เพราะเป็นพระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า จากการศึกษาลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแลง พบว่า กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์าแลงมีวิธีการกล่าวคุณลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายชายว่าเป็นพระโพธิสัตว์หรือผู้มีบุญมาเกิดดังนี้

ก. ตัวละครเอกฝ่ายชายที่เป็นพระโพธิสัตว์

การแสดงให้เห็นถึงคุณลักษณะของพระโพธิสัตว์ในศาสตร์าแลงที่มีตัวละครเอกฝ่ายชายเป็นพระโพธิสัตว์ กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์าแลงมีวิธีการกล่าวถึง 2 วิธี คือ

ประการแรก เป็นการกล่าวถึงหรือเน้นย้ำคุณลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายชายว่าเป็นหน่อเนื้อพระโพธิสัตว์ ดังปรากฏตัวอย่างในเรื่องพุทธิแสน กล่าวถึงพระพุทธิแสนตั้งแต่ตอนประสูติว่าเป็นพระโพธิสัตว์ (ทรงครรภ์พระมหาบุรุษรัตน์ – พระพุทธิเจ้า) และมีการกล่าวย้ำตลอดทั้งเรื่องว่า เหตุที่เรื่องดำเนินไปนั้นเป็นเพราะบุญบารมีของพระโพธิสัตว์ ดังตัวอย่างตอนประสูติพระพุทธิแสน ดังนี้

เนะนึ่งนิทาน	นางนาคกฤษณ	ทรวง์ครุฑพระมหา
บุรุษรัตน์ไถล	ประไพโสภา	ครุฑมมเห็ยมา
	ประสูตรเจญขุมี่ ฯ ¹⁵⁶	

คำแปล

นึ่งนิทาน	นางนาคกฤษณ	ทรงครรภ์พระมหา
บุรุษรัตน์ไถล	ประไพโสภา	ครรภ์พ้อแล้วหนา
	ประสูติออกพลัน ฯ	

ในเรื่องพุทธิแสน มีข้อความกล่าวถึงพระพุทธิแสนว่า พระพุทธิแสนเป็นพระโพธิสัตว์หรือเป็นพระพุทธิราชกุมารที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธิเจ้าเพื่อนำสัตว์ต่างๆ ไปถึงพระนิพพานอย่างชัดเจนว่า

เหตุพุทธิราชกุม	พนุลกบณญูล	เศรียไตรภพผง
นึ่งบานตราสตร์ราช	สรุเพชญกนลง	นานำสตุผง
	ภูลันพิวานถวาค์ ฯ ¹⁵⁷	

คำแปล

เหตุพุทธิราชกุม	หน่อแก่นกลาง	ปากไตรภพผอง
จะได้ตรัสเสร็จ	สรรเพชญก้นลง	นำพาสัตว์ผอง
	คลนิพพานพลัน ฯ	

¹⁵⁶ พุทธิแสนนางกุมารี, หน้า 53.

¹⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

นอกจากนี้ในเรื่องพุทธิแสน เมื่อพระพุทธิแสนสลบบนหลังม้ามณีกาก และม้ามณีกากไป พักบริเวณที่มีพระฤๅษีอาศัยอยู่ ฤๅษีได้หีบสารของนางสันธมารออกมาดูพบว่านางวางแผนเพื่อสังหารพระพุทธิแสน พระฤๅษีจึงคิดว่าท่านผู้นี้เป็นพระผู้จะได้ตรัสรู้พุทธชัฏเจนและนำสัตว์ทั้งปวงไปถึงฝั่งพระนิพพาน ดังความที่ว่า

อิสิจินดา	ถาอุณกณะณา	พนุลกพระโห่ง
อุณกนึ่งบานคราส	พุทธิอุบาสอุบง	น่านาสตุผง
	เศรียตฺรณบุรี ฯ ¹⁵⁸	

คำแปล

อิสิจินดา	ว่าท่านนี้หนา	ยอดหน่อพระแล
ท่านจะได้ตรัส	พุทธชัฏแจ้ง	นำพาสัตว์ผอง
	ฝั่งฟากบุรี ฯ	

พระฤๅษีจึงแปลงสารว่าถ้าพระพุทธิแสนเดินทางไปถึงให้อภิเษกกับนางกังรี และเมื่อพระพุทธิแสนฟื้นแล้ว พระพุทธิแสนได้ขอพรกับพระฤๅษี ฤๅษีจึงให้พรว่า ขอให้ชนะอสูรให้เทพดาช่วยรักษาได้นางมาครองคิงจินดา ให้ได้เสวยราชย์ฤทธิอำนาจรุ่งเรืองจำเนียรไปจะได้เป็นสัมมาสัมพุทธเจ้า นำสัตว์ทั้งปวงบรรลุมุ่งนิพพาน ดังความที่ว่า

โพธิ์ปรมมุย	ถวาคถวายบงค	อิสีโอบพร
โอบอุณกมานชัย	เลิสไกรบวร	อินุทพุมุสาทร
	เทพดาช่วยผง ฯ	
โอบอุณกบานณะ อสุรมานะ		มาโนเทรีสมนง
โอบอสเทวดา	รกุสาอุณกโห่ง	บานนางนาถคุรง
	ภูจิจิตตจินดา ฯ	
โอบอุณกโสยราชช รัทธิอณาจ		เถกิงถูกล่เสาะสา
จันเระเทาวีง	อุณกนึ่งบานชา	สมมาพุทธิธา
	น่านาสตุผง ฯ	

¹⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.

ขลวนอญจาต๊ะเหี้ย	มานอุกษาเครีย	พินาก่อญโง
อุนกเองเนาสุรง	คมรงสตวงผง	บริบูรณนำถลง
	นิพวานนายณา ฯ ¹⁵⁹	

คำแปล

โพธิประนม	พลันถวายบังคม	อิสให้พร
ให้ท่านมีชัย	เลิศไกรบวร	อินทร์พรหมสาทร
	เทพดาช่วยด้วย ฯ	
ให้ท่านได้ชนะ	อสุรมานะ	มโนคึกคะนอง
ให้ปวงเทพดา	รักษาท่านแล	ได้นางนาถครอง
	คัจฉิตจินดา ฯ	
ให้ท่านเสวยราชย์	ฤทธิอำนาจ	เดกิงถกลเสาะสา
จำเนียรนานไป	ท่านจะได้เป็น	สัมมาพุทธา
	นำพาสัตว์ผง ฯ	
ตัวอัญแก่แล้ว	มีท่านเป็นฝั่ง	ท่านักเรแล
ท่านเองอยู่สง	ดำรงสัตว์ผอง	บริบูรณนำถลง
	นิพพานนั้นหนา ฯ	

นอกจากนี้ในเรื่องพุทธิแสนยังกล่าวว่าพระพุทธิแสนเป็นผู้มีบุญบารมีเนื่องจากเป็นหน่อเนื้อเชื้อสายพระโพธิสัตว์จึงเป็นผู้มีฤทธิ์มากคืองอาจ ดังความที่ว่า

พระองคเสฎฐงเสฎฐงลิตา	รูราชสีหา	เจญจากคุหามาสมัย ฯ
ภูงพระอาทิตย์อุทัย	พิทิสบูรพไน	ปรุไพกณฎฎาลเวหาส์ ฯ
พุมเนาะภูงพระอินทุรา	จจะจากสัวรรคา	มกฐิตเนาเล็ญมิ ฯ
เถกิงยตเสฎฐารัทธิ	เหตุพระบารมี	ตรฤถอมบูร โพธิสตว ฯ ¹⁶⁰

¹⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

¹⁶⁰ พุทธิแสนนางงรี, หน้า 92.

คำแปล

พระองค์แสดงเสด็จลีลา	ตั้งราชสีหา	ออกจากคฤหาสมัย ฯ
คุณพระอาทิตย์อุทัย	จากทิศบูรพาใน	ประไพกลางเวหาส์ ฯ
ไม้นั้นคุณพระอินทรา	ลงจากสวรรค์มา	มาสถิตเนาเลอภูมิ ฯ
เถกิงยศเจษฎาฤทธิ	เหตุพระบารมี	ตระกูลเชื้อโพธิสัตว์ ฯ

นอกจากเรื่องพุทธิแสนจะกล่าวถึงพระพุทธิแสนในฐานะตัวละครเอกฝ่ายชายที่เป็นพระโพธิสัตว์หรือผู้มีบุญแล้ว ในศาสตร์าแลงเรื่องอื่นๆ ก็ให้ความสำคัญกับตัวละครเอกฝ่ายชายที่เป็นพระโพธิสัตว์หรือผู้มีบุญเช่นเดียวกัน และด้วยเหตุที่กำหนดให้ตัวละครเอกฝ่ายชายเป็นพระโพธิสัตว์ผู้สร้างบารมีหรือเป็นผู้มีบุญ ดังนั้นเมื่อตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแลงประสพเคราะห์กรรมต่างๆ ด้วยบุญบารมีที่ตัวละครนั้นทำไว้จึงทำให้มีผู้ช่วย เช่น พระอินทร์ หรือตัวละครเอกฝ่ายชายสามารถใช้ปัญญานำตนให้รอดพ้นจากอันตรายนั้นๆ ไปได้

เรื่องโศกกุลกุมาร เป็นวรรณกรรมประเภทศาสตร์าแลงที่มีที่มาจากพาลูกชาดกในปัญญาชาดก ได้ให้ความสำคัญกับคุณลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายชายว่าเป็นพระโพธิสัตว์ โดยเรียกโศกกุลกุมารด้วยคำว่าโพธิสัตว์หรือบางครั้งกล่าวว่าโศกกุลกุมารเป็นพงศ์พุทธญาณ¹⁶¹ นอกจากนี้ก็วิย้งได้กล่าวถึงตัวละครเอกฝ่ายชายของเรื่องคือโศกกุลกุมารว่าเป็นผู้ปฏิบัติธรรมด้วยดีปรากฏในเรื่องว่า เมื่อถึงคืนวันเพ็ญโศกกุลกุมารได้อธิษฐานขอศีลอุโบสถระลึกคุณพระรัตนตรัยและจำเริญภาวนา ดังความที่ว่า

มานมวราศุรี	พารเพญบุรณมี	อุณกอธิฐาน
อุโบสถ์ศีลสุทฺธ	สุรคต่อสปราม	สงฺรวมแมนมาน
	กุริศยกรมอิริยา ฯ	
รลิกพระสุรี	คุณแควทำงปี	จมเรินภาวนา
ละโมงบวนบาน	ประปรามนิทรา	คน่คิดถบถา
	โออญกรไกร ฯ ¹⁶²	

¹⁶¹ มิ่ง หุกชี, เรื่องโศกกุลกุมาร, หน้า 25.

¹⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 23 - 24.

คำแปล

มีหนึ่งราตรี	วารเพ็ญบูรณมี	ท่านอธิษฐาน
อุโบสถศีลสุทฺธ	สงบสิ้นปราณ	ตำรวมแม่นมี
	กฤตย์กรมอิริยา ฯ	
รำลึกพระศรี	คุณแก้วทั้งสาม	จำเริญภาวนา
อุโมงสี่ได้	ทอดตัวนิทร	ครุ่นคิดเกรงว่า
	ไอ้เรายากยิ่ง ฯ	

แม้โศกกุลกุมารจะตกยากลำบากแต่ด้วยบุญบารมีของโศกกุลกุมารที่เป็นพระโพธิสัตว์ ทำให้อาสน์ของพระอินทร์สั่นสะเทือน พระอินทร์จึงเบิกทิพยจักขุเห็นว่าโศกกุลกุมารต้องตกกระกำลำบากจึงนำบริวารลงมาสร้างสวนให้โศกกุลกุมาร ดังความในเรื่องโศกกุลกุมารว่า

กาลกนฺจราตรี	เนาะเหตุบารมี	โพธิสาสุตา
กเกรีกเทหาฏล	มณฑลอาสนา	สมญเ็จอินทรา
	ชิราชนิรมล ฯ	
เพริสแปรพระภักดร	แบรเบิกทิพวจกขุ	เที่ยงทอद्यงยล
พนลคโพธิ	สศว์พิปากสล	มุนากเองทุรพล
	คิตกาบจุมการ ฯ	
เทีบพระโกสย	จจะจากแทนที่	สั้วรุกไทรตริงสา
นำอส์บริพาร	ตุรอาลลิล	เหาะจจะมกนา
	พารานลสิ ฯ ¹⁶³	

คำแปล

กาลในราตรี	นั่นเหตุบารมี	โพธิสาสุตา
สะเทือนไปคล	มณฑลอาสนา	สมเด็จอินทรา
	ชิราชนิรมล ฯ	
เพริคแปรพระพักตร์	หันเบิกทิพยจักขุ	เที่ยงทอद्यงยล
หน่อพระโพธิ	สศว์พิปากเหลือ	เคียวเองทุรพล

¹⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

	คิดพินทำสวน ฯ	
จึงพระโกสิย	ลงจากแทนที่	สวรรค์ไตรตริงษา
นำเหล่าบริวาร	เบิกบานลิตา	เหาะลงมา ณ
	พาราณสี ฯ	

ประการที่สอง เป็นการนำพระนามต่างๆ ของพระพุทธเจ้ามาใช้เรียกแทนชื่อของตัวละครเอกฝ่ายชาย เช่น **เรื่องหงส์ยนต์** ซึ่งเป็นศาสตราเลงขี้ที่แต่งเลียนแบบวรรณกรรมชาดก กล่าวถึงตัวละครเอกฝ่ายชายคือ พระสุวรรณกุมารว่าเป็นพระโพธิสัตว์ โดยกวีผู้ประพันธ์ใช้คำเรียกตัวละครเอกฝ่ายชายในฐานะของพระโพธิสัตว์ที่แตกต่างกัน เช่น พระโพธิสัตว์ พุทธางกูร บางครั้งกวีผู้ประพันธ์ได้นำพระนามต่างๆ ของพระพุทธเจ้าเมื่อตรัสรู้ เช่น สมเด็จพระนาม พระชินศรี พระสรรเพชญ มาใช้เรียกตัวละครเอกฝ่ายชายด้วย เพื่อเป็นการย้ำว่าตัวละครเอกฝ่ายชายในเรื่องเป็นอภินิหารของพระพุทธเจ้า ดังปรากฏในเรื่องว่า พระสุวรรณกุมารเมื่อเพชฌฆาตจะนำตัวไปประหาร พระสุวรรณกุมารผู้เป็นพระโพธิสัตว์ ได้ทรงบำเพ็ญบารมีประเสริฐด้วยการภาวนาพระธรรมไม่ลืม

กาลเนาะโพธิ-	สตุสางบารมี	ปรเสีรสถ่ขุณาต
ภาวนาพระธรรม	สมมาชาอาที	สมเด็จนรนาถ
	พุมเกตุจธรรม ใถล ฯ ¹⁶⁴	

คำแปล

กาลนั้นโพธิ	สัตว์สร้างบารมี	ประเสริฐเหลือขนาด
ภาวนาพระธรรม	สัมมาเป็นอาที	สมเด็จนรนาถ
	ไม่ลืมธรรมไกร ฯ	

นอกจากนี้กวีผู้ประพันธ์เรื่องหงส์ยนต์ยังกล่าวว่า ด้วยเหตุบารมีของพระสุวรรณกุมาร (ผู้เป็นพระพุทธเจ้า) เป็นเหตุให้พวกเพชฌฆาตขึ้นไปจับพระองค์บนต้นไม้ได้สำเร็จ แสดงให้เห็นว่าพระสุวรรณกุมารผู้เป็นพระโพธิสัตว์ได้ใช้ปัญญาในการแก้ไขปัญหาคให้ตนเองรอดพ้นจากอันตรายได้ และในคำประพันธ์บทนี้มีการนำพระนามของพระพุทธเจ้าเมื่อตรัสรู้แล้ว เช่น พระชินศรี พระสรรเพชญศาสดา มาใช้เรียกตัวละครเอกฝ่ายชายคือพระสุวรรณกุมารด้วย ดังความที่ว่า

¹⁶⁴ พุทธศาสนบัญญัติ, เรื่องหงส์ยนต์, หน้า 102.

เดชะบารมี	สมมุติจีนสิริ	สรุเพชญสาสดา
พุมโอยเพชฌฆาต	เนสาทเนาะวา	เพ็งเทียมพริกสา
	รวจถูล่มวยไโน ๑ ¹⁶⁵	

คำแปล

เดชะบารมี	สมเด็จจีนศรี	สรุเพชญสาสดา
ไม่ให้เพชฌฆาต	เนสาทนั้นมัน	ขึ้นต้นพฤกษา
	แล้วถึงหนึ่งใน ๑	

ตัวละครเอกฝ่ายชายในเรื่อง**สังข์ศิลป์ชัย** เป็นตัวละครตามแบบแผนของศาสตราแลบง กล่าวคือ พระสังข์ศิลป์ชัย ตัวละครเอกฝ่ายชายเป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นวิธีทำให้ศาสตราแลบงเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาอีกวิธีหนึ่ง นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าพระสังข์ศิลป์ชัยเป็นผู้มีบุญบารมี เป็นลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายชายที่เป็นแบบฉบับสามารถพบได้ในศาสตราแลบงโดยทั่วไป ดังปรากฏการระบุในศาสตราแลบงไว้อย่างชัดเจนหลายครั้งว่า พระสังข์ศิลป์ชัย เป็นพระโพธิสัตว์ หรือเป็นอนาคตพระพุทธเจ้า เช่น

มกถูล่งย่งล่ชาติชาก	ถาเนะคืออุนก	สังข์สิลุปชยา ๑
จ้ฉะรจจระอนา	คตคาค่เทาชา	พระพุทธรูประไพ ๑ ¹⁶⁶

คำแปล

มาถึงยงยลชาติชัค	ว่านี่คือท่าน	สังข์ศิลป์ชยา ๑
จำเนียรจองเจียรอนา-	คตเขาไปเป็น	พระพุทธรูประไพ ๑

จากการศึกษาพบว่า ตัวละครเอกฝ่ายชายของเรื่อง**สรอโคบเจก** (เจ้ากาบกล้วย) มีลักษณะที่สอดคล้องกับแบบแผนของตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตราแลบงเรื่องอื่นๆ และลักษณะบางประการก็แตกต่างจากแบบแผนของตัวละครชายในศาสตราแลบง กล่าวคือ ลักษณะที่สอดคล้องกัน คือ การที่ตัวละครเอกฝ่ายชายต้องเป็นพระโพธิสัตว์ หรือทำให้กลายเป็นพระโพธิสัตว์ ในศาสตรา

¹⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 104.

¹⁶⁶ พุทธศาสนบทกิตติย, เรื่องสังข์สิลุปชัย, หน้า 104.

แถบเรื่องนี้กล่าวไว้อย่างชัดเจนตั้งแต่ต้นเรื่องว่า ตัวละครเอกคือพระโพธิสัตว์จุติลงมาเกิดในครรภ์ของภรรยาชนเศรษฐี แต่เจ้าสरोโตบเจกไม่ได้เป็นกษัตริย์ นอกจากนี้เจ้าสरोโตบเจกยังเป็นตัวละครที่ยากจนถึงขนาดต้องเอาปากกล้วยมาบุง

คุณลักษณะของเจ้าสरोโตบเจกส่วนใหญ่เป็นเน้นที่บุญบารมีของเจ้าสरोโตบเจก แต่ไม่ค่อยเน้นถึงคุณสมบัติหรือความสามารถอื่นๆ เช่น การเป็นผู้มีปัญญา หรือการมีฝีมือในการรบเหมือนกับที่ปรากฏในศาสตร์าแถบเรื่องอื่นๆ ดังนั้นจึงทำให้ตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแถบเรื่องนี้มีลักษณะเป็นตัวละครผู้ถูกกระทำ (Passive) ตลอดทั้งเรื่อง เจ้าสโรโตบเจกจะมีบทบาทมากขึ้นบ้างในตอนท้ายเรื่องเมื่อเจ้าสโรโตบเจกได้เป็นกษัตริย์และวางแผนเอาผิด โภคเศรษฐี แต่เจ้าสโรโตบเจกก็ไม่ได้เป็นผู้ตัดสินใจเองแต่มอบให้เป็นหน้าที่ของเจ้าฟ้าทพพะ

ข. ตัวละครเอกฝ่ายชายที่ไม่ได้เป็นพระโพธิสัตว์

ตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแถบบางเรื่องอาจไม่ได้เป็นพระโพธิสัตว์ก็ได้ ดังตัวอย่างเช่น ตัวละครเอกฝ่ายชายของเรื่องสุบินกุมารคือ สุบินกุมาร ไม่ได้เป็นพระโพธิสัตว์จึงมีความแตกต่างจากศาสตร์าแถบเรื่องอื่น แต่กวีผู้ประพันธ์ได้แสดงว่าสุบินกุมารเป็นผู้มีบุญดังปรากฏในความฝันของมารดา สำหรับลักษณะของสุบินกุมารตามที่ปรากฏในศาสตร์าแถบงว่า เป็นผู้รูปร่างและเป็นผู้มีความศรัทธาอย่างแรงกล้าต่อพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุนี้แม้เมื่อมารดาไม่ยอมให้บวชแต่ด้วยศรัทธาสุบินกุมารจึงไปบวชและด้วยผลบุญนี้เองจึงสามารถช่วยมารดาให้พ้นจากเพลิงนรกได้

ตัวละครเอกฝ่ายชายที่ไม่ได้เป็นพระโพธิสัตว์ยังปรากฏในศาสตร์าแถบอีกเรื่องหนึ่ง คือเรื่องตุมเตียว ตัวละครเอกฝ่ายชายมีความแตกต่างจากศาสตร์าแถบเรื่องอื่นๆ เพราะไม่ได้เป็นกษัตริย์ หรือพระโพธิสัตว์ แต่ลักษณะโดยรวมของตัวละครในเรื่องตุมเตียวยังคงมีลักษณะเดียวกับที่ปรากฏในศาสตร์าแถบเรื่องอื่นๆ เช่น ตุมเป็นตัวละครเอกที่แม้จะเป็นชาวบ้าน แต่ด้วยเหตุที่ตุมได้ผ่านการบวชเรียนจนมีความรู้ความสามารถก็สามารถเลื่อนฐานะทางสังคมจากชนชั้นไพร่ไปเป็นขุนนางได้ และมีคุณลักษณะเหนือกว่าตัวละครอื่นๆ คือ มีรูปร่าง และเป็นผู้ที่มีความสามารถในการอ่านศาสตร์าและมีความรู้เรื่องคาถาอาคม คุณลักษณะดังกล่าวจึงทำให้ตุมมีลักษณะไม่ต่างไปจากตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแถบเรื่องอื่นๆ

2.2 คุณลักษณะในฐานะเป็นผู้มีความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม

จากการศึกษาพบว่า คุณลักษณะในฐานะเป็นผู้มีความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรมเป็นคุณลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายชายที่สามารถพบได้ในศาสตร์าแถบงเกือบทุกเรื่อง

นอกจากคุณลักษณะในด้านการเป็นพระโพธิสัตว์หรือผู้มีบุญ เนื่องจากแม้ตัวละครเอกฝ่ายชายจะเป็นพระโพธิสัตว์แล้วสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งที่ตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตราแลบงต้องมีคือการเป็นผู้มีวิชาความรู้ทางโลกและทางธรรม ความรู้ทางโลกและทางธรรมถือเป็นวิชาความรู้ในสองระดับคือ ความรู้ในระดับโลกียธรรมอันประกอบไปด้วยความรู้ในเรื่องศิลปศาสตร์สิบแปดประการซึ่งเป็นศาสตร์และศิลป์ที่จำเป็นแก่ฆัตริย์ และความรู้ในระดับโลกุตตรธรรม หรือปรมัตถธรรม เป็นความรู้ที่ต้องศึกษาเพื่อความพ้นทุกข์

การที่ตัวละครเอกฝ่ายชายต้องเดินทางไปศึกษาต่างเมืองเพื่อร่ำเรียนศิลปศาสตร์ถือเป็นการแสวงหาวิชาความรู้สำหรับทางโลกียธรรมหรือทางโลก เพื่อจะได้นำมาใช้ในการดำรงชีวิต ดังตัวอย่างเช่น เรื่องสรรพสิทธิ์ได้ให้ความสำคัญกับคุณลักษณะในฐานะเป็นผู้มีวิชาความรู้ทั้งทางโลกของตัวละครเอกฝ่ายชายมาก มีการกล่าวถึงพระสรรพสิทธิ์หรือพระโพธิสัตว์ลาบิคารมาลาไปเรียนศิลปศาสตร์ที่เมืองดักศิลา ดังความที่ว่า

อุณภมานปราชญ์กุลาหอนฉาต์	เฉลียวฉลาดเสียดอกุมารผอง
สมัยมวยเนาะพระจุบาส์จวบง	คน่คิดปุ่นปงนึ่งยาตรา ฯ
จรลีจากที่นครเรต	รกระเรียนเวทวิชาการศึกษา
ศิลปศาสตรไสยเภทพระคาถา	เอตทุกกลิตามหาสถาน ฯ ¹⁶⁷

คำแปล

ท่านมีปัญญากล้าหาญมาก	เฉลียวฉลาดเสียดอกุมารผอง
สมัยหนึ่งนั้นพระผู้เป็นใหญ่	กรุ่นคิดปองจะยาตรา ฯ
จรลีจากที่นครเรต	หาริเรียนเวทวิชาการศึกษา
ศิลปศาสตรไสยเภทพระคาถา	ที่ดักศิลามหาสถาน ฯ

ฝ่ายบิคารมาลาของพระสรรพสิทธิ์เมื่อทราบว่พระสรรพสิทธิ์จะลาไปเรียนศิลปศาสตร์ที่เมืองดักศิลา บิดาของพระสรรพสิทธิ์ได้ให้อโวกาทแก่พระสรรพสิทธิ์ว่าวิชาความรู้เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับลูกผู้ชาย ดังความที่ว่า

¹⁶⁷ พุทธศาสนบณจกิตย, เรื่องสรรพสิทธิ์, หน้า 12.

ศุภิตถาทิเนียมชานุรต ตูรวรกรเรียนอัสติลปศาสตรไสย
 ถากถามปรุฎาบทุรพุกเจรินไกร โอบนุตรอาสุรยเลียงชีวี ๑¹⁶⁸

คำแปล

เพราะว่าธรรมเนียมเป็นบุรุษ ต้องหาเรียนสิ้นศิลปศาสตรไสย
 ว่าปล้นประดับทรัพย์มากไกร ให้นุตรอาศัยเลียงชีวี ๑

เรื่องหงส์ยนต์ มีการกล่าวถึงพระสุวรรณภูมิ ตัวยุทธเอกฝ่ายชายของเรื่องลาพระบิดา
 มารดาไปเรียนศิลปศาสตร์ ดังความที่ว่า

บพิตรขุมมกราบทูล	พระอิสริยาภิตา
บทขุมมึงกราบลา	จงเทารกรเรียนศิลปศาสตร๑
ขุมมสุมหงสนุดตมา	นึ่งยาตราโถยอากาศ
เทารกอจารย์ฉลาด	จะแจงจบศิลปศาสตรสาย ๑
เหียบขุมมึงสนาก	ที่พึ่งอนกชาบาธยาย
เรียนสูตรศิลปทั้งพาย	โอบบานภูจกภูปรัถนา ๑ ¹⁶⁹

คำแปล

บพิตรข้ากราบทูล	พระไอสุรยผู้บิดา
บทข้าจะกราบลา	อยากไปหาเรียนศิลปศาสตร ๑
ข้าขอหงส์ยนต์หนา	จะยาตราโดยอากาศ
ไปหาอาจารย์ฉลาด	รู้แจงจบศิลปศาสตรสาย ๑
และข้าจะทำน้ก	ที่พึ่งท่านเป็นบาธยาย
เรียนสูตรศิลป์ทั้งหลาย	ให้ได้ดูจความปรารถนา ๑

¹⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 12.

¹⁶⁹ พุทธศาสนบัญญัติ, เรื่องหงสนุด, หน้า 27.

พระสรรพสิทธิ์เป็นตัวละครเอกฝ่ายชายในเรื่องสรรพสิทธิ์ ได้ใช้ศิลปศาสตร์วิชาที่ร่ำเรียนมาในการทำให้นางสุวรรณเกสรพுகับตนเอง แสดงให้เห็นถึงคุณลักษณะในฐานะเป็นผู้มีความรู้ทางโลกของตัวละครเอกฝ่ายชาย ดังความที่ว่า

เพ็งเลิมนุทีรนาวิรรุส ภูล่เหี้ยเทีบอนกงเนาไอ
 ปรบทุวาร์ปราสาทรจนจรไน เทีบเสกสิลปิไสยวิชชากาน ๑¹⁷⁰

คำแปล

ขีนบนมณเจียรนาวิรรักษ์ คลแล้วจึงท่านกงเนาที่
 ใกล้เคียงปราสาทรัตนเจียรไน จึงเสกสิลปิไสยวิชาการ๑

สำหรับคุณลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตราแลบงในฐานะเป็นผู้มีความรู้ในทางธรรมระดับโลกุตตรธรรมซึ่งเป็นความรู้ที่ต้องศึกษาเพื่อความพ้นทุกข์ ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในเรื่องสุบินกุมาร กล่าวถึงการศึกษาหรือความรู้ในระดับโลกุตตรธรรมหรือการบวชเพื่อศึกษาวิชาความรู้ทางปรมัตถธรรมของตัวละครเอกฝ่ายชาย คือสุบินกุมารอย่างเป็นขั้นตอน กล่าวคือเริ่มตั้งแต่การเข้าไปอยู่ในสำนักอาจารย์ บำเพ็ญศีล ทาน จนอุปสมบท แล้วเรียนปฏิบัติเรียนกรรมฐาน เรียนพระวินัย เรียนพระอภิธรรม และบำเพ็ญกรรมฐานจนพ้นทุกข์ แสดงให้เห็นว่าตัวละครเอกฝ่ายชายมีคุณลักษณะในฐานะเป็นผู้มีความรู้ทางธรรม ดังความในเรื่องว่า

จูลเทาส์ฅาก่	ครูอาจารย์อนุก	บิเพญสีลทาน
ภูล่อุปสมบิัท	ปรตปิตติแมนมาน บริบูรณแจงจบ ๑	จูลเรียนกมุมนฐาน
ทรวงพระวินัย	ปรเสีรเลิสไกร	ปรไฟไสยสพว
เหี้ยอนกบานเรียน	อส่างพระอ- ภูจิจิตจินตา ๑	ภิรมุมโตตจบ
อนุกแดงสงวาค	ยกบิณฆาบาด	จิลุจิมมาตา
อุสุสาห้อสอญ	ล้เคญอาตุมา ชาทุกขติจเหี้ย ๑	พุมโอยมาตา

¹⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

จ้เณรลงเทา	อนกจูดเทาเนา	กุนงไฟุรช้เหีย
จ้เรีนกมมฐฐาน	โอยบานภูถ่เศเรีย	มคคผลบงเหีย
	บง่อส่ทุกขผง ๑ ¹⁷¹	

คำแปล

เข้าไปสำนัก	ครูอาจารย์นัก	บำเพ็ญศีลทาน
คตอุปสมบท	ปฏิบัติแม่นมี	เข้าเรียนกรรมฐาน
	บริบูรณ์แจ้จบ ๑	
ทรงพระวินัย	ประเศริฐเลิศไกร	ประไพสายสรรพ
แล้วท่านได้เรียน	สิ้นทั้งพระอ-	ภิธรรมโตคจบ
	คจจิตจินดา ๑	
ท่านข้อมสังวาส	เอาบิณฑบาต	เลี้ยงมารดา
อุตส่าห์สิ้นอัญ	ถ้าเค็ญอาตมา	ไม่ให้มารดา
	เป็นทุกข้น้อยเลย ๑	
จำเนียรล่วงไป	ท่านเข้าไปเนา	ในไพรใหญ่แล้ว
จำเริญกรรมฐาน	ให้ได้คลฝั่ง	มรรคผลทำแล้ว
	ละสิ้นทุกขผอง ๑	

คุณลักษณะในฐานะเป็นผู้มีวิชาความรู้ทางธรรมของตัวละครในศาสตร์าแลบงยังสามารบพบได้ทั้วไปในศาสตร์าแลบงเรื่องอื่่นๆ เช่น เรื่องโภคกุดกุมาร กล่าวว่่าโภคกุดกุมารเป็นผู้มีความรู้ทางธรรม และเมื่อถึงคีนวันเพ็ญโภคกุดกุมารได้อธิษฐานขอศีลอุโบสถ ระลึคคุณพระรัตนตรัยและจำเริญภาวนา ค้งความที่ว่่า

มานมวยราศรี	พารเพญบุรณมี	อนกอธิฐฐาน
อุโบสถศีลสุทฐ	สุรคต่อส่ปฺราณ	สงฺรวมแมนมาน
	กฺริศยกฺกรมอิริยา ๑	
รลึคพระสุรี	คุณแกวทำงปี	จมนเรีนภาวนา
ละโมงบวนบาน	ปฺระปฺราณนิทฺรา	คนคิตถบถา

¹⁷¹ พุทฺธสาสนบณฺฑิตฺต, เรืองสุบิณฑกุมาร, 18 – 19.

โอบอญกรไกร ฯ¹⁷²

คำแปล

มีหนึ่งราตรี	วารเพ็ญบูรณมี	ท่านอธิษฐาน
อุโบสถศีลสุทฺธ	สงบสิ้นปราณ	ตำรวมแม่นมี
	กฤตย์กรรมอิริยา ฯ	
รำลึกพระศรี	คุณแก้วทั้งสาม	จำเริญภาวนา
ลูโม่งสี่ได้	ทอดตัวนิทรา	ครุ่นคิดเกรงว่า
	ไอ้เรายากยิ่ง ฯ	

เรื่องโอบอญกรไกร ยังได้กล่าวถึงคุณลักษณะในฐานะเป็นผู้มีวิชาความรู้ทางธรรมของตัวละครเอกฝ่ายชายคือ พระโอบอญกรไกรว่านอกจากจะเป็นผู้รู้ธรรมและประพฤติธรรมแล้วยังนำธรรมะมาสั่งสอนแก่ประชาชนให้ประพฤติในธรรมตามพระองค์ด้วย ดังปรากฏในเรื่องว่านอกจากโอบอญกรไกรจะสร้างศาลาถือนานแล้ว พระองค์ยังได้ตรัสสอนให้ขุนนางและประชาชนรักษาศีลห้าและศีลแปด ด้วย ดังความที่ว่า

กษัตริย์ฤทธวรกษณ วรรณิราชา	วรโลกจวมจกร สิทธิวิริย- ปณญาพล ฯ	จมเจ้าภูมิ- นุทริยทุรงปณญินุทริย
เศรษฐีทุรงศีลปรี	อสุตงคศีลจำ ปฐุสสุริราสุทรทำ รกุสาศีลธรรม ฯ	พุมฤดาตภลจภลาง นคร โอบต่าง
เสฏฐทุนมานธ	ไหอส์ครบคณา จงจำเรียงราต์ บับาดบับบง ฯ ¹⁷³	ควรรคิตควรรศาคาต์ เจียสจากกมมผล

¹⁷² ฉิ่ง หุกชี, เรื่องโอบอญกรไกร, หน้า 23 – 24.

¹⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 204 – 205.

คำแปล

กษัตริย์ประเสริฐวรลักษณ์ วรโลกจอมจักร จอมเจ้าภูมิ-		
นรธีราชา	สิทธิวิธี-	นทริยทรงปัญญินทริย์
	ปัญญาพลั ๑	
ยินดีทรงศีลห้า	อัฐศีลจำ	ไม่พลาดลิ้มปลั่ง
สั่งสอนมนตรี	บุรุษสตรีราษฎรทั้ง	นครให้ตั้ง
	รักษาศีลธรรม ๑	
เสด็จสอนว่า	แน่นะสิ้นครบคนา	ควรคิดควรสำคัญ
คิดถือศีลห้า	จงจำเรียงรัน	กลาดจากกรรมผล
	บำบัดบาปสิ้น ๑	

นอกจากนี้ในเรื่องสังข์ศิลป์ชัยกล่าวถึง พระสังข์ศิลป์ชัย ตัวละครเอกฝ่ายชายว่าเป็นผู้มีปัญญา ดังปรากฏในตอนที่ถูกมารทั้งหกนำอาหารที่เจือยาพิษมาให้พระสังข์ศิลป์ชัยเสวย แต่พระสังข์ศิลป์ชัยก็มีปัญญารู้ทัน ดังนี้

เอองค์โพธิ-	สตุวสาบารมี	เสฏฐสุฎาบุ่พากุขบง
เสฏฐชราบุ่ชาก่ชา	มายาลวงลง	มุ่หมกปุ่นปง
	เร่วโอยอญกุสัย ๑	
ปราชญาคือขนุร	พระญาณชวน	ไวมหาไวไกร
เอกเองอิตถุ	นานูวเสมิไฏ	นิรอนกฏไท
	ผงคราคราบุ่บาน ๑ ¹⁷⁴	

คำแปล

ฝ่ายองค์โพธิ	สัตว์สร้างบารมี	เสด็จสดับคำผอง
เสด็จทราบชัดว่า	มายาลวงล่อ	จะมาปุ่นปอง
	ทำให้เราขยั ๑	
ปราชญาคือขันธ	พระญาณชวน	ไวมหาไวไกร
เอกเองปราศคู่	ไหนจะเสมอได้	นิรชนอื่นใด

¹⁷⁴ พุทธศาสนบณกิตฺย, สงฺขลิตฺย, หน้า 123.

ผองตราได้รับได้ ๗

2.3 คุณลักษณะในด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบหรือมีอิทธิฤทธิ์

คุณลักษณะในด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบหรือมีอิทธิฤทธิ์เป็นคุณลักษณะสำคัญของตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตราเลบงอีกประการหนึ่ง มีความเกี่ยวเนื่องกับคุณลักษณะด้านความรู้ทางโลกและความรู้ทางธรรม กล่าวคือเมื่อตัวละครเอกฝ่ายชายมีความรู้ความสามารถในคติโลกและคติธรรมแล้ว เมื่อต้องพบกับเหตุการณ์หรืออุปสรรคต่างๆ ตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตราเลบงสามารถนำความรู้ความสามารถนั้นมาใช้แก้ไขสถานการณ์หรืออุปสรรคนั้นๆ ได้ เป็นการแสดงความสามารถของตัวละครเอกฝ่ายชายให้เห็นประจักษ์อย่างเป็นรูปธรรม เช่น การทำสงครามรบกับตัวละครฝ่ายร้ายซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของอธรรม หรือในการแสดงฤทธิ์ต่างๆ เพื่อเอาชนะตัวละครฝ่ายร้ายได้

คุณลักษณะในด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบหรือมีอิทธิฤทธิ์ เป็นคุณลักษณะที่พบตั้งแต่ในศาสตราเลบงเรื่องแรกที่ปรากฏคือ **เรื่องขงส้งซ้ง** มีการแสดงให้เห็นถึงคุณลักษณะด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบ หรืออิทธิฤทธิ์ของตัวละครเอกฝ่ายชาย คือ พระขงส้งซ้ง ในตอนท้าวสามลให้เจ็ดเขยหาเนื้อ เจ้าเงาะหรือพระขงส้งซ้งที่เป็นตัวละครเอกฝ่ายชายได้แสดงคุณลักษณะความสามารถหรือฤทธิ์ในการเรียกเนื้อมาได้ ทำให้หกเขยไม่สามารถจับเนื้อไปถวายต่อท้าวสามลได้ ต้องมาขอจากพระขงส้งซ้ง ท้าวสามลจึงไม่สามารถหาเรื่องฆ่าเจ้าเงาะได้ ดังความในตอนพระขงส้งซ้งเรียกเนื้อว่า

ร้เพงเสฎจกภูต่พริ่กุกสา	พุมลง่เพ็ชฌณา	เสฎจเงาะรูปเงาะเนาะไน ๗
เห็ชเสฎจก่งโกรมมุลบ่ไซร	เสพสุตรมนุดไถล	เหาอส่สพวสตุวสมุทาย ๗
โฎยเดชพระมนตสิลปีสาย	อสม่ริคทำงพาย	รวสรต่งจุมกไกรกูราส่ ๗... ¹⁷⁵

คำแปล

ข้วครู้เสด็จคลพกษา	ไม่ล่่วงเลขหนา	เสด็จถอดรูปเงาะนั้นไน ๗
แล้วเสด็จประทับได้ร่มไทร	เสพสวคมนต่ทิพย์	เรียกสิ้นสัตว์ทั้งหลาย ๗
โดยเดชพระมนต่สิลปีสาย	สิ้นมฤคทั้งหลาย	รวดวิ้งเข้ามามากไกร ๗...

¹⁷⁵ พุทธศาสนมณฑลคฤศ, เรื่องขงส้งซ้ง, หน้า 119.

นอกจากนี้การแสดงคุณลักษณะในด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบหรือมีอิทธิฤทธิ์ของพระขอมของสังข์ยังปรากฏในตอนที่ทำวสามลให้เจ็ดเขยหาปลา เจ้าเงาะหรือพระขอมของสังข์ที่เป็นตัวละครเอกฝ่ายชายได้แสดงความสามารถหรือฤทธิ์ในการเรียกปลามาได้ ดังความในเรื่องขอมของสังข์ว่า

ร้เพลงเสฏฐจสุร่าปปรากฏ	ภูถ่คงคาผุดค้-	ผุดง่พระมหมานนุดจินดา ฯ
สุวธาขยเหาครีเตรียบตรา	สายสพวนานา	โถยห้วงงูงโคลมุลมก ฯ
พิพามรุงรามฉงฉก	โศดโถยรลก	รเลจรถุนเจริยวโจร ฯ... ¹⁷⁶

คำแปล

ข้วครู่เสด็จสรับปรากฏ	ถึงคงคาทำนุ-	บ่ารุงพระมหมานนุดจินดา ฯ
สาธาขยเรียกปลาเป็นแถวขันธ์	สายสรพพานา	ตามฝูงตลปรวมมา ฯ
จากคลองถ้ำอ่าวเว้า	โคดตามระลอก	เถื่อนลอยมาสุดสายตา ฯ...

จากการศึกษาพบว่า การแสดงคุณลักษณะด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบหรือมีอิทธิฤทธิ์ของตัวละครเอกในเรื่องขอมของสังข์ ไม่ได้เป็นการรบหรือการทำสงครามเพื่อจะปราบตัวละครฝ่ายธรรมโดยตรง แต่เป็นการแสดงคุณลักษณะในด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบหรือมีอิทธิฤทธิ์เพื่อไม่ให้ฝ่ายตรงข้ามหาเหตุในการทำร้ายได้ การแสดงคุณลักษณะในด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบหรือมีอิทธิฤทธิ์ของพระขอมของสังข์เมื่อติดลกับพระอินทร์ ก็มีได้เป็นการรบเพื่อปราบอธรรมเหมือนกันการรบระหว่างตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตราแลบงเรื่องอื่น แต่เป็นการแสดงคุณลักษณะด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบหรือมีอิทธิฤทธิ์ให้ตัวละครฝ่ายตรงข้ามประจักษ์ในความสามารถของพระขอมของสังข์ที่ซ่อนตัวอยู่ภายใต้รูปเงาะ ดังความในเรื่องขอมของสังข์ว่า

กาลเนาะพระโพธิสคว	แสฎงแสฎงอนกฐิต	กณฎาอากาศเถกิงไกร ฯ
เถกิงเกรดีเถกิงขสเถกิงชัย	เถกิงองคบีปรไพกณฎาอากาศเวหาส์ ฯ	
อนกเบาะกุน โคลเนาะณา	เทาพระอินทุรา	บนนุทงทำงสะเทเท ฯ... ¹⁷⁷

¹⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 125.

¹⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 175.

พระโพธิสัตว์เสฏฐา	แมนมานเจสุฎา	แสดงเสฏฐาเบาะบรม โนมัย ฯ
เหี่ยวหะเหลกละเจริยวโจร	ภูณเฎิมชาญชัย	โฎยนุวฤทธิข้แมง ฯ
ททวลวยโคลยถ้เสฎฐ	แบกบักชาแผสง	กณฎาลอากาศเวหาส์ ฯ... ¹⁷⁸

อินทรวานทาสत्वเสฎฐ	ร้กายกนุแสง	ถววยชัยภูถ้โพธิสัตว์ ฯ
อถ้ทเวตผงเจรีนกฏาถ้	โอนองค้สิริสิต	บ้คมปรณมยโอยพร ฯ ¹⁷⁹

คำแปล

กาลน้ันพระโพธิสัตว์	เสด็จแสดงท่านสถิต	กลางอากาศถกิง ไกร ฯ
ถกิงเกียรดีถกิงยศถกิงชัย	ถกิงองค้อันประไพ	กลางอากาศเวหาส์ ฯ
ท่านโยนลูกกลีน้ันหนา	ไปพระอินทรา	ชะงักทั้งม้าน้ันเลย ฯ...

พระโพธิสัตว์เศรฐา	แม่มมีเจษฎา	แสดงเสด็จคววม โนมัย ฯ
เห็งหะทะถ้องถ้ได้	แยงชิงชาญชัย	โดยซึ่งฤทธิข้แมง ฯ
รับดีกลียลแสดง	แตกป็นเป็นผง	กลางอากาศเวหาส์ ฯ...

อินทรวานทาสत्वแสดง	รุมกายกรรแสง	ถววยชัยคถโพธิสัตว์ ฯ
เหล่าทเวตผงมากหลาย	โอนองค้สิริสิต	บ้คมประนอมวยพร ฯ

ดั่งน้ันการแสดงคุณลักษณะในด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบหรือมีอิทธิฤทธิ์ของตัวละครเอกฝ่ายชายในเรื่องของสังข์ จึงเป็นการแสดงคุณลักษณะในด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบหรือมีอิทธิฤทธิ์เพื่อให้เกิดการยอมรับความสามารถของตัวละครเอกฝ่ายชาย ที่ปกปิดความสามารถไว้ด้วยรูปลักษณ์ภายนอกที่ไม่น่าดู แสดงให้เห็นแนวการสอนคติธรรมในเรื่องของสังข์ว่า การพิจารณาคนไม่ควรพิจารณาแต่เพียงรูปลักษณ์ภายนอกที่อาจไม่น่าดูแต่มีความสามารถซ่อนอยู่ภายใน ดั่งตัวละครเอกฝ่ายชายในเรื่องของสังข์ที่ซ่อนคุณลักษณะในด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบหรือมีอิทธิฤทธิ์ไว้ภายใต้รูปร่างที่ไม่น่าดู

¹⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 176.

¹⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 177.

จากการศึกษาพบว่า การแสดงคุณลักษณะในด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบหรือมีอิทธิฤทธิ์ของตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตราแลบงเรื่องอื่นๆ ส่วนใหญ่เป็นการแสดงคุณลักษณะในด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบหรือมีอิทธิฤทธิ์ในการรบหรือปราบตัวละครฝ่ายร้ายหรือปราบตัวละครฝ่ายอธรรม ดังตัวอย่างเช่น เรื่องโศกกุลกุมาร เป็นการแสดงคุณลักษณะในด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบหรือมีอิทธิฤทธิ์ของตัวละครเอกฝ่ายชายคือ โศกกุลกุมารในการปราบพระเจ้าพรหมทัตและคามโกชก ด้วยการแผลงศรใส่พระเจ้าพรหมทัต ศรนี้มีเสียงลั่นไปทั่วจักรวาลจนพระเจ้าพรหมทัตและคามโกชกกลัวตกจากข้างสิ้นชีวิตไปเกิดในนรก ดังความในเรื่องโศกกุลกุมารว่า

เอองคพุษพงสสาสุฎา	อิตถิตถยา	เสฎจยภพระเกาทณฯชัย ๑
ทธากัฎเฬิงวาทไว	พระหตศกตศตฤถล	แถลงถวาทบनुเถาะเจญูเทอา ๑
ลานนฤากเกรีกเกรียลเกรอา	ทัวทังถึเณา	กณฎาบไนจกรวอา ๑
ฎจแสนรนุทะมหิมอา	บาญจะพรมคณา	หากัฎจนิงคคาบปรีถพี ๑
พุะโพรชนนัชรชลธิ	สุเมรุคิริ	กเกรีกักรเฬีกเพกฤฎาต์ ๑
กาลเณะเอองคมาหากุสศร	พระบาทพรมุทตต	นวุคามโกชกอปริย ๑
ภิตชฎากัพีเลฎฐี	ฎวลฎลัฒเณฎฐี	กฐีณกฐยชิวิตชนมา ๑ ¹⁸⁰

คำแปล

ฝ่ายองค์เชื้อพงศ์ศาสดา	ปราศกลัวภัย	เสด็จเอาพระเกาทณฯชัย ๑
เหนี่ยวสายขึ้นวัดไว	พระหัตถ์ถักศรียไกร	แผลงพลันสายออกไป ๑
ลั่นถึเอกรีกเกรียวกราว	ทั่วทั้งถึเณา	ขอบของจักรวาลา ๑
คองแสนสายฟ้ามหิมอา	ฟาดลงพร้อมกัน	ประคองกับคว่ำปัดพี ๑
ผ่าลั่นบ่าเอ่อชลธิ	สุเมรุคิริ	สะเทือนป่วนปั่นยั้งนัค ๑
กาลนั้นฝ่ายองค์มหากษัตริย์	พระเจ้าพรหมทัต	พร้อมคามโกชกอปริย ๑
กลัวตกจากบนคำรี	ถึมคตเณณดิน	กษีณกษยชิวิตชนมา ๑

การแสดงคุณลักษณะในด้านความเก่งกล้าสามารถในการรบ หรือมีอิทธิฤทธิ์ของตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตราแลบง จึงเป็นการแสดงให้เห็นว่าตัวละครเอกฝ่ายชายสามารถนำความรู้

¹⁸⁰ ฉิ่ง หุกษ์, เรื่องโศกกุลกุมาร, หน้า 147.

ความสามารถของคน ที่เป็นผู้มีบุญญาธิการและความรู้ความสามารถที่เกิดจากการเรียนศิลปศาสตร์ มาใช้แก้ไขสถานการณ์หรืออุปสรรคต่างๆ ได้ เป็นการแสดงความสามารถของตัวละครเอกฝ่ายชาย ให้เห็นประจักษ์อย่างเป็นรูปธรรม เพื่อเอาชนะตัวละครฝ่ายร้ายได้

3. ฐานะทางครอบครัวและสังคม

ฐานะทางครอบครัวและสังคมของตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแลงส่วนใหญ่แนะนำเสนอ ภาพตัวละครเอกฝ่ายชายที่เป็นบุคคลชั้นสูงในสังคม โดยเฉพาะศาสตร์าแลงที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงแรกของพัฒนาการของศาสตร์าแลง มักนำเสนอสถานภาพทางครอบครัวและสังคมของตัวละครเอกฝ่ายชายว่าเป็นคนมีชาติตระกูลสูง หรือมีเชื้อสายกษัตริย์ ตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนา ที่ถือว่าผู้เกิดในชนชั้นกษัตริย์เป็นผู้มีบุญบารมี แต่ตัวละครเอกฝ่ายชายที่เป็นกษัตริย์ในศาสตร์าแลงอาจพลัดพรากจากบ้านเมืองด้วยผลกระทบที่เคยทำไว้ในอดีตชาติที่ตามมาส่งผลในปัจจุบันชาติ แล้วภายหลังจึงได้กลับมาเป็นกษัตริย์อีกครั้งหนึ่งด้วยผลบุญที่ทำไว้แต่อดีตชาติ เช่น เรื่องของสังข์ เรื่องกรุงศุภมิตร เรื่องหงส์ยนต์ และเรื่องพุทธิแสน เป็นต้น ที่ตัวละครเอกฝ่ายชายต้องพลัดพรากจากบ้านเมืองเพราะผลกระทบแต่อดีตก่อนจะได้กลับไปเสวยราชสมบัติในภายหลัง

จากการศึกษาพบว่า หากตัวละครเอกฝ่ายชายไม่ใช่ชนชั้นกษัตริย์ ตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแลงก็อาจเกิดในตระกูลเศรษฐี หรือตระกูลที่มีฐานะดี เช่น เรื่องโคกกุลกุมารกล่าวว่า โลกกุลกุมารเกิดในตระกูลเศรษฐีแต่ต่อมาได้ตกยาก เรื่องสรอโตบเจกกล่าวว่า พระโพธิสัตว์ได้เกิดเป็นบุตรเศรษฐีแต่ต่อมาต้องยากจนลง หรือเรื่องสรรพสิทธิ์ที่ตัวละครเอกฝ่ายชายเกิดในตระกูลเศรษฐีเช่นเดียวกัน

หากตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์าแลงไม่ได้เกิดในเชื้อสายกษัตริย์ กวีผู้ประพันธ์จะพยายามนำเสนอคุณลักษณะภายนอกและในของตัวละคร ให้เห็นถึงคุณค่าหรือความสูงส่งทางด้านคุณธรรมและความรู้ความสามารถของตัวละครเอกฝ่ายชายแทนความสูงส่งทางชาติตระกูล และในตอนท้ายตัวละครเหล่านี้สามารถใช้บุญบารมี ความดีและความสามารถของตนเองจนสามารถเลื่อนฐานะขึ้นไปเป็นกษัตริย์ได้ เรื่องสรรพสิทธิ์แสดงถึงแนวคิดข้อนี้ได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะในพระคำรัสของพระเจ้าพรหมทัตพระบิดาของนางสุวรรณเกสร กล่าวถึงพระสรรพสิทธิ์ไว้ว่า เจ้าสรรพสิทธิ์นี้งามจริงงามเหมือนวงศ์กษัตริย์ควรครองสิมากรุงไกร ดังนี้

เจ้าสรรพสิทธิ์เนลลอปิตแมน	ลอลองเลิศแดนแผ่นดินโลกา
รูปทรงหากฎจวงสุกสุตรา	ควรครองสิมานากรุงไกร ฯ
เบ็โอบเรวิธพุมบงเกรดี	นึ่งบานฐิตเถรชามไห

ราศุครทาสท่างพวงมานอาลัย อาศุรย์พำนักพึงพาก่บ้าน ฯ¹⁸¹

คำแปล

เจ้าสรรพสิทธิ์นี้ลออจริง	ลออเลิศแดนแผ่นดินโลก
รูปทรงดูจวงศกษัตรา	ควรครองสิมากรุงไกร ฯ
ถ้าให้เป็นใหญ่ไม่ละเกียรติ	จะได้สถิตย์เสถียรเป็นมหัย
ราชฎีรทาสทั้งปวงมีอาลัย	อาศัยพำนักพึงพักได้ ฯ

ศาสตร์บางเรื่อง ไม่ได้กำหนดให้ตัวละครเอกฝ่ายชายเป็นเชื้อสายกษัตริย์หรือชนชั้นสูง แต่เน้นคุณลักษณะภายในของตัวละครขึ้นมาแทนที่ โดยเฉพาะในด้านคุณธรรมของตัวละคร เช่น เรื่องสุบินกุมารกล่าวว่าตัวละครเอกฝ่ายชายเป็นแค่บุตรชายนายพรานแต่ด้วยเหตุที่ประสงค์จะบวชสามเณรจึงสามารถช่วยเหลือบิดามารดาให้พ้นความทุกข์ได้

เรื่องตุมเตียว เป็นศาสตร์บางเรื่องที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงหลังทำให้มีการเน้นหรือให้ความสำคัญกับความสมจริงของเรื่องมากขึ้น รวมทั้งเป็นเรื่องที่มาจากตำนานที่เล่าขานต่อๆ กันมา เพราะเชื่อว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในประเทศกัมพูชา ตัวละครเอกฝ่ายชายจึงเป็นลูกชาวบ้านธรรมดา แต่ด้วยความรู้ความสามารถจึงสามารถเลื่อนฐานะทางสังคมจากชนชั้นไพร่ไปเป็นขุนนาง แม้กระนั้นก็ไม่สามารถสู้หมื่นงวนตัวละครฝ่ายร้ายผู้เป็นบุตรชายเจ้าเมืองตบองจมนุมได้เพราะไม่ได้มีเชื้อสายขุนนางมาแต่เดิม

จากการศึกษาพบว่า ฐานะทางครอบครัวและสังคมของตัวละครเอกฝ่ายชายในศาสตร์บางเรื่องมีอยู่สองลักษณะคือ ตัวละครเอกฝ่ายชายมีฐานะทางครอบครัวและสังคมเป็นคนชั้นสูง โดยเฉพาะเป็นเชื้อสายกษัตริย์ แต่หากตัวละครเอกฝ่ายชายไม่ได้เป็นเชื้อสายกษัตริย์ก็อาจเป็นบุตรเศรษฐีหรือคนธรรมดาที่มีคุณลักษณะด้านอื่นที่เด่นกว่าชาติตระกูล เช่น มีบุญบารมีเพราะเป็นพระโพธิสัตว์ เป็นผู้มีความรู้ มีรูปลักษณะอื่นๆ ที่เหมาะสมกับบุคคลผู้มีบุญตามคติทางพระพุทธศาสนา แสดงให้เห็นว่าฐานะทางครอบครัวและสังคมในศาสตร์บางเรื่อง อาจรวมถึงสังคมกัมพูชาในสมัยที่มีการประพันธ์ศาสตร์บางเรื่องสามารถเปลี่ยนแปลงได้ แต่เมื่อประพาดิคนเป็นคนดีและสร้างสมบุญบารมีก็จะทำให้ได้รับความสุขในที่สุด

สิ่งที่น่าสังเกตสำหรับบทบาททางครอบครัวของตัวละครฝ่ายชายในศาสตร์บางเรื่องคือค่อนข้างให้ภาพตัวละครเอกฝ่ายชายว่ามีภรรยาเพียงคนเดียว แตกต่างกับวรรณกรรมประเภทกลอน

¹⁸¹ พุทธศาสนนบณชิตย, เรื่องสพุทธิ, หน้า 30.

สวดของไทยที่มักให้ตัวละครเอกฝ่ายชายมีภรรยาหลายคน¹⁸² บทบาททางครอบครัวของตัวละครฝ่ายชายในสาตราแลงที่มีภรรยาคนเดียวนี้ สอดคล้องกับหลักกรรมทางพระพุทธศาสนาที่นิยมสอนในวรรณกรรมประเภทสาตราแลง คือ การรักษาศีลห้า ซึ่งรวมทั้งศีลข้อสามกามสุมิจจาจา อันหมายถึงการผิดลูกเมียผู้อื่นด้วย ดังนั้นตัวละครเอกฝ่ายชายในสาตราแลงจึงมีภรรยาเพียงคนเดียว ดังตัวอย่างในเรื่องหงส์ยนต์ พระสุวรรณกุมารเมื่อพลัดพรากกับพระชายาแต่ก็มีได้มีพระชายาใหม่ เป็นต้น

ข. ตัวละครเอกฝ่ายหญิง

ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในสาตราแลงส่วนใหญ่มีบทบาทในเรื่องรองจากตัวละครเอกฝ่ายชาย ยกเว้นสาตราแลงบางเรื่องที่เน้นบทบาทของตัวละครเอกฝ่ายหญิงเช่น เรื่องมรณมาตา ที่เน้นหรือให้บทบาทสำคัญที่นางมรณมาตา หรือเรื่องกาก็ ที่ให้บทบาทสำคัญกับนางกาก็ซึ่งเป็นตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่มีลักษณะนอกแบบแผน แตกต่างจากตัวละครเอกฝ่ายหญิงในสาตราแลงเรื่องอื่นๆ จากการศึกษาพบว่า ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในสาตราแลงสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่เป็นฝ่ายถูกกระทำ (Passive) และตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่เป็นฝ่ายกระทำ (Active)

ตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่เป็นฝ่ายถูกกระทำ (Passive) ปรากฏตัวอย่างให้เห็นได้อย่างชัดเจนในเรื่องสังข์ศิลป์ชัย สำหรับตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่ปรากฏในเรื่องสังข์ศิลป์ชัยที่ปรากฏบทบาทมากที่สุดคือนางเกสรสมนทา เพราะเป็นตัวละครที่ทำให้เกิดเรื่องราวทั้งหมดในสาตราแลงเรื่องนี้ นางเกสรสมนทาเป็นตัวละครหญิงที่เป็นฝ่ายถูกกระทำ (Passive) และไม่สามารถทำอะไรได้เมื่อเกิดเหตุการณ์ต่างๆ เพราะเริ่มเรื่องนางก็โดนยักษ์กุมภภัณฑ์ลักไป ต่อมาได้อยู่กับยักษ์ก็เกิดความรักความอาลัย แต่เมื่อหลานมารีบกลับเมืองก็ไม่สามารถขัดได้จึงต้องเดินทางจากยักษ์ไปต่างๆ ที่ยังมีความอาลัยอาวรณ์และแม้เมื่อพระสังข์ศิลป์ชัยจะสังหารยักษ์ที่เป็นสามีของตนก็ไม่สามารถขัดขวางได้ หรือในตอนที่ถูกมารทิ้งหูกพานางไปเฝ้าพระเจ้าเสนาภูคคแล้วเล่าเรื่องโกหก พระนางพยายามเล่าความจริงให้พระเจ้าเสนาภูคคฟัง แต่ก็ไม่สามารถทำให้พระเจ้าเสนาภูคคเชื่อถือได้ หากเปรียบเทียบกับแบบฉบับของตัวละครฝ่ายหญิงในสาตราแลงแล้วพบว่า นางเป็นผู้ที่มีลักษณะตามแบบแผนของตัวละครเอกฝ่ายหญิง กล่าวคือ เป็นนางกษัตริย์ผู้มีรูปสมบัติมีความงาม เมื่อเป็นภรรยาของยักษ์แล้วก็เป็นที่รักภรรยาที่มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อสามี

¹⁸² ตรีศิลป์ บุญจรรยา, วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง: การศึกษาเชิงวิเคราะห์, หน้า 233.

ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในเรื่องสังข์ศิลป์ชัยอีกคนหนึ่งคือ นางสุพรรณเทวี พระธิดาของยักษ์กุมภกัณฑ์กับนางเกสรสมนทา เมื่อเปรียบเทียบกับบทบาทของนางเกสรสมนทาแล้วมีบทบาทน้อยกว่า แต่มีลักษณะเป็นตัวละครแบบฉบับของศาสตร์าแลงเช่นเดียวกับนางเกสรสมนทา คือเป็นนางกษัตริย์ เป็นผู้มืรูปโฉมงดงาม และเป็นตัวละครผู้ถูกกระทำ (Passive) เป็นตัวละครที่ไม่สามารถตัดสินใจเองได้ เช่นนางต้องไปเป็นชายาของพญานาคเพราะบิดาแพ้นันสกา แม้เมื่อพระสังข์ศิลป์ชัยไปรับนางขึ้นมาก็เป็นความต้องการของพระสังข์ศิลป์ชัย ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าลักษณะตัวละครฝ่ายหญิงในศาสตร์าแลงเรื่องนี้มีลักษณะเป็นตัวละครแบบฉบับ แต่ลักษณะพิเศษของตัวละครฝ่ายหญิงในศาสตร์าแลงเรื่องนี้คือเป็นผู้ถูกกระทำ (Passive)

จากการศึกษาพบว่าตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่เป็นฝ่ายกระทำ เช่น นางกาทิในเรื่องกาทิ เป็นตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่มีพฤติกรรมที่ชัดเจนที่สุด กล่าวคือพรรณนาตั้งแต่ความรู้สึกลงมาของนางที่ต้องคอยพระเจ้าพรหมทัต ความรักของนางต่อพญาครุฑ เมื่อได้สบตากันนางทำเป็นผ้าสไบหลุดเผยให้เห็นถันของนาง ต่อมานางทำเป็นมารยาแกล้งลับให้ครุฑอุ้มไปร่วมอภิรมย์ยังวิมานสิมพลี เมื่อรู้ตัวว่าคนธรรมดาไปพบก็ทำมารยาหลอกคนธรรมดาว่าคิดถึงแต่พระเจ้าพรหมทัต และได้สมสู่กับคนธรรมดา เมื่อพญาครุฑรู้ว่านางหลอกตนจึงต่อว่านางๆ ก็กล่าวแก้ตัวด้วยกลัวพญาครุฑจะทอดทิ้งเป็นต้น ด้วยเหตุนี้นางกาทิในเรื่องกาทิจึงเป็นตัวละครที่มีบทบาทในฐานะเป็นตัวละครฝ่ายกระทำด้วย ไม่ได้เป็นเพียงตัวละครที่ถูกกระทำเหมือนนางกาทิในกาทิคำถอนของไทย

นอกจากนี้ ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในเรื่องสรอโตบเจก มีลักษณะเป็นตัวละครหญิงที่เป็นฝ่ายกระทำ มีบทบาทที่เด่นชัดกว่าและมีความน่าสนใจมากกว่าตัวละครฝ่ายชาย ตัวละครเอกฝ่ายหญิงของศาสตร์าแลงเรื่องนี้คือนางเกสรมาลา บุตรีของโกศเศรษฐี มีความแตกต่างจากศาสตร์าแลงเรื่องอื่น เพราะในศาสตร์าแลงเรื่องนี้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า พระอินทร์ไปอัญเชิญนางเทพธิดาให้มาเกิดเป็นคู่ของพระโพธิสัตว์ ซึ่งไม่ปรากฏการกล่าวถึงตัวละครเอกฝ่ายหญิงลักษณะนี้ในศาสตร์าแลงเรื่องอื่นๆ ที่นำมาใช้ในการวิจัย

อย่างไรก็ตามลักษณะโดยรวมของนางเกสรมาลา ยังคงเป็นตัวละครแบบแผนที่ปรากฏในศาสตร์าแลงเรื่องอื่นๆ คือ เป็นผู้มีความงดงาม เป็นผู้มีความจงรักภักดีต่อสามี ในศาสตร์าแลงเรื่องนี้ที่น่าสนใจที่ทึงใจให้นางเกสรมาลาใช้คำว่า “เปดีย์ (บุฎี)” ซึ่งแปลว่า “สามี” เรียกเจ้าสรอโตบเจกทุกครั้ง แม้ในเวลานั้นจะยังไม่เป็นสามีภรรยาด้วยกันก็ตาม

ความจงรักภักดีต่อสามีซึ่งเป็นคุณสมบัติของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตร์าแลงเรื่องนี้ มีการเน้นย้ำโดยผ่านความรักของนางเกสรมาลา ทำให้นางเป็นผู้มีบทบาทในเรื่องในฐานะตัวละครฝ่ายกระทำในการตามหาสรอโตบเจก (มากกว่าบทบาทของสรอโตบเจก) และพยายามใช้ปัญญาหาวิธีติดต่อกับสรอโตบเจกต่างๆ ที่ขัดแย้งกับแบบแผนของสังคม การใช้ปัญญาแก้ไขปัญหาดังกล่าว

เป็นลักษณะเด่นของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราเลบงเรื่องนี้ นางเกษรมาลาใช้ปัญญาจนในที่สุดได้พบกับเจ้าสरोโตบเจกและพยายามช่วยเจ้าสरोโตบเจกโดยไม่ให้โศกเศรษฐีผู้เป็นบิดารู้

นอกจากตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราเลบงจะสามารถแบ่งออกได้ 2 ประเภท ดังกล่าวมาแล้ว จากการศึกษาพบว่า ลักษณะตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราเลบงส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นตัวละครแบบด้านเดียว หรือตัวละครแบบแบน (Flat Character) กล่าวคือ ตัวละครเอกฝ่ายหญิงส่วนใหญ่ไม่มีพัฒนาการหรือความเปลี่ยนแปลงลักษณะของตัวละคร ทั้งทางกายภาพและลักษณะนิสัย ไม่ว่าตัวละครจะเปลี่ยนสถานภาพหรือบทบาทไปอย่างไรก็ตาม เช่น เปลี่ยนจากฐานะของพระชายาไปเป็นพระมารดาของพระโอรส ลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราเลบงยังคงกล่าวถึงในลักษณะเดิมไม่มีพัฒนาการหรือความเปลี่ยนแปลง

ดังนั้นตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราเลบงจะมีลักษณะคงที่อยู่ตลอด ลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายหญิงทั้งในศาสตราเลบงเรื่องที่ตัวละครเอกฝ่ายหญิง มีบทบาทเป็นรองตัวละครเอกฝ่ายชายหรือตัวละครหญิงมีบทบาทมากกว่าตัวละครเอกฝ่ายชายก็ตาม ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราเลบงมีลักษณะที่ไม่แตกต่างกันมากนัก ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราเลบงมีลักษณะเป็นตัวละครแบบแบน ประกอบด้วยคุณลักษณะทั้งภายนอกและภายใน เช่น จะต้องเป็นผู้มีรูปโฉมงดงามจะต้องมีคุณลักษณะเพียบพร้อมตามแบบกุลสตรีที่สังคมต้องการ กล่าวคือตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราเลบงมักปรากฏคุณลักษณะในฐานะที่เป็นเบญจกัลยาณี อันเป็นลักษณะของสตรีที่สังคมพึงประสงค์ มีการสั่งสอนผ่านตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราเลบง คุณลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราเลบงได้แก่

1. รูปโฉมงดงาม: คุณลักษณะภายนอกของตัวละครเอกฝ่ายหญิง

จากการศึกษาพบว่า คุณลักษณะภายนอกของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราเลบงที่สำคัญที่สุดน่าจะได้แก่คุณลักษณะด้านความงาม ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราเลบงทั้งตัวละครแบบแบนหรือตัวละครเอกฝ่ายหญิงนอกแบบแบนเช่น นางกาลีในเรื่องกาลี มีคุณลักษณะสำคัญร่วมกันประการหนึ่งคือเรื่องของความงาม

กวีผู้ประพันธ์ศาสตราเลบงนิยมประพันธ์และให้ความสำคัญกับความงามของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราเลบงมาก มีบทพรรณนาความงามของตัวละครเอกฝ่ายหญิงอย่างละเอียดว่าตัวละครเอกฝ่ายหญิงมีรูปร่างหน้าตางดงามมาก ทั้งรูปร่าง หน้าตา และกิริยามารยาท นอกจากนี้ความงามของตัวละครเอกฝ่ายหญิงยังถือเป็นคุณลักษณะประการหนึ่งของหญิงเบญจกัลยาณีด้วย เช่น บทพรรณนาความงามของนางสุษมาลันทาในเรื่องโศกกุลกุมารที่พรรณนารูปร่าง และหน้าตาของนางโดยพรรณนาตั้งแต่พระพักตร์เป็นต้นไป

เอพระโพธิ์	ยล่นางนารี	รัตนราชกัญญา
ทรงรูปอุดม	สวัสดีสมลักขณา	พระภักตรชระฤตา
	ภูจนนทรบุรมมี ฯ	
เกสาขมาญ์เขมา	นึ่งอุปมาเทา	ภูจสุลาบภูมรี
พระชาติโสกัน	ภูจนท โมลิ	เลื่องเลียมรมุณี
	เขี้ยวขิมชระฤตา ฯ	
พระการณทำงสง	วาสวงภูจทง	กนุ ไตรสุวรรณา
พระเนตรภูจนีล	สรตส์ริลโสภา	เพริศพระลลาฎ์
	ภูจพิลมาศ ฯ	
ภูโมทรทวย	โกงภูจจกวย	เกาทัณท์วารวาศ
พระนาสาสม	อุดมพิลาศ	ภูจกงเวรมาศ
	ศรวลสรตส์โสภา ฯ ¹⁸³	

คำแปล

ส่วนพระโพธิ์	ยลนางนารี	รัตนราชกัญญา
ทรงรูปอุดม	สวัสดีสมลักขณา	พระภักตร์พ้องใส
	คจจันทรบุรมมี ฯ	
เกศาผ้าขลิบ	จะอุปมาไป	คจปีกภูมรี
พระทนต์โสภณ	คจจันท โมลิ	เลื่องเลียมรมุณี
	น้ำเงินชระฤตา ฯ	
พระกรรมทั้งสอง	วาดวงคจก้าน	กรรไกรสุวรรณา
พระเนตรคจนีล	สคสวยโสภา	เพริศพระนลาฎ
	คจแวนเทียนมาศ ฯ	
คจนางระทวย	โกงคจปลาย	เกาทัณท์วารวาศ
พระนาสาสม	อุดมพิลาศ	คจตาขอมมาศ
	สคสวยโสภา ฯ	

¹⁸³ ฉิ่ง หุกซี้, เรื่องโศกฤตฤมาร, หน้า 32 - 33.

เรื่องสรรพสิทธิ์ พรรณนาถึงนางสุวรรณเกสรที่เป็นตัวละครเอกฝ่ายหญิงไว้ทั้งความงามในด้านรูปโฉมและกล่าวถึงกิริยาของนางว่า เดินงามเหมือนนางสุชาดาผู้เป็นมเหสีของพระอินทร์ จะหานางไหนในแผ่นดินมาเปรียบเทียบกับไม่มี ดังความในเรื่องสรรพสิทธิ์ว่า

ละนางจมเร็นพระชนมครุบ	บานปราถณญาบพระวสุธา
รีตลอต่อจตุรงรุปา	ภูจเทพกณญานาสวรรค์ศรี ฯ
พระภักตรภุมภวงดวงบุปผาน	ภูจกลพระจันทเจงรศมี
พระองคจตุรงภูจกนิริ	ฉวีเลื่องขุจิตินวนกลาย ฯ
สุฉนนเญาตจภูจทนลาบ-	มาศศุทาบชาบนิ่งพระกาย
กรพุมเกบาะกบสม โฉมฉาย	ลอบบ่สพพสายกายสรพวงค ฯ
ท่างรูปท่างฤกษ์รมขม	มินตจมินธสมรูปราง
ภูเณรวิลาสนิงยาสาย	หากภูจชานางศรีสุชาดา ฯ
ธมมดาชาศรีกนุงฉีแฉน	ภพแผนตบุงภนีสุมารา
นิงเชริสเรีสรกศรีณา	เผที่ยงศุทิมรูปาก็พุมบาน ฯ ¹⁸⁴

คำแปล

ลุนางจ่าเรีญพระชนมครบ	ได้คำรบสิบห้าพระวสุธา
ขิงลอต่อจตุรงรุปา	คจเทพกณญา ณ สวรรค์ศรี ฯ
พระภักตรพุมภวงดวงบุปผัน	คจกลพระจันท์แจ่งรศมี
พระองคจตุรงคจกนิริ	ฉวีเลื่องอ่อนสีนวลกลาย ฯ
พระถันน้อยจุมะพลับ-	ทองประทับคิตพระกาย
กระพุมชัคนนสมโฉมฉาย	งามจบสรรพสายกายสรพวงค ฯ
ท่างรูปท่างกิริยาที่เรียบร้อย	ไม่น้อยไม่ใหญ่สมรูปราง
คำเนนวิลาสจะยาดรย่าง	หากคจเป็นนางศรีสุชาดา ฯ
ธรรมดาเป็นสตรีในดินแดน	ภพแผนทบวงพนมสุเมารา
จะคัดเลือกหาสตรีไหน	เปรียบคู่รูปาก็ได้ ฯ

¹⁸⁴ พุทธศาสนมัจฉิตย, เรื่องสรรพสิทธิ์, หน้า 14 - 15.

เรื่องกาถิ กล่าวถึงนางกาถิที่เป็นตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่ไม่เป็นไปตามแบบแผนของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตร์าแลง โดยทั่วไป มีบทพรรณนาชมความงามของนางกาถิอย่างละเอียด เนื่องจากเป็นคุณลักษณะเด่นของตัวละครเอกฝ่ายหญิงของศาสตร์าแลงเรื่องนี้ โดยเฉพาะเรื่องกลิ่นกายของนางที่หอมติดกายชายที่ร่วมสังวาสกับนางถึงเจ็ดวัน อันเป็นสาเหตุให้สามารถจับพิรุณได้ว่า พญาครุฑเป็นผู้ลักนางกาถิ ไปยังวิมานฉิมพลี ดังนี้

เสฏฐมานมเหสี	นามแก้วกาถิ	ลุลลอะอิตหุมง
อิตมานสุรีณา	โสภามุทิมผง กนุโลงอส์สุรี ฯ	สมสพวงนุลง
กายเกิดตอสุจารย	อัมพรผุกาภา-	ฉิกา โสภี
ภกตุราโสภัน	ภูจนบุรุมมี รเลิบขมาญ์เขมา ฯ	ศกัฏฐภมรี
ลลาฎพิลาส	ภูจพพิลมาส	ทุมุแทงฉอินเฉอา
เมิลมาตัญญิม	ปปริมอิตเสา สัฎฐีสมสุร ฯ	ชิมขาค่านเนา
ฤพาล์ทำงสงขาง	ภูจแผลมาคัปราง	บัพรงผังสุร
นาสาสมสล์	ภูจกลคัณูร สวณสม โสภา ฯ	ซางจะคน่ถูร
ธมญ์เขมารล็ก	รลงปแผลค	ภูจนีลรัตนา
การณกบลดอน	ควรคน่ภูจนา รายริกสุรส์ถุมิ ฯ	ตรบคปทุมมา
ฉิมเจิมขมาญ์เขมา	โกงกบกลเกา-	ทัณฑทน่สุรส์สุรี
เนตฺรนางฤตาชฺระ	สุรพะราตี กณจกัชฺระฤตา ฯ	ภูจกถรศุมิ
กกบมุลคฤมุ	ผุนคับิขาน่สม	ศุมาสอต โสภา
คางคฺฐสมทฺร่ง	คน่ตฺร่งหตุธา วิณวิเสสสม ฯ	ภูจไถไอรา-
อมุรามทน่ตฺจ	รางเรียวคฺฐมารภูจ	บนุลาเกสิยวคฺถ
กฺรจกชฺระจฺราง	สสุรางหาก่ส- ขาคัชิมยล่ยง ฯ	มบุรแกวอุนคัข

แกะกบฏครเจ็ด กัชกบฏรพุม	ตรจะควรมีถ มุลกลุ่มผู้ร่ง เกะกบพิสี ฯ	ภูษกาตตุดบง- รางเราเรียวงง-
เชิงโศตสตุล อนกณามวยมาน	ภูจเจกมาสมูล ภูจปฺราณกาถ อิตเอมานทาต์ ฯ	สมสพวุธิตบี ลุดอส์อินทุริย
สมสวนท่างครูป ภูจมาสนพวคุณ	สุรวจสุริสุรส์สพว ลุดน่นเพกณาส กรแกนทสุรวลเสจร ฯ	สมนุรเลื่องจบาต์ เมิลมินมานทาต์
กบกายกรอุบ รคศุภาเครีองอบ	เทาะท่างรางรูป ณงยณงบสพวสาจ บณภูลอสส์รี ฯ	ปฺรเทีรพุมบ่าจ พิโฎรบบณจ่าจ
เป็นรไนอนก รวมรสเสนท์สนิทุช	ณานิ่งมิตตภักติ กฺลิตินภูติอินทุริย เทีบบาต์คนธา ฯ ¹⁸⁵	จูลจงเบติ ปฺร่าพิรราตรี

คำแปล

ท้าวมีมเหสี บมีสตรีใด	นามแก้วกาถ โสภาเทียบทัน เหนือปวงสาวศรี ฯ	ลอองามปราศหมอง สมส่วนบริบูรณ
กายเกิดอัศจรรย์ พักตราโสภณ	เนื่องด้วยผกาภา- คฺจจันท์บูรณมี เงาวิบขลับคำ ฯ	ฉิการ์ไศภี ศกคฺจภุมรี
นลาภูพิลาศ เมิลโษษุขามอ้ม	คฺจแวนเทียบมาส ประปริมหายเสร่า พจนาอ่อนหวาน ฯ	สุกใสปลั่งเปล่ง ดั่งชาดเต็มเนา
ปรางทั้งสองข้าง นาสาโค้งสม	คฺจผลหมากปราง คฺจกกรูปวาด	สดใสผุดผ่อง ด้วยช่างชำนาญ

¹⁸⁵ พุทธศาสนบณคฺจคฺย, เรื่องกาถ, หน้า 8 - 10.

	ส่วนสมโสภา ฯ	
	ทนต์คำเรียงเรียบ วาววับขลับมัน	คุณนิลรัตนา
กรรมกอบปรอดอล้วน	ชวนมองดูจดัง	กลีบคอกปทุมมา
	แรกบานสคไส ฯ	
ขนงคกคำ	ก่งอ่อนกลเกา-	ทัณฑ์อ่อนสคศรี
เนตรนางไสสค	สะอาดปราศราศี	ดูจกถร์ศรี
	กระงกไสสะอาด ฯ	
	ศอกอปรมูลกลม ปล้องสามชั้นสม	บ่าไหลโสภา
ผายผั่งสมทรง	ดูตรงหัตถา	ดูจวงไอยรา
	วิณวิเศษสม ฯ	
	นิ้วมือเรียวเล็ก	หนามเกลียวกลม
เล็บไสสว่าง	สว่างขาวราว	ผิวแก้วคนขัด
	ชมพุยลยง ฯ	
	ถันกลมเต่งตึง	ดูจผกาศัตต
บงกชกระพุ่ม	ตั้งชูควรมิล	รูปร่างบางเรียว
	กลิ้งกลมผุดผ่อง	
	เอวกอปรงดงาม ฯ	
	เชิงโศคกลมกลิ้ง	งามเกินจะเปรียบ
ใครไหนหนึ่งมี	ดูจกล้วยไข่มูล	งามสรรพอินทรีย์
	ดูจนางกาก็	
	บ่มีใครเกิน ฯ	
	สมส่วนครบทั้ง	ผิวเหลืองเรืองรอง
ดูจทองนพคุณ	นางฉลาดสคสรรพ	มองไม่มีขัด
	งามยิ่งหนักหนา	
	ยากเห็นด้วยตา ฯ	
	กอปรกายกลิ้ง	ท้วตัวไม่หาย
หาผกาเครื่องอบ	หอมทั่วทั้งร่างรูป	หอมเป็นที่สุด
	ใดเท่ากลิ้งเนื้อ	
	หอมทั่วกายสาว ฯ	
	ถ้าใครผู้ใด	เข้ามาร่วมรัก
ร่วมรสเสน่ห์สนธิ	ไหนเพื่อนภักดี	ถึงเจ้าคราตรี
	กลิ้งติดอินทรีย์	
	กลิ้งจึงจางไป ฯ	

จากที่กล่าวมาจึงสามารถสรุปได้ว่า ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราแลงไม่ว่าเป็นตัวละครในแบบหรือนอกแบบ ต่างเป็นตัวละครที่มีรูปโฉมงดงาม ทั้งด้านร่างกายและกิริยามารยาทอันเป็นการแสดงถึงคุณลักษณะภายนอกของตัวละครเอกฝ่ายหญิงของศาสตราแลงได้อย่างชัดเจน

2. คุณลักษณะภายในของตัวละครเอกฝ่ายหญิง

คุณลักษณะภายในของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราแลง เป็นคุณลักษณะที่มีการให้ความสำคัญเช่นเดียวกับคุณลักษณะภายนอก กล่าวคือ กวีผู้ประพันธ์ศาสตราแลงให้ความสำคัญกับคุณค่าด้านอื่นๆ ของตัวละครเอกฝ่ายหญิง นอกเหนือจากการพรรณนาหรือกล่าวถึงรูปโฉมของตัวละครที่มีความงดงามซึ่งเป็นคุณลักษณะภายนอก เนื่องจากการที่จะเป็นหญิงที่คตินั้นต้องไม่ได้มีเพียงรูปโฉมที่งดงามเท่านั้น แต่ต้องเป็นหญิงที่มีคุณลักษณะทางจิตใจที่ดีด้วย

จากการศึกษาพบว่า แนวคิดเรื่องการให้คุณค่ากับคุณลักษณะภายในของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราแลงได้รับการเน้นย้ำมากในศาสตราแลง เช่น เรื่องโศกคุณกุมารกล่าวถึงนางสุขมาลันทาว่าเป็นหญิงที่มีลักษณะเบญจกัลยาณีและกล่าวถึงลักษณะของหญิงเบญจกัลยาณีไว้อย่างชัดเจน ตรงกันข้ามกับตัวละครเอกฝ่ายหญิงในเรื่องกาเกี เพราะนางกาเกีเป็นหญิงผู้ที่มีคุณลักษณะภายนอกงดงามและมีผิวกายหอม แต่จิตใจชั่วร้ายจึงเป็นตัวอย่างของหญิงไม่ดีไม่ควรเอาเป็นเยี่ยงอย่าง สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ในการสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาให้แก่ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตราแลง คุณลักษณะภายในของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราแลงจึงได้รับการเน้นย้ำให้ความสำคัญไม่ต่างกับการให้ความสำคัญที่รูปลักษณะภายนอกคือ ความงามของตัวละครดังได้กล่าวไปแล้ว คุณลักษณะภายในของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราแลงสามารถวิเคราะห์ได้ดังนี้

2.1 ขาดิกำเนิดไม่สำคัญเท่าคุณลักษณะภายในที่ดี

จากการศึกษาพบว่า ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราแลงส่วนใหญ่เป็นนางกษัตริย์ หรือเป็นสตรีที่เกิดในตระกูลสูงจึงเพียบพร้อมด้วยคุณลักษณะต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นคุณลักษณะภายนอก คือ เป็นสตรีที่มีรูปโฉมงดงาม เป็นผู้มีคุณลักษณะด้านในที่ดี คือเป็นหญิงเบญจกัลยาณี คุณลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายหญิงดังกล่าวเป็นลักษณะที่สามารถพบได้ในศาสตราแลงเกือบทุกเรื่อง เช่น เรื่องโศกคุณกุมาร เรื่องสรรพสิทธิ์ ตัวอย่างเช่น เรื่องสรรพสิทธิ์กล่าวถึงนางนกกระจาบได้มาเกิดเป็นพระธิดาพระเจ้าพรหมทัต เจ้าเมืองพาราณสี ดังความที่ว่า

เรื่องเนาะเสละสินมิตาน์สุฎี	แถมลงเอสกุณีกาลมรณา
เทายกกำเนิดเกิดชาติชา	บุตรเสฎฐเจนนานาพาราณสี ฯ

นามพระพรหมทศขัตติยวงศ์	เทวีสทฺร่งอานูภาพปราบแผ่นดิน
กุสุมาโสภามเหสี	ชาธิ์เสสิสิสุนักรมการ ฯ
พระนางทรงครภบริบูรณครบ	ชวบจูลคมรบทศมาสา
นางก็ปฺรสตราชิตา	จากอุทราเจญพุมลง ฯ
พระบาทพรหมทศกตศตริบตี	กวางเกิดเบตีบุตร โจมยง
ทั้งนางกุสูมาราวงศ	เทวีสทฺร่งตรีระเตรกเพกกลง ฯ
โอยมานแมนบิเบบี	นุวราชบุตรสิรินवलอง
นางลออตองคทฺร่งมฏฐุมง	มินมานสิริผงปรพงบาน ฯ ¹⁸⁶

คำแปล

เรื่องนี้ละไว้ก่อนมิทันกล่าว	แถลงฝ่ายสฤณีกาลมรณา
ไปยกกำเนิดเกิดชาติเป็น	บุตรเสด็จเนา ณ พาราณสี ฯ
นามพระพรหมทศขัตติยวงศ์	ยิ่งใหญ่อานูภาพปราบแผ่นดิน
กุสุมาโสภามเหสี	เป็นใหญ่เสสิสิสุนักรมการ ฯ
พระนางทรงครภบริบูรณครบ	จวบเข้าคำรบทศมาสา
นางก็ปฺรสตราชิตา	จากอุทราออกไม่นาน ฯ
พระเจ้าพรหมทศกตศตริบตี	ใจเกิดไมตรีบุตร โจมยง
ทั้งนางกุสูมาราวงศ	ยิ่งทรงยินดียิ่งกันลง ฯ
ให้มีแม่นมให้กินสาม	ซึ่งราชบุตรสิรินवलอง
นางลออทั้งองค์ทรงหม่อมอง	ไม่มีสตรีผองแข่งขันได้ ฯ

ศาสตราแลบางเรื่องแม้จะกล่าวถึงชาติกำเนิดของตัวละครเอกฝ่ายหญิงว่า เป็นหญิงในตระกูลธรรมดา แต่นางมีคุณลักษณะอื่นๆ ที่ดีงาม เช่น มีรูปโฉมงดงาม มีกิริยามารยาดี มีคุณลักษณะภายในที่ดี ก็สามารถเลื่อนฐานะตัวเองจากลูกสาวชาวบ้านธรรมดาเป็นนางกษัตริย์ได้ ด้วยการอภิเษกกับกษัตริย์ผู้เป็นตัวละครเอกฝ่ายชาย เพราะความมีคุณลักษณะที่ดีอย่างอื่นสามารถทดแทนคุณลักษณะเรื่องชาติกำเนิดของตัวละครเอกฝ่ายหญิงได้ แสดงให้เห็นแนวคิดของสังคมกัมพูชาที่มีแนวคิดว่า หญิงที่ดีต้องมีคุณลักษณะดีทั้งทางกายและทางจิตใจ ส่วนชาติกำเนิดนั้นไม่สำคัญเท่าคุณลักษณะที่ดี อาจเป็นแนวคิดที่ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาที่ให้ความสำคัญกับ

¹⁸⁶ พุทธศาสนบณชิตย, เรื่องสพวลิตฺธิ, หน้า 14.

ความประพฤตินองบุคคลยิ่งกว่าชาติวรรณะที่ไม่อาจเลือกได้ ตัวอย่างศาสตราเล่มงที่กล่าวถึงตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่เกิดในฐานะบุตรคนธรรมดาแต่สามารถเลื่อนฐานะขึ้นไปอภิเษกกับกษัตริย์คือเรื่องมรณมาตา

เรื่องมรณมาตากล่าวถึงตัวเอกฝ่ายหญิงคือ เมื่อนางมรณมาตาไปเฝ้าพระเจ้าวิมลธรรมราชเสนาบดีให้นางเปลี่ยนเครื่องแต่งกายเสียใหม่ก่อนไปเข้าเฝ้า เมื่อนางชำระล้างร่างกายและเปลี่ยนเครื่องแต่งกายแล้วนางมีรูปโฉมงดงามมาก เมื่อพระเจ้าวิมลธรรมราชทรงทอดพระเนตรแล้วก็โปรดด้วยเห็นว่านางมีลักษณะเป็นหญิงครบลักษณะ ดังความที่ว่า

มรณมาตา	ททวลพสุตรา	เครื่องเทศทั้งพวย
นางงูตทีกกลาง	สุดิตสุดาตองคกาย เน็ดสพวสรพวงค ฯ	องคาเจ็ดฉาย
ภูจเทพอุปสร	ลอลอะบวร	โถมฉายรูปร่าง
เสร็จเหี่ยมนครี	เสนียชาสยาง เทาถววยกษตรา ฯ	บณเฐื่อนำนาง
ภูถ์เหี้ยน่าเหิง	คาลักษตรฤกมุถุเกิง	อิสุรสิรสา
เสฏฐทตสรพวงค	ไนนางกุมาริกา ปรกบนรลักษณ์ ฯ	ยลโถมฉายา
รูปร่างลอลอะ	ครจง์ครจจะ	จิณเจงวง์ภักุตร
ภูจนทรบุรณมี	พีสีชอกค ครบ์ครงภารา ฯ ¹⁸⁷	นาริครบ์ลักษณ์

คำแปล

มรณมาตา	รับพัสดรา	เครื่องเทศทั้งหลาย
นางอาบน้าล้าง	คกแต่งองค์คกาย เน็ดสรรพสรรพวงค ฯ	องคาเจ็ดฉาย
คจเทพอุปสร	ลอลงามบวร	โถมฉายรูปร่าง
เสร็จแล้วมนครี	เสนียชาตรยาง ไปถววยกษัตรา ฯ	ดำเนินนำนาง

¹⁸⁷ พุทธศาสนมณฑลพิษย, เรื่องมรณมาตา, หน้า 70.

ถึงแล้วนำขึ้น	คัลกษัตริย์รุ่งเรือง	อิศวรสิริสา
เสด็จทอดสรพวงค์	ของนางกุมาริกา	ยลโฉมฉายา
	ประกอบนรลักษณ์ ฯ	
รูปร่างงดงาม	งามสุกสดใส	สูงส่งวงพักตร์
ดุจจันทร์บุรณมี	พิถีเป็นอัคร	นารีครบลักษณ์
	ครอบครองพารา ฯ	

นอกจากนี้ศาสตร์าแลบงยัง ได้วิพากษ์วิจารณ์ตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่มีชาติกำเนิดสูง แต่ประพุดิตนไม่ดีว่าเป็นหญิงร้ายที่ไม่ควรเอาเป็นแบบอย่าง แสดงให้เห็นถึงการสอนคติธรรมในแนวคิดเรื่องการพิจารณาคณจากความประพุดิตมิใช่จากชาติตระกูล ดังปรากฏในเรื่องกาถิ กล่าวถึงกำเนิดของนางกาถิไว้ว่า นางเกิดจากดอกไม้แล้วฤษีเก็บเอามาเลี้ยงจนในที่สุดได้ไปเป็นนมเหยื่อของพระเจ้าพรหมทัตแต่นางประพุดิตนไม่ดี ท้ายที่สุดจึงต้องถูกลอยแพและสิ้นชีวิตกลางทะเล ดังความที่ยกมา

โอชุลวนเอยกัพรา	นิรอนกณานิง โสรจสุรง
เกิดมกแต่เอกองค	เองกณแฉงกณภูาลหุกา ฯ
มานญาติวานิงพิง	มานทุกขนิงริระกฐา
โสรจสุรงพิคังคา	เทาบัพวนบัพากับาน ฯ
สงขมิพุระสิทุธา	อนกเนานาไพุระสมสาน
อิตอนกนัาพุดิตมาน	พินะเทาโอชบานภูล ฯ
โอชจายแฉนฎีที่	แตวาริรงอพลั
อ็เพ็องคอกุสล	มานแตทุกขแตทวณุย์ ฯ ¹⁸⁸

คำแปล

โอ้ตัวเอ๋ยกำพริ้า	นิรใครจะช่วยคิง
เกิดมาแต่เอกองค	ในท่ามกลางดวงดอกไม้ ฯ
มีญาติจะพิงพา	มีทุกขจะช่วยรักษา
เก็บมาจากคังคา	ไปดูแลรักษาได้ ฯ

¹⁸⁸ พุทธศาสนบณชิตย, เรื่องกาถิ, หน้า 81.

ห้วงฟุ้งพระสิทธิธา	ท่านเนนาปาสมอสาน
ปราศไครนำข่าวมี	จากนี้ไปให้ได้คล ฯ
โอ้ไกลแดนดินที่	แต่ว่าริรอรับอยู่
เพราะตัวอกุศล	มีแต่ทุกข์แต่ฟูมฟาย ฯ

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่ปรากฏในศาสตราแลบง ให้ความสำคัญกับแนวคิดที่ว่า หญิงที่ดีต้องมีคุณลักษณะดีทั้งทางกายและทางจิตใจ ชาติกำเนิดนั้นไม่สำคัญเท่าคุณลักษณะที่ดี

2.2 หญิงเบญจกัลยาณี หรือสตรีครบลักษณะ

จากการศึกษาพบว่า แนวคิดเรื่องหญิงเบญจกัลยาณีของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราแลบง เป็นแนวคิดเรื่องคุณลักษณะของสตรีที่ดีที่สังคมกัมพูชาได้รับอิทธิพลจากแนวคิดเรื่องหญิงเบญจกัลยาณี หมายถึงหญิงที่มีลักษณะงาม 5 อย่าง คือ ผมงาม เนื้องาม (คือเหงือกและริมฝีปากแดงงาม) ฟันงาม ผิวงาม งามวัย (คือดูงามทุกวัย)¹⁸⁹ เรื่องโคกกุลกุมารกล่าวว่า ตัวละครเอกฝ่ายหญิงคือนางสุขุมาลันทาประกอบด้วยคุณลักษณะเบญจกัลยาณี ดังปรากฏในบทชมลักษณะนางสุขุมาลันทาว่า

ทรงรูปเจิดฉายโสภา	ฉูจพระจันทรา	ทิวาพารเพญบูรณมี ฯ
นึ่งคิตนึ่งคนรกสุรี	นิตยเนาแผนฉวี	ศุทาล์มุทิมเปรียบครีมนินมาน ฯ
ปรุกบปลุจพิชกัลยา-	ฉีนารวมฐาน	นึ่งเจ้าโคกกุลกุมาร ฯ
ชาดูเนบเนาเสนหส์นาล	เสพสุขสงสาร	นึ่งมหาบุรสรุรค์น ฯ ¹⁹⁰

คำแปล

ทรงรูปเจิดฉายโสภา	ดูจพระจันทรา	ทิวาพารเพญบูรณมี ฯ
จะคิตจะกรุ่นหาสตรี	นิตยเนาแผ่นดิน	เฉพาะคู่เปรียบเทียบไม่มี ฯ
ประกอบเบญจพิชกัลยา-	ฉีนาร่วมฐาน	กับเจ้าโคกกุลกุมาร ฯ

¹⁸⁹ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538), หน้า 140.

¹⁹⁰ ฉิ่ง ทุกข์, เรื่องโคกกุลกุมาร, หน้า 38.

เป็นคู่แบบเนาเสน่ห์สนาน เสพสุขสงสาร กับมหาบุรุษรัตน์ ฯ

เรื่องมรณมาตา ก็มีกล่าวถึงตัวละครเอกฝ่ายหญิงว่า มีลักษณะเป็นสตรีครบลักษณะด้วย ดังปรากฏในตอนพระเจ้าวิมลธรรมราชทรงทอดพระเนตรนางมรณมาตาแล้วก็โปรดด้วยเห็นว่านางมีลักษณะเป็นหญิงครบลักษณะ ดังความที่ว่า

รูปร่างลอลุละ	ตรงจตรงจะ	ฉิวแจ้ววงักฤศร
ภูจนทรบุรมมี	พิลีสขาคुक	นารีครบลักษณะ
	ครบคุรงการา ฯ ¹⁹¹	

คำแปล

รูปร่างงดงาม	งามสุกสดใส	สูงส่งวงพักตร์
คจจันทร์บุรมมี	พิลีสเป็นอักร	นารีครบลักษณะ
	ครอบครองพารา ฯ	

แนวคิดเรื่องหญิงเบญจกัลยาณีจึงเป็นแนวคิดเรื่องคุณลักษณะของสตรีที่ดีที่ปรากฏในตัวละครเอกฝ่ายหญิงของศาสตร์าแลงด้วย

2.3 เป็นผู้มีปัญญาแก้ปัญหาและอุปสรรคได้

ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตร์าแลง นอกจากจะมีคุณลักษณะภายนอกงดงาม มีคุณลักษณะภายในที่การเป็นผู้ประพฤติดี เป็นผู้มีลักษณะเบญจกัลยาณีดังได้กล่าวมาแล้ว คุณลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตร์าแลงคือ เป็นสตรีมีปัญญาสามารถใช้ปัญญาแก้ไขปัญหา วิฤตการณ์ และอุปสรรคต่างๆ ที่ผ่านเข้ามาในชีวิตให้ลุล่วงผ่านพ้นไปได้ด้วยดี คุณลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในการใช้ปัญญามีหลายประเภท ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตร์าแลงหลายเรื่อง เป็นหญิงที่มีสติปัญญาสามารถใช้ปัญญาที่มีช่วยเหลือสามเิกไขปัญหา หรืออุปสรรคต่างๆ ที่เข้ามาในชีวิตได้ ดังตัวอย่างเช่น เรื่องโลกกุดกุมาร ให้ความสำคัญกับคุณลักษณะด้านปัญญาของตัวละครเอกฝ่ายหญิงคือนางสุขุมาลันทามาก โดยกล่าวถึงนางสุขุมาลันทาช่วย โลกกุดกุมารแก้ไขอุปบายของคาม โภชกและพระเจ้าพรหมทัตได้ ดังความในเรื่องโลกกุดกุมารว่า

¹⁹¹ พุทธศาสนบณัติศย, เรื่องมรณมาตา, หน้า 70.

เอนางสุขุมาลันทา	สุฎาบ่เหี้ยเจ็ลลียถา	บพิตรอนกชาสุวามี ฯ
ทูกการเนะเล็ปอุณสุรี	รกมาน่กุมบี	อมุจาต่พรวยพระจินดา ฯ ¹⁹²

คำแปล

ฝ่ายนางสุขุมาลันทา	สดับแล้วตอบว่า	บพิตรท่านเป็นสามี ฯ
ไวยงานนี้แก่น้องหญิง	หาไก่อ๋ยามี่	เจ้ากั่วงวลพระจินดา ฯ

ตัวละครเอกฝ่ายหญิงของเรื่องพระสุธนกุมารคือนางมโนหรา เป็นกนิรีและมีคุณลักษณะภายนอกคือนางหญิงงาม สำหรับคุณลักษณะภายในของนางนั้นปรากฏในเรื่องว่านางเป็นผู้มีปัญญา มีการเน้นหลายครั้งเกี่ยวกับความมีปัญญา ดังจะเห็นได้จากตอนที่นางจะโดนบุชายัญ เมื่อนางทราบเรื่อง นางได้ใช้ปัญญากราบทูลพระเจ้าอาทิตย์ราชพระบิดาของพระสุธนว่า นางยังไม่เคยรำถวายพระบิดามาก่อนจะขอรำถวายก่อนบุชายัญ พระเจ้าอาทิตย์ราชก็ทรงยอม ดังความในเรื่องว่า

นางมานปฺราษญา กราบทูลบิดา	โฎยเดชะบุญ
บานสาองเนก	กรตไกรเล็สตน
	เร็ยร่าล่ชาติ ฯ ¹⁹³

คำแปล

นางมีปัญญา	กราบทูลบิดา	โดยเดชะบุญ
ได้สร้างอเนก	มากนั้กแต่ก่อน	มากยังเหลือถัน
	เร็ยทุกชาติ ฯ	

เมื่อนางมโนหารำแล้วนางได้ใช้ความสามารถในการรำรำจนทุกคนหลง นางใช้ปัญญาขอปีกของนางเพื่อจะได้รำได้ครบถ้วนพระเจ้าอาทิตย์ราชก็ยอม นางมโนหราเมื่อได้ปีกสวมเสร็จแล้วนางจึงรำต่อไปครั้นทุกคนเปลอนางจึงบินหนีกลับไปยังเมืองของนาง แสดงให้เห็นว่านางมโนหรานอกจากจะมีคุณลักษณะภายนอกแล้วยังมีคุณลักษณะภายในคือเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถแก้ไขปัญหาได้อีกด้วย ดังความในเรื่องว่า

¹⁹² ฉิ่ง หุกชี, เรื่องโกคกุลกุมาร, หน้า 41.

¹⁹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 82.

นางมานปราชญา แฉงจรจากกล สุรฎิโอบนงต์
 ยกสุลาบรต์รวท่างาย ๑¹⁹⁴

คำแปล

นางมีปัญญา แฉงจรจาก่อกล ถ้อยคำให้ฉงน
 เอาปึกหนึ่พ่น โด่ง่าย ๑

เรื่องสรรพสิทธิ์ กล่าวถึงนางสุวรรณเกสรที่เป็นตัวละครเอกฝ่ายหญิงใช้ปัญญาพิจารณา ลักษณะของพระสรรพสิทธิ์ที่โคนที่เลี้ยงถอดหัวใจเข้าในร่าง จึงเห็นความแตกต่างว่าไม่ใช่พระสรรพสิทธิ์ตัวจริงจึงรู้ว่าเป็นที่เลี้ยงถอดหัวใจมาเข้าอยู่ในร่างพระสรรพสิทธิ์ ไม่ใช่พระสรรพสิทธิ์ตัวจริง นางจึงไม่ยอมให้พระสรรพสิทธิ์ปลอมเข้าหานางได้ ดังความในเรื่องว่า

สุวรรณเกสรรัตนโมมขง	คน่ทรวงชางงคพระภคสุฎา
แตศฎาบ่สมฎิแฉลจรจา	กิริยาถุกเนาะพุมท่งง ๑
พระนางริงรีตคิตพิภาล่	แถมนงต์นึ่งบาศ์ภีเลี้ยงผง
นางริงพรวยพระทัยกนลง	นวนลูงคฺริระริระ โฎยปราชญา ๑ ¹⁹⁵

คำแปล

สุวรรณเกสรรัตนโมมขง	คฺทรวงเป็นองค์พระภคศคา
แตศคดับน้ำเสียงซึ่งจรจา	กิริยาที่ท่านันผิคท่านอง ๑
พระนางยั้งทวิคิตตรอมตรม	แถมฉงนกับที่เลี้ยงหายผอง
นางยั้งก้งวลพระทัยกนลง	นวนละองคฺริริโดยปัญญา ๑

นอกจากนี้นางสุวรรณเกสรที่เป็นตัวเอกฝ่ายหญิงในเรื่องสรรพสิทธิ์ ยังใช้ปัญญาหลอกให้ที่เลี้ยงในร่างพระสรรพสิทธิ์ปลอมให้แสดงฤทธิ์ถอดดวงใจ ทำให้ที่เลี้ยงในร่างของพระสรรพสิทธิ์หลงเชื่อนางและแสดงฤทธิ์ถอดดวงใจออกจากร่าง พระสรรพสิทธิ์จึงสามารถถอดดวงใจจากนกสาธิกากลับเข้าร่างของคนได้ ดังความในเรื่องสรรพสิทธิ์ตอนนางสุวรรณเกสรหลอกที่เลี้ยงด้วยปัญญาว่า

¹⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 86.

¹⁹⁵ พุทธศาสนมณีคฺติย, เรื่องสพวุสิทธิ์, หน้า 86.

เสด็จราชธิดาราวงศ์	เจตุมงคลปรบที่แทนจรไล
เหี้ยแถลงวาที่ท่างกรัไกร	โถยอาสาสรียปราชปราชญา ฯ
ขุณุมพุมแถลเจ็ญฤทธิพระองค	เสฎจทรงแปลงผลัดพระกายา
ศุรานันแตรนทีไอเจตญา	เคลาเสฎจถูกชีวิตบาน ฯ ¹⁹⁶

คำแปล

เสด็จราชธิดาราวงศ์	ออกประทับกับที่แทนเจียรระไน
แล้วแถลงวาที่ทังกรมไกร	โดยอาศัยปราชปัญญา ฯ
ข้าไม่เคยเห็นฤทธิพระองค	เสด็จทรงแปลงผลัดพระกายา
เพียงแต่บันลือพระเจษญา	เขว่าเสด็จถอดชีวิตได้ ฯ

แสดงให้เห็นว่า คุณลักษณะทางปัญญาของตัวละครเอกฝ่ายหญิงเป็นเรื่องที่กวีผู้ประพันธ์ ศาสตราแลบงให้ความสำคัญ และแสดงให้เห็นบทบาทของตัวละครเอกฝ่ายหญิงว่า หากเป็นหญิงที่มีปัญญาก็สามารถใช้ปัญญาแก้ไขสถานการณ์ร้ายหรืออุปสรรคต่างๆ ในชีวิตได้ รวมทั้งสามารถใช้ปัญญาช่วยเหลือสามีหรือคนใกล้ชิดได้ด้วย คุณลักษณะด้านปัญญาจึงเป็นคุณลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราแลบง

2.4 เป็นผู้มี ความซื่อสัตย์ต่อสามี

คุณลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราแลบงคือ จะต้องเป็นภรรยาที่ดีต้องเป็นผู้ที่มีความซื่อสัตย์ต่อสามี ไม่นอกใจสามี แม้จะต้องพลัดพรากจากกันไป ตัวละครเอกฝ่ายหญิงจะต้องรักษาความซื่อสัตย์ต่อสามีไว้ให้ได้ เพราะเมื่อหมดผลกรรมแล้ว อาจมีโอกาสดูแลกลับมาพบกับสามีและบุตรที่พลัดพรากจากกันไปได้อีก ด้วยผลบุญของการซื่อสัตย์ต่อสามี ไม่นอกใจสามี ดังตัวอย่างจากเรื่องกรุงศุภมิตร กล่าวถึงนางเกสินีที่เป็นตัวละครเอกฝ่ายหญิงมีความซื่อสัตย์ต่อพระเจ้ากรุงศุภมิตร ด้วยผลบุญที่นางกับพระเจ้ากรุงศุภมิตรซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ตั้งความปรารถนาพระโพธิญาณ ทำให้นายเกตราที่ปรารถนาจะได้นางเป็นภรรยาเมื่อเข้าใกล้นางจะเกิดร้อนรอนเหมือนไฟเผาทั้งนี้ด้วยพระบารมี ดังความในเรื่องว่า

¹⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

นายเกตุราเตรกตรี	โลมสัณเฑาะปรีติพัฑฐ
นางนาถพุมเสนหส์สนิท	พุมเมตรีเตรกจินดา ๑
เหตุแต่เดชะผล	นางนิรมลบานปราธนา
อัมมุนเจรินครา	นึ่งพระพงศโพธิสตุว ๑
จ้เมรนึ่งบานตราส	สมพุทฐจวบาสพุมมลาฆลาค
กุตตรีชวบชาก์ชาติ	ชากนุโสพระปราชญา ๑
นายเกตุราชง์ปรมาท	โนนางนาถชาพนิตา
นึ่งจูลชิตองคา	เหี้ยเกฎากฎาค์จูกอคิ ๑
อสทำงานอกเกตุรา	รวมรูกสานางเทวี
สิ่งโกตพระบารมี	พิตพุมหานกวกกามา ๑ ¹⁹⁷

คำแปล

นายเกตุราชินคีตริ	โลมต้องการประติพัฑฐ
นางนาถไม้เสนหส์สนิท	ไม้ไมตรีอินคีจินดา ๑
เหตุแต่เดชะผล	นางนิรมลได้ปรรธนา
แต่ก่อนหลายครั้งครา	กับพระพงศโพธิสตุว ๑
จำเนียรจะได้ตรัส	สัมพุทฐชัคไม้กลาคลาด
กษัตริย์จวบทุกชาติ	เป็นมเหสีพระปราชญา ๑
นายเกตุราใคร่ปรมาท	โนนางนาถเป็นพนิตา
จะเข้าใกล้องคา	แล้วร้อนเร่าจูกอคิ ๑
สิ้นทั้งนักเกตุรา	รวมรักษานางเทวี
ถ้านขามพระบารมี	จริงไม้กล้าผูกกามา ๑

ในเรื่องพุทธิแสน กวีผู้ประพันธ์ได้กล่าวถึงคุณสมบัติข้อหนึ่งของนางกักริคือมีความรักภักดีต่อสามี ดังปรากฏในเรื่องว่า นางกักริเป็นตัวละครหญิงที่แสดงถึงความรักต่อพระพุทธิแสนผู้เป็นสามีอย่างมากโดยไม่ได้มีความระแวงสงสัย แม้พุทธิแสนจะถามเรื่องดวงตานางสิบสองและยารักษาดวงตาต่างๆ นางก็บอกไปจนหมดสิ้น เมื่อนางกักริพบว่าพระพุทธิแสนหนีไปก็คร่ำครวญด้วย

¹⁹⁷ พุทธศาสนบณฺฑิตย, กรุงสมุทมิทร, หน้า 29.

ความอาลัยอาวรณ์และออกตามหาพระพุทฺธิแสน เมื่อพบพระพุทฺธิแสนแต่ไม่สามารถตามไปได้นางได้ตั้งความปรารถนาขอเกิดร่วมกับพระพุทฺธิแสนและได้ครองคู่กัน

กาลพระมกฉลฺ์	ขุณฺมเมียงเม็ลยลฺ์	อนฺตรธานเทา
เห็ยสุมกัฉเ็ต	เทาเก็ตมูลเนา	นึ่งพระจมเจา
	จกราชโทสา ฯ	
เสฎฺจเก็ตเนานิตฺยแกบรชลสัยลิต		ชาติขามนุสฺสมนา
เทาษาราชสีห์	อสุรีครุทา	ขุณฺมสุมเก็ตษา
	ควรรุเสนห้สนง ฯ	
เห็ยโอยฆลาตฆลา	โอยพระราชา	ตามขุณฺมวิญ โห่ง
ภูจขุณฺมตามพระ	มหิมาฉลาตฉลง	พารพานไพรผง
	ถึบากเสาะสา ฯ ¹⁹⁸	

คำแปล

เมื่อพระมาดล	ข้าเมียงมอญล	อันตรธานเทา
แล้วขอกำเนิด	ไปเกิดร่วมเนา	กับพระจอมเจ้า
	ผุกราชโทษา ฯ	
เสด็จเกิดเนานิตยัรมชลสยลิต		ชาติเป็นมนุษย์
แม้เป็นราชสีห์	อสุรีครุทา	ข้าขอเกิดเป็น
	ควรรุเสนห้สนอง ฯ	
แล้วให้คลาดคลา ให้พระราชา		ตามข้าคืนแล
เหมือนข้าตามพระ	มหิมาสลับฉลง	พารพานไพรผอง
	ถึบากเสาะสา ฯ	

เรื่องสรรพสิทธิ์ กล่าวถึงคุณลักษณะด้านความซื่อสัตย์ต่อสามีของนางสุวรรณเกสรผู้เป็นตัวละครเอกฝ่ายหญิงของเรื่องว่า เมื่อเห็นพิรุษาพระสรรพสิทธิ์ที่กลับมาจากการประพาสป่าไม่ใช่พระสรรพสิทธิ์องค์จริง นางก็พยายามหาวิธีบายเบี่ยงที่เลี้ยงที่อยู่ในร่างพระสรรพสิทธิ์ แล้วด้วยเหตุผลบุญที่พระสรรพสิทธิ์ที่เป็นพระ โภธิสัตว์กับนางไม่เคยประพาศคิดในกามบุญนี้จึงช่วยให้

¹⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 112.

เลี้ยงในร่างพระสรรพสิทธิ์เกิดความร่ำร้อนเหมือนไฟเผา และนางก็เสริมว่าไม่สบาย นางสุวรรณ
เกสรจึงรอดพ้นจากที่เลี้ยงในร่างของพระสรรพสิทธิ์ไปได้ ดังความในเรื่องสรรพสิทธิ์ว่า

แต่โผยอณาจนุญขารมี	ในพระจักรีจอมภพไตร
นึ่งนางนาริมานนิสสัย	บานสาางเจริญไกรแดร่าชาติ ฯ
พุ่มแกลลปรุพรีตคคิกกาเม	บุญเนาะบงแพรแปรโอยนุลาต
ภีเลี้ยงโจรจิตคคิกคิวิวาท	จูตภูถ่านางนาถจรรวมรกุส ฯ
บณภูลาจิตคคิเนาะโอยเกฎาภูวาล	ภูงเกถึงเฉะฉวลชรวลชัวร์ญาท
แตวาช็โลมโอมวรลัษณ์	ตามโผยเสาะสมัครกุฎีเสุนหา ฯ ¹⁹⁹

คำแปล

แต่ด้วยอำนาจบุญขารมี	ในพระจักรีจอมภพไตร
กับนางนาริมนิสสัย	ได้สร้างเจริญไกรแต่ทุกชาติ ฯ
ไม่เคยประพาศคคิกกาเม	บุญนั้นหันแปรให้คลาด
ที่เลี้ยงโจรจิตคคิกคิวิวาท	เข้าถึงนางนาถใครร่วมรักรัษ ฯ
บันดาลจิตนั้นให้ร้อนรุ่ม	คุดเพลิงไหม้จนวุ่นสันชัค
แต่มันพยายามโลมโอมวรลัษณ์	ตามโดยสมัครคคิเสุ่นหา ฯ

ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในเรื่องสรอโตบเจก เป็นผู้มีความรักมั่นต่อตัวละครเอกฝ่ายชาย ใน
เรื่องนี้ น่าสนใจที่ทักท้วงใจให้นางใช้คำที่มีความหมายว่า สามี เรียกเจ้าสรอโตบเจกทุกครั้งแม้ในเวลา
นั้นจะยังไม่ได้อภิเษกหรือยังไม่ได้เป็นสามีภรรยาด้วยกันก็ตาม แสดงให้เห็นถึงความรักเดียวใจเดียว
ของนางต่อคู่หมั้นเป็นอย่างดี

นอกจากนี้ทักท้วงผู้ประพันธ์สาตราแลบงยังได้กล่าวถึงตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่ไม่ซื่อสัตย์ต่อ
สามีไว้ด้วย แต่กล่าวว่าหากตัวละครเอกฝ่ายหญิงคนใดไม่ซื่อสัตย์ต่อสามีก็ต้องพบกับความวิบัติ
ในบั้นปลาย เหมือนตัวละครเอกฝ่ายหญิงในเรื่องกาเกิ ซึ่งตัวละครเอกฝ่ายหญิงคือนางกาเกิไม่
ซื่อสัตย์ต่อสามีคือพระเจ้าพรหมทัต ไปรักพญาครุฑ และยังไม่ซื่อสัตย์ต่อพญาครุฑไปมี
ความสัมพันธ์กับคนธรรมดาทำให้นางต้องพบกับวาระสุดท้ายด้วยการลอยแพและเสียชีวิตไป
ท่ามกลางทะเล ดังความในเรื่องกาเกิว่า

¹⁹⁹ พุทธศาสนบณัตติย, เรื่องสรรพสิทธิ์, หน้า 87.

รลกลโบทโพงพาย
 ลิจลงนางกุนงมหา-
 กุสศรีสุรีณาคาบ
 คณิตกบต์จิตตปฏิ
 กำพุงเพญเสนาหา
 ผายผิตปฏิทำงาย
 ควรรกาน่จูบาบ่ธมา
 ทุกโอยนรชาติชน
 ควรรีเยนรกขลิมสาร
 ชานุณยบานขลวน ไถล
 กุมเรวีฎจกศตรี
 นีรเทศองคอนุตราย
 เพราแต่พิค่นิต
 ทาถ่แต่องคเองอ-
 บายเนาะเองมกผุญ-
 คณาจเพราค่นิต
 มกรงเพียรเวทนา
 เนาะเนานากณฎาถ
 สุลาบ่เทานานรก
 ลุะฎล่่มกศาสนา

แบกขจาด่ขายเจญพิศุณา
 สมุทรมิญกัษชีวี ฯ
 กุมตรงตราบ่แกวกากี
 โจลสุวามีเสพสหาย ฯ
 จิตตเกสานีกเนือยฌาย
 เพราะโจรจิตตจงสมพนุช ฯ
 ตามคาถาปุรเสีรลน่
 ชาปุรสิทุธิปุรเสีร ไกร ฯ
 พระอาจารย์แจงแกไข
 พิตพ่ิ่งพ่นาก่กาย ฯ
 แกวกากีเคเนือยฌาย
 รูปกณแญงกณ โฎจลน่ ฯ
 เจิกโจรจิตตสุราถสรสน่
 นุตรายรูปรงทุกขเพกกุฎาถ ฯ
 นุทาทาน่หน่ฎล่ฎจจิตต-
 ตริะตรีมเตรกตรง่ตราถ ฯ
 แต่เอกาเอ โกกาล-
 มหาสมุทรรท่ทุกข ฯ
 รงโทสทุกขตามเวรา
 พระพุทธเยิงเนะบานตราส่ ฯ²⁰⁰

คำแปล

คลื่นซัด โบกแพลอย
 นางจมลับในมหา
 กษัตริย์ใดไผ่ดี
 คิคขบถจิตสามี
 กำลังเต็มเสนาหา
 ประพฤติผิตสามีงาย

แดกกระจัดพลัดกระจาย
 สมุทรรปล้นสิ้นชีวี ฯ
 อย่าเถียนอย่างแก้วกาก็
 ทิ้งสามีไปมีชู้ ฯ
 จิตแพศยานีกเหน้อยหน่าย
 เพราะเจาะจิตจงสัมพันธ์ ฯ

²⁰⁰ พุทธศาสนบณฺฑิตฺย, เรื่องกาคี, หน้า 82 – 83.

ควรถือขนบธรรมมา	ตามคาถาประเสริฐล้วน
ไว้ให้รักษาดิชน	เป็นประสิทธิประเสริฐไกร ฯ
ควรเรียนหาแก่นสาร	พระอาจารย์แจ้แก่ใจ
เป็นบุญตัวได้อำไพ	เป็นที่พึ่งพำนักกาย ฯ
อย่าทำคุณภัยตรีย์	แก้วกาก็เขาเหนียวหนำย
นिरเทศองค์อันตราย	กายถูกลอยล่องลอยไกล ฯ
เพราะเนื่องจากความคิด	จิตโจรใจเบาและร่าน
จนกระทั่งตัวเอง	ต้องรองทุกข์อันตรายยิ่ง ฯ
บาปนั้นติดตามตน	ทันกำหนดคลลคจจิต
เลวร้ายเพราะความคิด	ครีตรองเพียงเสพสราญ ฯ
มารองกรรมเวทนา	แต่เอกาเอโกกาล
นั้นเนา ณ ท่ามกลาง	มหาสมุทรทนทุกขา ฯ
ตายไปเนานรก	รองโทษทุกข์ตามเวรา
ลูมาถึงศาสนา	พระพุทธรานี้ได้ตรีศ ฯ

จากที่กล่าวถึงลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตร์าแลบงมาข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตร์าแลบงสามารถจำแนกได้เป็นสองประเภทคือ ตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่เป็นหญิงที่ดี และตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่เป็นหญิงไม่ดี ลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่ดี ต้องเป็นผู้มีคุณลักษณะทั้งภายนอก คือต้องเป็นผู้มีรูปโฉมงดงาม เป็นผู้มีคุณลักษณะภายในที่ดี คือ เป็นสตรีเบญจกัลยาณี เป็นผู้มียัญญา และเป็นผู้มีความซื่อสัตย์ต่อสามี เป็นต้น ส่วนตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่ไม่ดีนั้นแม้จะมีคุณลักษณะภายนอก คือมีรูปโฉมภายนอกงดงาม แต่ไม่มีคุณลักษณะภายในที่ดี เช่น นอกใจสามี ไม่ซื่อสัตย์ต่อสามี ศาสตร์าแลบงได้สั่งสอนให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังเห็นว่า เมื่อตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่ไม่ดี เช่น นางกาก็ในเรื่องกาก็เมื่อไม่มีความซื่อสัตย์ต่อสามีก็ต้องได้รับผลกระทบที่นำไปสู่ความวิบัติในบั้นปลาย

4.5.2.2 ตัวละครฝ่ายร้าย หรือฝ่ายปรปักษ์

จากการศึกษาพบว่า ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตร์าแลบง เป็นตัวละครฝ่ายตรงข้ามกับตัวละครเอกฝ่ายชายและฝ่ายหญิง ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตร์าแลบงมีลักษณะการสร้างตัวละครที่คล้ายคลึงกับการสร้างตัวละครฝ่ายตัวเอก กล่าวคือ ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ที่สร้างด้วยลักษณะตัวละครแบบด้านเดียว หรือตัวละครแบบแบน (Flat

Character) กล่าวคือ ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ไม่มีพัฒนาการหรือความเปลี่ยนแปลง ลักษณะของตัวละครทั้งทางกายภาพและทางด้านจิตใจ ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตราแลงที่สร้างขึ้นให้มีลักษณะตรงข้ามกับฝ่ายตัวละครเอกและเป็นสัญลักษณ์ของอธรรม เป็นตัวละครที่แสดงบทบาทความชั่วร้ายตั้งแต่ต้นเรื่องจนกระทั่งจบเรื่อง โดยกำหนดให้ผลกรรมชั่วตามสนอง โดยให้ตัวละครเอกซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของธรรมะสามารถปราบได้ด้วยฤทธิ์หรือด้วยความสามารถอื่นๆ

ตัวละครฝ่ายร้าย หรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตราแลงมีทั้งที่เป็นตัวละครฝ่ายชายหรือหญิง แต่การนำเสนอมูลเหตุแห่งการทำความชั่วร้ายในเรื่องนั้นมีลักษณะคล้ายกัน ทั้งตัวละครฝ่ายชายและฝ่ายหญิง กล่าวคือมีอกุศลกรรมเป็นมูลเหตุสำคัญตามคติคำสอนในพระพุทธศาสนา ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตราแลง จึงมีนัยยะสำคัญในการสั่งสอนคติธรรมไม่น้อยกว่าตัวละครเอกฝ่ายชายฝ่ายหญิง เพียงแต่ลักษณะการสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาผ่านตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์เพื่อแสดงให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตราแลงได้เห็นว่า การประพฤตินทางไม่ดีหรือการประพฤติชั่วหรือทำชั่วเป็นสาเหตุให้ได้รับความทุกข์ในบั้นปลาย เพราะผลกรรมชั่วนั้นตามสนอง ตรงข้ามกับฝ่ายตัวละครเอกที่มีการทำความดี แม้ต้องประสบความทุกข์จากการกระทำของตัวละครฝ่ายศัตรู ฝ่ายร้าย หรือฝ่ายปรปักษ์แต่ท้ายที่สุดผลบุญหรือความดีที่ได้ทำก็จะกลับคืนสนองให้ตัวละครเอกได้รับความสุขในบั้นปลาย

ด้วยเหตุนี้ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตราแลงจึงมีความสำคัญไม่น้อยกว่าตัวละครเอก เพราะนอกจากตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตราแลงจะเป็นตัวละครที่ทำให้ฝ่ายตัวละครเอกมีความโดดเด่นยิ่งขึ้น และทำให้ตัวละครเอกในศาสตราแลงได้แสดงบทบาทของตนด้วยอุปสรรคต่างๆ ที่ตัวละครฝ่ายร้ายได้ทำขึ้นแล้ว ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตราแลงยังเป็นตัวละครที่สอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาให้กับผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตราแลงให้เห็นถึงผลของกรรมชั่วหรือการทำความชั่ว เพื่อผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตราแลงจะได้ละกรรมชั่วและประกอบแต่กรรมดีเพื่อผลบุญในบั้นปลายอีกด้วย ดังนั้นจึงอาจจัดแบ่งลักษณะของตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตราแลงออกได้ดังนี้

1. ลักษณะภายนอกของตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์

จากการศึกษาพบว่า ศาสตราแลงไม่มีการกล่าวถึงหรือบรรยายถึงลักษณะภายนอกของตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ที่เด่นชัด ส่วนใหญ่เป็นการบรรยายถึงตำแหน่งหน้าที่ ฐานะของตัวละครเท่านั้น แตกต่างจากตัวละครเอกฝ่ายชายหรือฝ่ายหญิงที่จะให้ความสำคัญกับรูปลักษณ์

ภายนอกของตัวละครด้วย ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตร์าแลงส่วนใหญ่มีฐานะหรือตำแหน่งสูงกว่าตัวละครเอก

ดังตัวอย่างเช่น เรื่องโคกกุลกุมารกล่าวถึงตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ คือ คามโกชกที่มีตำแหน่งเป็นเจ้าเมือง ได้เห็นนางสุขุมาลันทาชายาของโคกกุลกุมาร แล้วก็คิดปรารถนาตัวนาง แต่ถ้าหากไม่ได้นางก็จะหาทางให้หน้าไปถวายพระเจ้าพรหมทัตผู้เป็นกษัตริย์ที่เป็นเจ้านาย ทั้งคามโกชกกับพระเจ้าพรหมทัตจึงพยายามหาหนทางวางอุบายต่างๆ เพื่อให้ได้นางสุขุมาลันทา จนในที่สุดนางต้องหนีกลับบ้านเมืองของนาง

ศาสตร์าแลงเรื่องอื่นๆ เช่น เรื่องกรุงสุกมิตร์ไม่ได้กล่าวถึงลักษณะของพระเจ้าสุกมิตร์ผู้เป็นตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ไว้มากนัก แต่กล่าวถึงเพียงว่าเป็นพระอนุชาและเป็นพระอุปราชาของพระเจ้าสุกมิตร์ เช่นเดียวกับเรื่องสรรพสิทธิ์กล่าวถึงเพียงว่าตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์มีตำแหน่งเป็นที่เลียดเท่านั้น ไม่ปรากฏแม้กระทั่งชื่อของตัวละคร เรื่องมรณมาตา กล่าวถึงตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์เป็นตัวละครฝ่ายหญิงคือนางกาฬี แต่ไม่ได้กล่าวถึงรูปร่างลักษณะของนางกาฬีไว้แต่อย่างใด กล่าวถึงเพียงว่าเป็นแม่ม่ายเท่านั้น

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์าแลงไม่นิยม หรือไม่ให้ความสำคัญกับการบรรยายหรือพรรณนาลักษณะภายนอกของตัวละครฝ่ายปรปักษ์ในศาสตร์าแลงแต่อย่างใด ส่วนใหญ่กวีผู้ประพันธ์นิยมกล่าวถึงแต่ลักษณะภายนอก เพียงตำแหน่งหรือฐานะของตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์เท่านั้น ส่วนรายละเอียดส่วนใหญ่กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์าแลงให้ความสำคัญกับการบรรยายหรือพรรณนาลักษณะด้านจิตใจที่ประสงค์จะประพาดพิงของตัวละครฝ่ายปรปักษ์มากกว่า การไม่ให้ความสำคัญกับรูปลักษณ์หรือฐานะภายนอกของตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตร์าแลง กวีผู้ประพันธ์อาจต้องการกล่าวถึงหรือมีนัยยะในการสั่งสอนให้แก่ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตร์าแลงว่าในการพิจารณาคนควรดูจากภายใน ไม่ใช่พิจารณาเฉพาะรูปลักษณ์ภายนอกเท่านั้น เหมือนกับการกล่าวถึงตัวละครฝ่ายร้ายที่กวีจะกล่าวถึงลักษณะทางด้านจิตใจของตัวละครมากกว่า

2. ลักษณะภายในจิตใจของตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์

ลักษณะภายในของตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ที่กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์าแลงนำเสนอในลักษณะของผู้ประพาดพิงประกอบกรรมชั่ว หรือ อุกุศลกรรม ตรงข้ามกับตัวละครเอกฝ่ายชายและฝ่ายหญิงในประพันธ์ศาสตร์าแลงเป็นผู้ทำกรรมดีหรือกุศลกรรม จากการศึกษาพบว่า การกล่าวถึงบทบาทของตัวละครที่แตกต่างกันระหว่างตัวละครที่ทำกรรมดีกับกรรมชั่ว สอดคล้องกับคติการวรรณกรรมของศาสตร์าแลงที่มีจุดประสงค์เพื่อสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาให้แก่

ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตราแลง โดยเฉพาะการเน้นย้ำแนวคิดเรื่องกรรมที่นำเสนอเป็นกติกาวรรณกรรมของวรรณกรรมประเภทนี้ เพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตราแลงมีความเชื่อมั่นในกฎแห่งกรรม

อกุศลกรรม ในทางพระพุทธศาสนา พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายว่าหมายถึง “กรรมที่เป็นอกุศล, กรรมชั่ว, บาป, การกระทำที่ไม่ดี คือ เกิดจาก อกุศลมูล...”²⁰¹

การทำกรรมชั่วหรือ อกุศลกรรม ของตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในวรรณกรรมประเภทศาสตราแลงที่นำเสนอด้วยภาพแทนของตัวละครที่มีจิตใจประกอบไปด้วยอกุศลมูล จึงได้กระทำความชั่วต่างๆ

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายความหมายของ อกุศลมูล ว่าหมายถึง “รากเหง้าของ อกุศล, ต้นเหตุของอกุศล, ต้นเหตุของความชั่วมี 3 อย่าง คือ โลภะ โทสะ โมหะ”²⁰²

ดังนั้นในการศึกษาลักษณะภายในจิตใจของตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตราแลงแบ่งออกตามลักษณะของการทำความชั่วอันเกิดจากอกุศลมูล 3 ประการ ได้ดังนี้

2.1 ความโลภ: มูลเหตุของอกุศลกรรม

ความโลภ หรือ โลภะ เป็นอกุศลมูล หรือต้นเหตุของการทำความชั่วประการแรก เกิดจากความอยากได้ พระอนุรุทธาจารย์ อธิบายถึงลักษณะของความโลภ หรือ โลภะ ไว้ในคัมภีร์ อภิธัมมัตถสังคหะว่า

โลภะ (ความโลภ) คือสภาวะอยากได้

อีกนัยหนึ่ง โลภะ คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมอยากได้

อีกนัยหนึ่ง โลภะ คือ ความอยากได้...²⁰³

นอกจากนี้พระอนุรุทธาจารย์ยังได้เปรียบเทียบถึงลักษณะของความโลภ (โลภะ) ไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ว่า

²⁰¹ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า 358.

²⁰² เรื่องเดียวกัน.

²⁰³ พระคันธสารากวีวงศ์ (ผู้แปล), อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, 2546), หน้า 270.

โลกะเป็นการคิดข้องในอารมณฺ์ โลกะเหมือนดังที่ยึดจับถึงไว้ เพราะเป็นสภาวะคิดข้องในอารมณฺ์ เหมือนขึ้นเนื้อที่วางไว้บนกระเบื้องร้อนเพราะเป็นสภาวะต้องการ เหมือนผ้าเปื้อนน้ำมัน เพราะเป็นสภาวะสละออกไม่ได้ เหมือนแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยวพัดพาขยะ คือ ท่อนไม้ กิ่งไม้ ใบไม้ และหญ้าแห้งทั้งหมดไปสู่มหาสมุทร เพราะเป็นสภาวะเจริญเพิ่มพูนโดยความเป็นแม่น้ำคั้นหาซึ่งพัดพาไปสู่อบาย²⁰⁴

จากการศึกษาพบว่า ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตราแลงหลายเรื่องทำความเข้าใจว่าเป็นเพราะตัวละครนั้นๆ มีความโลภ ความอยากได้ ความปรารถนาสิ่งต่างๆ ที่ไม่ใช่ของตน ความโลภของตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ที่ปรากฏในศาสตราแลง มักเป็นความโลภอยากได้ทรัพย์สมบัติ ราชสมบัติ รวมทั้งความโลภอยากได้ภรรยาผู้อื่น ดังนั้นจึงต้องพยายามหาวิธีทำ ความชั่วต่างๆ เพื่อให้ได้สิ่งที่ต้องการนั้น ความโลภจึงเป็นสิ่งที่วิผู้ประพันธ์มักจะกล่าวถึงในฐานะที่เป็นลักษณะภายในจิตใจของตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์

ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตราแลงที่มีความโลภอยากได้ทรัพย์สมบัติ หรือราชสมบัติผู้อื่นปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในเรื่องกรุงสุกษุมิตร กล่าวถึงพระเจ้า อสุกษุมิตรพระอนุชาของพระเจ้าสุกษุมิตร เกิดความโลภปรารถนาในราชสมบัติของพระเจ้าสุกษุมิตรผู้เป็นพระเชษฐา (แม้ในเรื่องจะอธิบายว่าเป็นกรรมเก่าของพระ โทษิตสัตว์ตามมาทัน) ทำให้พระเจ้า อสุกษุมิตรยกทัพเข้ามาแย่งชิงราชสมบัติ พระเจ้าสุกษุมิตรจึงเสด็จหนีออกจากพระนครพร้อมด้วยพระมเหสีและพระโอรส ดังความว่า

ดาพระเรียมราชจักรี	เสฎฐพุมปรมณี	โอยราชสมบตดิรฎฐา ฯ
เสฎฐเสฎฐพุมพิจารณา	โสยสุขสกุตา	อิสูรสมบตดิยูล่ง ฯ
เมฎฐเพี้ยพุมกิตเอองค	อญอนุชสง-	สารสควเอกอุทรา ฯ ²⁰⁵

คำแปล

ว่าพระเรียมราชจักรี	เสด็จบ่ปราณี	ให้ราชสมบัติรัฐา ฯ
แสดงเสด็จบ่พิจารณา	เสวยสุขศักดา	อิสูรสมบัติยาล่วง ฯ

²⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 271.

²⁰⁵ พุทธศาสนมณฑลพิศุข, กรุงสุกษุมิตร, หน้า 11.

โฉนดเลขบ่คิดที่องค์

เราอนุชง-

สารสัตว์เอกอุทรา ฯ

เรื่องโศกกุลกุมาร กล่าวถึงคามโทษกและพระเจ้าพรหมทัตว่า เป็นตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่าย
ปรปักษ์ที่กระทำชั่ว เพราะปรารถนาอยากได้นางสุมาลันทาผู้เป็นภรรยาของโศกกุลกุมาร จึงได้ทำ
กลอุบายต่างๆ เพื่อให้ได้นางมา ดังความที่ว่า

มหาชนสรเสีรุกรบมาต์	พากษเนาะพุมสูงาต์	ฉิ่งฉลู่เทาคามโทษก ฯ
ชาเจาเมืองเนาคุนงสุรุก	เทาเม็ลนางสุ-	ขุมาลันทาเทวี ฯ
ยลลู่เสีสแลงนารี	ประฎจกลสรี	ทิพเพทออุปสรสวรรคา ฯ
จาบจิตคนคิตถเถา	เบือญยกษา	ภริยาพุมสมเสกจกฉี ฯ
ควรรชอคุคมเหสี	กษัตราธิบตี	ชिरาชอสิวรสิรสา ฯ
เทีบคามโทษกยาตรา	วิลเทาคุรีหา	คัมบ่ล้เนาฐานฐิต ฯ
หฤทัยไมฯ คนคิต	กาจกาน่ทุจจริต	อธรมมกามฤสุยา ฯ ²⁰⁶

คำแปล

มหาชนสรเสีรญทุกปาก	ค่านันไม่สงัด	รู้ไปถึงคามโทษก ฯ
เป็นเจ้าเมืองอยู่ในเมือง	ไปคูนางสุ-	ขุมาลันทาเทวี ฯ
ยलगามเลศกว่านารี	ประคจกลสรี	มิพเพทออุปสรสวรรคา ฯ
จับจิตคิตครุ่นคูล	ถ้าเราเอาเป็น	ภริยาบ่สมควม ฯ
ควรรเป็นอัครมเหสี	กษัตราธิบตี	ชिरาชอสิวรสิรสา ฯ
จึงคามโทษกยาตรา	คีนไปคฤหา	คัมบ่ล้เนาสถานสถิตย์ ฯ
หฤทัยคานิ่งครุ่นคิต	กาจถื่อทุจริต	อธรรมกามริษยา ฯ

ตัวละครฝ่ายปรปักษ์ในเรื่องพระสุธนกุมาร คือ พราหมณ์โหร ไม่ปรากฏรายละเอียด
เกี่ยวกับตัวละครตัวนี้อย่างชัดเจนนัก เพียงแต่กล่าวถึงในตอนที่น่าบุตรมาถวายพระสุธน ก็กล่าว
เพียงว่า พราหมณ์ผู้นี้เรียกว่าพราหมณ์ปราชญ์โหรา เป็นผู้มีความรู้ศิลปศาสตร์เป็นปราชญ์ทางด้านรู้
มนตร์วิชาการกอบเชื้อสายไม่มีใครเสมอพราหมณ์ผู้นี้ได้ เมื่อบุตรของตนไม่ได้เป็นมเหสีของพระ
สุธน พราหมณ์จึงใช้โอกาสที่ทำนายฝันของพระเจ้าอาทิตย์ราชวางอุบายให้นุชาญนางมโนหรา

²⁰⁶ ฉิ่ง หุกจี, เรื่องโศกกุลกุมาร, หน้า 39.

เพื่อที่จะให้บุตรสาวของคนได้เป็นพระมเหสี เกิดจากความโลภของพราหมณ์โหรนั่นเอง ดังความในเรื่องกล่าวว่

เอโหรเล็กกบ่ง	ทูลมินตรงบญ โฉตเสฏจ
ถาเบ็โฎยกลกกิจ	บานบุนาถุกพิสี ๑
เทีบบานอสจไร	บาดทุกขภัยเกิดสวสฎิ
สุขกษานตสิริทฐิ	กุนงนคราธาสุตฺรปฺรธา ๑ ²⁰⁷

คำแปล

ฝ่ายโหรยกกำบัง	ทูลไม่ตรงโกหกกษัตริย์
ว่าถ่าโดยกลกกิจ	ได้บุนาถุกพิสี ๑
จึงได้สิ้นจัญไร	สิ้นทุกขภัยเกิดสวสฎิ
สุขกษานตสิริทฐิ	ในนครธาธาสุตฺรปฺรธา ๑

ด้วยเหตุที่พราหมณ์โหราทูลให้บุนาถุกนิวมโนธา นางมโนธาจึงต้องใช้ปัญญาเอาตัวรอดหนีกลับไปยังเมืองของนาง เมื่อพระสุธนกลับมาไม่พบนางมโนธาจึงออกตามหา เมื่อไปพบถุกิและได้รับของที่นางมโนธาฝากไว้ พระสุธนจึงให้พราหมณ์ทริกกลับมาทูลพระเจ้าอาทิตยธาธิราชให้ลงโทษพราหมณ์โหร พระเจ้าอาทิตยธาธิราชจึงให้จับโหรใส่กรงเหล็กแล้วมอบให้พนักงานคุมตัวไว้ ดังความในเรื่องว่

โหรานะเฟิงเทา	เสฎจ โอบจาบฎาก่ทฺรงแฎก ๑
ปฺรคตโอบกุนากังธา	จាំพยาบาลชษาบพ่นเพก ²⁰⁸

คำแปล

โหรานันจิ้นไป	กษัตริย์ให้จับใส่กรงเหล็ก
มอบให้พนักงาน	คอยดูแลแน่นหนานัก

²⁰⁷ พุทธศาสนบณชิตย, พุทธศุนกุมธา, หน้า 76.

²⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 133.

เมื่อพระสุธนเสด็จกลับเมืองพร้อมด้วยนางมโนหรา พระองค์ให้เหล่าเสนาตัดสินโทษ แล้วให้เพชรฆาตนำไปประหารชีวิตในป่า และได้ระบุไว้ตอนท้ายว่า พราหมณ์ผู้นี้ในสมัยพุทธกาล ได้มาเกิดเป็นพระเทวทัต เป็นการเน้นย้ำให้ผู้อ่านหรือฟังศาสดาแลบงเรื่องนี้ได้เห็นผลกระทบชั่วที่ทำไว้จะได้รับผลกระทบสนองตอบอย่างชัดเจน ดังที่กวีผู้ประพันธ์ได้เน้นเรื่องกรรมไว้ในตอนนี้อย่าง

เหตุกมฺมกายเอง	เนาะมกพิเพรง	ชาติมุนุกราสไกร
แตงตามองคฺปฺราณ	มินมานฆุลาตไฆล	เวียรจากสพฺวไถญ
	รงทุกขเวทนา ฯ ²⁰⁹	

คำแปล

เหตุกรรมกายเองนั้นมาจากอดีต	ชาติก่อนกลาดไกร
มักตามองคฺปฺราณ	ไม่มีคลาดไคล
	เวียรจากทุกวัน
	รองทุกขเวทนา ฯ

เรื่องสรรพสิทธิ์ กล่าวถึงพี่เลี้ยงของพระสรรพสิทธิ์เป็นตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ว่า พี่เลี้ยงเกิดความโลภปรารถนาตำแหน่งพระอุปราชและปรารถนานางสุวรรณเกสรผู้เป็นชายาของพระสรรพสิทธิ์ จึงถอดดวงใจเข่าร้างของพระสรรพสิทธิ์ในเวลาทีพระสรรพสิทธิ์ถอดดวงใจเข้าไปในรูปของกวาง ดังความที่ว่า

ภีเลี้ยงแกลลเนาจํารูปเสฎฺจ	วาเคจแปรจิตตคิตฺตฺรุษส
ถาคฺราเนอะอญเพญฺญนุฆบฺพส	พิเพฺรอะสพฺวสิทฺธิกุมารา ฯ
เชืออญโอบเนาจํารูปทฺรง	เนะจํชาลฺงงอิตฺปฺราชญา
สุวณฺณเกสรลฺอไถลลฺลตา	มินรวงเทามาคํงบานไถญ ฯ
ทํางทีอุปราชนฺรี	สรุํงการสาวสฺรีเจรินุกราสไกร
บานอญอัสเหียกฺมฺสงสฺย	นรณานิงไฉนถาเมญฺจบาน ฯ ²¹⁰

²⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 233.

²¹⁰ พุทธศาสนบณฺฑิตฺย, เรื่องสพฺวสิทฺธิ, หน้า 85.

คำแปล

พี่เลี้ยงซึ่งอยู่เฝ้าร่างเสด็จ	มันเลี้ยงแปรจิตคิดทรยศ
ว่าครานี้เราเพ็ญบุญสูงส่ง	เนื่องเพราะสรรพสิทธิ์กุมารฯ
เชื่อเราให้อยู่เฝ้ารูปทรง	นี่แม่นมันเป็นเขลาปราศปัญญา
สุวรรณเกษตรลออโสภา	ไม่พ้นไปไหนคงได้ในมือฯ
ทั้งที่อยู่ปราชนุรี	ศฤงคารสาวศรีมากกลาดไกร
ได้แก่เราสิ้นแล้วอย่าสงสัย	ผู้ใดโฉนจะว่าอย่างไรได้ฯ

ตัวละครฝ่ายปรีกษ์ของเรื่องมรณมาตาคือนางกาลิ เป็นแม่เลี้ยงของนางมรณมาตาเป็นตัวละครที่เป็นตัวแทนของความชั่ว นางกาลิเป็นผู้มีจิตจกไฟในอกุศลมูล มีแต่ความโลภ ความโกรธ ความพยาบาทประทุษร้ายผู้อื่น ตั้งแต่ทำร้ายนางกฤตกาเกสิ รวมทั้งนางมรณมาตาจนถึงกับวางแผนสังหารนางมรณมาตา และให้นางจันทาสาลีปลอมตัวเป็นนางมรณมาตา แต่สุดท้ายนางจันทาสาลีก็ถูกประหารชีวิต จึงทำให้นางกาลิสำนึกผิดและกลับตัวเป็นคนดีแตกต่างจากปลาบู่ทองของไทย²¹¹

ตัวละครฝ่ายปรีกษ์ในเรื่องสรอโตบเจก หรือ เทววงศ์กุมาร มีปรากฏอย่างชัดเจนคือ โภคเศรษฐีที่กระทำความชั่วไปด้วยความโลภเป็นใหญ่ กล่าวคือ เมื่อเห็นว่าชนเศรษฐีตายไปแล้วทำให้เจ้าสรอโตบเจกยากจน จึงพยายามขัดขวางไม่ให้เจ้าสรอโตบเจกได้แต่งงานกับนางเกษรมาลาที่เป็นบุตรของตน และแกล้งทำเป็นไม่รู้จักรรยาของชนเศรษฐีจนถึงสั่งให้คนเขียนตีกรรยาของชนเศรษฐีจนถึงแก่ความตาย ทำให้เจ้าสรอโตบเจกต้องเป็นกำพร้าและได้รับความยากลำบากต่างๆ ในเวลาต่อมา เนื่องจากความผิดที่ทำไปไม่ร้ายแรงมากนัก ดังนั้นเมื่อภายหลังเศรษฐีสำนึกความผิดได้พระเจ้าเทววงศ์กุมารจึงตั้งให้เป็นเจ้าเมือง

ตัวละครฝ่ายปรีกษ์ของเรื่องสังข์ศิลป์ชัยที่ชัดเจนที่สุดคือ พี่สาวทั้งหกคนของนางปทุมมา และกุมารทั้งหก เป็นตัวละครที่มีความอิจฉาริษยาพระสังข์ศิลป์ชัยด้วยความโลภ และได้คิดอุบายต่างๆ เพื่อที่จะทำลายพระสังข์ศิลป์ชัย จนถึงการปลุกพระสังข์ศิลป์ชัยตกเหวเพื่อแย่งความดีความชอบในการช่วยเหลือพระนางเกษรสมุณฑามาเป็นของตน กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์าแลงเรื่องนี้ได้นำเสนอแนวคิดเรื่องผลกรรมให้เห็นผลกรรมชั่วของตัวละครฝ่ายปรีกษ์คือ ในท้ายที่สุดตัวละครเหล่านี้ถูกเนรเทศออกจากวังกลายเป็นราษฎรธรรมดา ส่วนตัวละครฝ่ายปรีกษ์อีกตัวหนึ่งคือยักษ์กุมภณัฑ์ ที่ลักนางเกษรสมุณฑาไปและภายหลังได้รับผลกรรมคือถูกพระสังข์ศิลป์ชัยสังหาร

²¹¹ ดวงเด่น บุญปก, “มรณมาตา: ปลาบู่ทองฉบับภาษาเขมร,” วารสารมนุษยศาสตร์ปริทรรศน์ 20 (ภาคเรียนที่หนึ่ง 2541): 19.

2.2 ความโกรธ: มูลเหตุของอกุศลกรรม

โทสะ หรือ ความโกรธ จัดเป็นมูลเหตุของอกุศลกรรมอีกประการหนึ่งที่กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์าแลงนำเสนอผ่านตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ พระอนุรุธาจารย์อธิบายลักษณะของ โทสะไว้ในคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังหะว่า

โทสะ (ความโกรธ) คือ สภาวะประทุรร้าย

โทสะเหมือนงูพิษที่ถูกทูปตี เพราะเป็นสภาวะครุร้าย เหมือนอสนีบาตเพราะเป็นสภาวะแผ่ไป(ทั่วร่างกาย) เหมือนไฟป่าเพราะเป็นสภาวะเผาที่ตั้งของตนเหมือนศัตรูที่ได้โอกาสเพราะเป็นสภาวะประทุรร้าย เหมือนน้ำมูตรเน่าผสมยาพิษ เพราะเป็นกองโทษโดยสิ้นเชิง²¹²

ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตร์าแลงที่มีความโกรธหรือโทสะ เป็นอกุศลมูลหรือเป็นมูลเหตุแห่งอกุศลกรรม หรือการประพุดิชั่วปรากฏอย่างชัดเจนในเรื่องกรุงสุกษุมิตร กล่าวถึงเมื่อพระเจ้าอสุกษุมิตรเกิดความโลภในราชสมบัติของพระเจ้าอสุกษุมิตรแล้ว ได้เกิดโทสะหรือความโกรธพระเจ้าอสุกษุมิตรที่ไม่ยอมยกราชสมบัติให้ตนเองด้วย ดังความที่ปรากฏในเรื่องว่า

คัมภีร์เนยลนินทา	กุตตรอดเจสุตา	นิงชาปร โยชนกอลวิ ฯ
พุมบานครบกรุงบุรี	นุราณเวณี	คัมคัมางบิดา ฯ
เสฏจทรงพระ โกรธมหิมาเสทีรชลาโยรา		รนุชค่างพระหฤทัย ฯ ²¹³

คำแปล

สืบต่อคดีขนิทา	กษัตริย์ปราศเกษญา	จะเป็นประ โยชนกอะไร ฯ
บ่ได้ครอบครองบุรี	นุราณเวณี	สืบต่อแทนบิดา ฯ
เสด็จทรงพระ โกรธมหิมาแทบทลายอุรา		หวาดหวั่นพระหฤทัย ฯ

จากการศึกษาพบว่า ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตร์าแลง นอกจากจะมีความโกรธหรือโทสะอันเนื่องมาจากความโลภ ดังปรากฏในเรื่องกรุงสุกษุมิตรแล้ว ตัวละครฝ่ายร้ายหรือ

²¹² พระคันธสารากวีวงศ์ (ผู้แปล), อภิธรรมมัตตสังคหะ และปรมัตตทีปนี, หน้า 271.

²¹³ พุทธศาสนบณชิตย, กรุงสุกษุมิตร, หน้า 11.

ฝ่ายปรีภยยังสามารถเกิดความโกรธหรือโทสะได้จากการถูกคูหมั้น ดังเช่น เรื่องหงส์ยนต์ กล่าวถึง พระเจ้าปัญจชาติ เมื่อทราบว่า พระสุวรรณกุมารเข้าหานางปทุมเกสรผู้เป็นพระราชธิดาก็เกิดความโกรธ จึงตรัสสั่งให้เพชฌฆาตจับตัวพระสุวรรณกุมารไปประหาร โดยมีได้พิจารณาไตร่ตรองให้ถี่ถ้วนก่อน ดังความในเรื่องว่า

อำมาตย์กราบทูลราชา	สมเญจเสฎฐา	ชุราบชาก์กุนงพระหฤทัย ฯ
เสฎฐทุรง์โกธาเพกไกร	บนทุลดาไห	อส์ทำงเพชฌฆาตราดักุณา ฯ
รวสเฟิงฉาบๆ มุณีมนา	ชุมโจอมจาบว่า	กัณจเนะจง โอยชุซาบ์ ฯ
เหียนาเจญเทาโอยฉาบ	ชกเทาสมุลาบ	อิพูวกุมบุรเพียณา ฯ ²¹⁴

คำแปล

อำมาตย์กราบทูลราชา	สมเด็จเจษฎา	ทราบชัดในพระหฤทัย ฯ
เสด็จทรงโกรธายังไกร	บันทุลว่าเนะ	ถ้วนทั้งเพชฌฆาตทุกคน ฯ
เร็วขึ้นเร่งรีบว่องไว	ล้อม โจมจับมัน	ร้ายกาจนี้ผูกให้แน่น ฯ
แล้วนำออกไปให้เร็ว	เอาไปประหาร	บัดนี้อย่านานเลขหนา ฯ

ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรีภยในศาสตราแลบง กวีผู้ประพันธ์นำเสนอแนวคิดเรื่อง โทสะหรือความโกรธว่าเป็นมูลเหตุของความชั่ว นอกจากจะเป็นตัวละครฝ่ายชายแล้ว ในศาสตราแลบงบางเรื่องเป็นตัวละครฝ่ายหญิง เช่น เรื่องพุทธนิสเสน กล่าวถึงนางสันธมารเมื่อทราบจากกาวา นางสิบสองหนีไปก็เกิดความโกรธ ดังความที่ว่า

สนธมารบานสุฎาบ	ภพากุยก์แกอกปฺราบ	เกรวโกรธอิตแกลง
ละแลงรวบส	เหาะหวสคเครง	ภูถ่นครเอง
	จรจูลเสาะสา ฯ ²¹⁵	
สนธมารชิงฉาส	มุณีมนาแปรศุลาส	สมุเบิมโอมรเฆา
ธัธาด์สุกิมไสก	จงไรเพกกุว	วาคิตปงเทา
	กุมโอยรวจเพีย ฯ ²¹⁶	

²¹⁴ พุทธศาสนบณชิตย, เรื่องหงส์ยนต์, หน้า 90.

²¹⁵ พุทธนิสเสนนางกฐรี, หน้า 36.

คำแปล

สันธมารได้สดับ ยินคำกาปรับ	กริ้วโกรธปราศเกรง
ลูทั้งผู้เจ็บ	ถึงนครเอง
	เหาะเลขครืนเครง
	จรเข้าทันใด ฯ
สันธมารโกรธมาก ว่องไวแปรผลัด	นำกล้วเทียมโหด
ใหญ่อ้วนทะมึน	มันคิดปองไป
	อย่าให้พ้นเลย ฯ

กวีผู้ประพันธ์เรื่องพุทธิแสน ต้องการแสดงให้เห็นผู้อ่านทราบถึงลักษณะของความโกรธที่อาจกลายมาเป็นการผูกอาฆาตพยาบาท เพราะเมื่อนางสันธมารทราบว่าพระพุทธิแสนเป็นบุตรของนางเพาก็เกิดความโกรธ ดังความในเรื่องว่า

ฉิ่งเหียวอลงกา	ตบิตกุนนางเพา	เกรวโกรธอดอากั
กัณทิตคคุม	ตามกัหังยกุส	กิตเองอลอากั
	พุมเจญจระจ ฯ ²¹⁷	

คำแปล

รู้แล้วรุ่มร้อน	ด้วยลูกนางเพา	กริ้วโกรธไม่อัน
ความคิดคิตคคุม	ตามความโกรธยักษ์	กิตเองอ้วนอัก
	ไม่ออกเจรจ ฯ	

กวีผู้ประพันธ์เรื่องพุทธิแสน ได้เน้นย้ำถึงผลกรรมของการทำความชั่วที่มีที่มาจากโทสะหรือ ความโกรธว่า ผลของการที่นางสันธมารโกรธนางสิบสองและผูกพยาบาทพระพุทธิแสน เพราะเป็นลูกของนางเพา นางสันธมารจึงหากลอุบายหลอกให้พระพุทธิแสนเดินทางไปเอายาที่เมืองของนาง และมีจดหมายให้นางกังรีว่าเมื่อพระพุทธิแสนไปถึงให้นางกังรีตั้งเสนาอำมาตย์จับพระพุทธิแสนกิน แต่ฤษีได้แปลงสารเสี้ยใหม่ เมื่อไปถึงนางกังรีจึงอภิเษกกับพระพุทธิแสน ต่อมาพระพุทธิแสนหนีนางกังรีกลับเมือง นางกังรีเสียใจจนสิ้นพระชนม์ เมื่อนางสันธมารรู้ว่าพระพุทธิ

²¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

²¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

แสนเดินทางกลับมาเมืองอินทปัตต์ นางสันธมาร โกรธมากจึงกลับคืนร่างเดิมเป็นยักษ์เข้าจะจับ พระพุทฺธิแสน พระพุทฺธิแสนจึงยกมือซ้ายขว้างไปต้องนางสันธมารตายเพราะผลกรรมชั่วที่นางทำไว้ด้วยความ โกรธ ดังความในเรื่องว่า

หญิงผู้แสนมารกาจกษัตริ์ คงขลโพิศศคว	ยกุลสตรีก็เกรวโกรธไกร ฯ
ทล่ทบ่พุมบานเพี้ยไน ณัรริงณัรไฏ	รนุทธ่อต่องคอินทริย ฯ
แปรปรังรูปรูคิรี ขะขำมาค้ขุมิ	ทนุทริงทนุทริภาพสุธา ฯ
ภล็กภลลุกจราสจราลเนตรา ฎจวงสุริยา	กรเพกกรเพาโลโลต ฯ
กัพต้ปรำฟิรจงโตนต ธากฎ็เกรวโกรธ	กรนวนคงควนพิฆาต ฯ
สุทุะจุมกจาบ่พระบาท พุทฺธิแสนนรนาถ	ชिरาชมหากรพุดติ ฯ
พระเล็กลงชัษมุทาบ่มุทาค่ตรุวตรุงยกุลภลลาค่	ก็กัลยชีวิตมรณา ^{๒๑๘}

คำแปล

รู้ถึงสันธมารร้ายกาจยิ่ง	ประทับเห็น โพิศศคว	ยักษ์ก็กริ้วโกรธไกร ฯ
อดกลั้นบ่ได้เลยไน	สั้นเท้าสั้นมือ	ตกใจสิ้นองค์อินทริย ฯ
แปรเปลี่ยนรูปคจคิรี	ขบกัดปากพลัน	เกะกะกิดขวางพสุธา ฯ
แตกตื่นเร่าร้อนเนตรา	คจวงสุริยา	แลขำเลื่อง โลค โคต ฯ
ความสูงเจ็ดปลายโตนต	ถิบคินกริ้วโกรธ	ผูกพยาบาทพิฆาต ฯ
รีเข้ามาจับพระเจ้า	พุทฺธิแสนนรนาถ	ชिरาชมหาจักรพรรดิ ฯ
พระยกมือซ้ายขว้างไป	ต้องตรงยักษ์พลัด	ก็กัลยชีวิตมรณา ฯ

2.3 ความหลง: มูลเหตุของอกุศลกรรม

โมหะ หรือ ความหลง จัดเป็นอกุศลมูล หรือ เหตุของอกุศลกรรม อันเป็นต้นเหตุของการประพฤติชั่วอีกประเภทหนึ่ง กวีผู้ประพันธ์ศาสตราแลบงได้นำเสนอกุศลมูลประเภทนี้ผ่านตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตราแลบง พระอนรุทธาจารย์ อธิบายลักษณะของโมหะ หรือ ความหลง ไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ว่า

²¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 112 - 113.

...โมหะ (ความหลง) คือ สภาวะหลง

อีกนัยหนึ่ง โมหะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์หลง

อีกนัยหนึ่ง โมหะ คือ ความหลง ความหมายก็คือ การกระทำจิตใจให้มีคบอด โดยปิดบังฝ่ายดีไว้โดยสิ้นเชิง ประจักษ์การที่ความมืดมื้อมีองค์ 4 (วันแรม 14 ค่ำ เวลาเที่ยงคืน ป่าช้า และเมฆทึบบังพระจันทร์) ได้กระทำความมืดแก่จักขุ...²¹⁹

ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะของโมหะ หรือ ความหลง ที่ชัดเจนในเรื่องของสังข์ คือ พระเจ้าวิมลที่หลงนางจันทิจนขับไล่ นางจันทาเทวีและขของสังข์ออกจากเมือง และพระเจ้าสามลซึ่งไม่พอใจที่ได้ขของสังข์เป็นลูกเขยก็ทำไปเพราะความหลง (โมหะ) อันเป็นอกุศล แต่ท้ายที่สุดตัวละครเหล่านี้ก็ต้องรับผลกรรมที่ตนได้ก่อไว้ แสดงให้เห็นว่า ตัวละครฝ่ายปรปักษ์ในเรื่องของสังข์มีลักษณะที่เป็นแบบแผนของตัวละครฝ่ายปรปักษ์ที่สามารถพบได้ในศาสตราแลงทั่วไป

ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะของโมหะ หรือ ความหลง ที่ชัดเจนในเรื่องโคกกุลกุมาร คือ พระเจ้าพรหมทัต ที่เป็นตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในเรื่องโคกกุลกุมาร พระเจ้าพรหมทัตหลงเชื่อคามโกชกจึงปรารธนาแข่งชิงภรรยาของโคกกุลกุมาร โดยหาวิธีการต่างๆ กำจัดโคกกุลกุมารและได้ตัวนางสุขุมาลันทาภรรยาของโคกกุลกุมารมาเป็นของตน เมื่อโคกกุลกุมารยกทัพมาปราบพระเจ้าพรหมทัต ได้บริภาษพระเจ้าพรหมทัตว่าเป็นกษัตริย์ผู้ประกอบไปด้วยโมหะ คือ ความหลง ดังความในเรื่องโคกกุลกุมารว่า

มานพระบนทุลดา	วียกสูตร โมหา	องคอนุชพาล โฉตจุก ๆ
โถยแดพากุชคามโกชก	นำเทานรค	พุมคิตบาปเพียรเวรา ๆ ²²⁰

คำแปล

มีพระบนทุลว่า	เหวยกษัตริย์โมหา	องค์อันชพาล โฉตเขลา
ตามแต่คำคามโกชก	นำไปนรค	ไม่คิดบาปเวรเวรา ๆ

²¹⁹ พระคันธสารากวิวงศ์ (ผู้แปล), อภิธรรมมัตตสังคหะ และปรมัตตทีปนี, หน้า 268.

²²⁰ ฉิ่ง หุกซี, เรื่องโคกกุลกุมาร, หน้า 146.

ด้วยผลกรรมของการการประพาศิษฐ์ด้วยอกุศลมูลคือ โมหะ หรือ ความหลง ของพระเจ้าพรหมทัต จึงทำให้โลกกุดกวมารต้องยกทัพมาปราบ และกัฬศรของโลกกุดกวมารจนตกข้างสิ้นพระชนม์ ต้องไปเสวยทุกขเวทนาในนรกมหาตาปน์เป็นเวลาถึงครึ่งกัลป์ ดังความในเรื่องโลกกุดกวมารว่า

กาลเนาะเองคุมหากุศตฺร พุระบาทพุรหมทตฺต	นุวคาม โภชกอบฺรีย ฯ
ภิตฺธลาคักพีเลฎฐี ภูวณฺถล่แผนฎฐี	กฐีณกษัยชีวิตชนมา ฯ
ธลาคักเทาโสยทุกขเวทนา เนานรกมหา-	ตาปน์ภูถักนุละกูปคตฺ ๒ ²²¹

คำแปล

กาลนั้นฝ่ายองค์มหากษัตริย์ พระเจ้าพรหมทัต	และคาม โภชกอบฺรีย ฯ
กัฬศรจากหลังดำริ ล้มถึงแผ่นดิน	กษัตริย์ชีวิตชนมา ฯ
ตกไปเสวยทุกขเวทนา ในนรกมหา-	ตาปน์ถึงครึ่งกัลป์ครบ ฯ

ศาสตราแลบงบางเรื่องกล่าวถึงโมหะหรือความหลงของตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรีภัยพร้อมกับการกล่าวถึงอกุศลมูลประเภทอื่นๆ คือ โทสะ หรือ ความโกรธ เช่น เรื่องพระพุทธิแสนกล่าวถึงนางสันธมารที่เป็นตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรีภัยว่าเป็นผู้ที่มีโมหะ (ความหลง) และโทสะ (ความโกรธ) ดังความในเรื่องพุทธิแสนว่า

กาลนางทฺรงครภ ปฺรเสีร โสภา	คัมบ่แขบิ
ภากุถล่สนุขมาร	โมหาอฺปรีย
	กุมกวนคุมเนา ๒ ²²²

คำแปล

กาลนางทรงครภ ประเสริฐ โสภา	คำรบสามเดือน
ยินถึงสันธมาร	โมหาอฺปรีย
	กริ้วโกรธกล่าว
	คุมแค้นพยายามทออยู่ ฯ

²²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 147.

²²² พุทธิแสนนางงุรี, หน้า 49.

นอกจากตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์โดยตรงในศาสตราแลบงจะเป็นผู้มีโมหะ หรือ ความหลง เป็นเหตุให้ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตราแลบงประกอบกรรมชั่วแล้ว ตัวละครฝ่ายดีในศาสตราแลบงบางตัวที่ไม่ได้เป็นตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์โดยตรง ก็อาจมี โมหะ หรือ ความหลง เป็นเหตุให้ก่อความผิดเป็นบางครั้งได้ ดังปรากฏในเรื่องขงสั๋ง ที่มีตัวละครอย่างเช่น ท้าววิมลราช พระบิดาของขงสั๋งผู้ถูกโมหะ หรือ ความหลงครอบงำ จนถึงกับสั่งให้สังหารขงสั๋ง แต่ด้วยบุญบารมีของพระขงสั๋งผู้เป็นพระโพธิสัตว์ของสั๋งจึงรอดพ้นไปได้

ตัวละครประเภทนี้มักไม่ได้กล่าวถึงผลกระทบจากการกระทำเพราะความหลงรุนแรงเหมือนตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์โดยตรงที่ได้รับผลกระทบจนถึงแก่ชีวิตและต้องรับผลกระทบในนรก เช่น พระเจ้าพรหมทัตในเรื่องโลกกฤตุมาร แต่ตัวละครประเภทนี้อาจต้องตกกระทบลำบากบ้างหรือถูกกระตุ้นจากตัวละครอื่น เช่น พระอินทร์เพื่อให้รู้สึกถึงโมหะ หรือ ความหลงของตน หากตัวละครโคกกลับใจให้พ้นจากโมหะหรือความหลงได้ก็จะได้รับความสุข เช่น ท้าววิมลราชที่พระอินทร์ต้องเสด็จไปข่มขู่ให้เสด็จไปรับขงสั๋งกลับเมือง ดังความในเรื่องขงสั๋งว่า

จูลเกล้าเฝ้าปรากฏปรา-	สาทสวรรค์ศตรา	เหยียบในพระอินทร์เชรเทา ฯ
ถาเนไหนเสด็จกำแพง	โมหาขุลวนเขลา	กัณจกับาปอปริย ฯ
อิหฺวพระสงฆ์ขบตี	เสด็จบานชาอิ-	สุรสตุวโนโลกผงเหยย ฯ
อิหฺวเนะเมฎจพริเจีย	พุนำพารเหยย	ททวลพระองคกศตรไถล ฯ
เบมีนเทาททวลไน	อญวาย โยยกุสย	ชีวิตอิหฺวเนะณา ฯ ²²³

คำแปล

เข้าไปเฝ้าปรากฏปรา-	สาทสวรรค์กษัตรา	แล้วพระอินทราค่าไป ฯ
ว่าเนะเสด็จโง่งง่า	โมหาตัวเขลา	ร้ายกาจทำบาปอปริย ฯ
บัดนี้พระสงฆ์ขบตี	เสด็จได้เป็นอิ-	ศวรสัตว์โนโลกผองเฮย ฯ
บัดนี้ไฉนเพิกเฉย	ไม่นำพาละเลย	รับพระองคกษัตริย์ประเสริฐ ฯ
ถ้าหากไม่ไปรับไน	เราตีให้กษย	ชีวิตบัดนี้หนา ฯ

²²³ พุทธศาสนบณฺฑิตย, เรื่องขงสั๋ง, หน้า 188.

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นได้ว่า อุกุศลมูลทั้งสามข้อเป็นบ่อเกิดแห่งการทำ ความชั่ว ใน ศาสตราแลบงกำหนดให้ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์เป็นผู้มีความ โลก ความ โกรธ และความ หลง แล้วก่อกรรมทำชั่วต่างๆ แต่ในท้ายที่สุดด้วยผลกรรมชั่วที่ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ได้ กระทำ ทำให้ต้องได้รับความทุกข์อันเป็นผลของการทำความชั่วในท้ายที่สุด

ดังนั้นจากที่กล่าวมาสามารถสรุปได้ว่า ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์ในศาสตราแลบง เป็นตัวละครที่ผู้ประพันธ์ศาสตราแลบงสร้างขึ้น เพื่อให้เป็นตัวแทนหรือสัญลักษณ์ของอธรรมหรือ ความชั่ว ตัวละครฝ่ายร้ายหรือฝ่ายปรปักษ์จึงเป็นตัวละครที่มีลักษณะเป็นตัวละครด้านเดียว โดย นำเสนอประเด็นสำคัญผ่านอกุศลมูล หรือ ต้นเหตุแห่งการประพฤติกุศลกรรม หรือ ความชั่ว อัน ประกอบไปด้วยโลภะ หรือ ความโลภ โทสะ หรือ ความโกรธ และ โมหะ หรือ ความหลง เพื่อเน้น ย้ำไปยังผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตราแลบงให้เห็นถึงโทษของการประพฤติดังตามอกุศลมูล เพราะเป็น ต้นเหตุของการทำความชั่วที่ย่อมส่งผลกรรมหรือความทุกข์ให้แก่ตนเองในภายหลังนั่นเอง

4.6 กวีพบนักอ่าน: จากผู้เขียนสู่ผู้อ่านศาสตราแลบง

นอกจากศาสตราแลบงจะนำเสนอเรื่องราวโดยตรงกับผู้อ่านแล้ว กติกาวรรณกรรมประการ หนึ่งที่พบได้ในศาสตราแลบง คือ บทสนทนาที่ผู้เขียนมีถึงผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตราแลบง บท สนทนาดังกล่าวเป็นลักษณะของการที่ผู้เขียนนำตนเองแทรกเข้ามาในระหว่างการดำเนินเรื่อง เพื่อ อรรถาธิบายพฤติกรรมของตัวละคร ที่มาที่ไปของเหตุการณ์ แนวคิดทัศนคติ หรือประเด็นที่ผู้เขียน ต้องการย้ำกับผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตราแลบงให้ได้รับทราบเพิ่มเติมจากเนื้อเรื่อง รวมทั้งการเน้นย้ำ หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่กวีได้สอดแทรกเข้ามาแทนการดำเนินเรื่องหรือบทสนทนาของตัว ละคร เพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตราแลบงเข้าใจอุทาหรณ์ หรือตัวอย่างได้ง่ายและชัดเจน

ดังตัวอย่างจากเรื่องกรุงสุกมิตรมีบทสนทนาของผู้เขียนถึงผู้อ่าน โดยสอดแทรกคำอธิบาย คำสอนทางพระพุทธศาสนาเข้ามา เมื่อกล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระเจ้ากรุงสุกมิตรพลัดพราจากพระ ชายาและพระโอรส ดังนี้

พระพุทธพินุราณ	ทรวงทูนมานสพวปรการ
พระธรรมเชราพิสุฎาร	เทศนาทุกชาตณฎาป ๗
กุมโอยสควท่างพาย	แสนโสกสฎาภกฏีมุคคาป
สุขเหี้ยแปรกรพาบ	เกิตชาทุกขโทสภยา ๗
เหตุเนาะพระองคเจมียง	ยลพุมเทียบคิตอนา-

กตควรรกุตตรา

ชาตรียตุรามทีพำนัก²²⁴

คำแปล

พระพุทธแต่บุราณ	ทรงสั่งสอนสรรพประการ
พระธรรมลือพิสดาร	เทศนาไว้เป็นสิ่งสดับ ฯ
อย่าให้สัตว์ทั้งหลาย	แสน โสกเสียดายความไม่ถูก
สุขแล้วแปรกระลับ	เกิดเป็นทุกข์โทษภยา ฯ
เหตุนั้นพระองค์มองเมียง	ยลไม่เที่ยงคิคอนา-
กตควรรกุตตรา	เป็นฟากฝั่งที่พำนัก ฯ

เรื่องกาก็ พระราชนิพนธ์สมเด็จพระหริรัษฎ์รามาศราธิบดี (พระองค์ด้วง) ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทสนทนาของผู้เขียนถึงผู้อ่านไว้ โดยได้วิพากษ์วิจารณ์การกระทำของนางกาก็ว่าเป็นสตรีไม่ดีที่ไม่ควรเอาเป็นเยี่ยงอย่าง เพราะมีใจคิดขบถต่อสามีไปมีชู้จึงต้องทำให้นางต้องทนทุกข์เวทนาเป็นตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนว่าสาตราแลบงมีบทสนทนายระหว่างผู้เขียนกับผู้อ่าน เพื่ออธิบายและวิพากษ์วิจารณ์พฤติกรรมของตัวละคร และเรื่องราวต่างๆ ตามทัศนคติของผู้เขียน เพื่อเน้นย้ำให้กับผู้อ่านได้รับทราบ ดังนี้

กุสตรีสตรีฉมาคาบ	กุมตรงตุราบ่แกวกาก็
กัณติกบตจิตตบฎี	โกลสุวามีเสพสหาย ฯ
กัฟงเพญเสนาหา	จิตเสนาณิกเนือยฉาย
ผวยศิตบฎีทำงพาย	เพุระโจรจิตตจงสมพนุช ฯ
ควรกาน่จูบาบ่ธมมา	ตามคาถาปุรเสีรลน่
ทุกโอยนรชาติชน	ชาปุรสิททธิปุรเสีรไกร ฯ
ควรเรียนรกขลิมสาร	พระอาจารย์แจงแกไข
ขานุณยบานขลวนไถล	พิตพ่ึงพำนักกาย ฯ
กุมเรวีฎจกุตตรี	แกวกาก็เคเนือยฉาย
นिरเทศองคอนุตราย	รูปกณแฉงกณโฎจลน่ ฯ
เพุระแต่พีคัณิต	เจ็กโจรจิตตสุราลสรสน่

²²⁴ พุทธศาสนบัญญัติ, กรุงเทพมหานคร, หน้า 36.

ทาล์แดงเองอ-
 บาปเนาะเองมกศุญ-
 กัณจเพราะคัมิต
 มกรงเพียรเวทนา
 เนาะเนานากณภูถ

นุตรายรุปรงทุกขเพกภูถ๑
 นุทธาทาน์หนุถ์ภูถจิตต-
 ตริะตริ่มเตรกคฺรุง์คฺรอล๑
 แต่เอกาเอโกกาล-
 มหาสมุทฺรทล่ทุกข๑²²⁵

คำแปล

กษัตริย์ไคไฝดี
 กิดขบถจิตสามี
 กำลังเต็มเส่นหา
 ประพฤติผิดสามิง่าย
 ควรถือขนบธรรมมา
 ไว้ให้รชาติชน
 ควรเรียนหาแก่นสาร
 เป็นบุญได้อำไพ
 อย่าทำคฺจกษัตริย์
 นิรเทศองค์อันตราย
 เพราะเนื่อจกความคิด
 จนกระทั่งตัวองค์เอง
 บาปนั้นติดตามตน
 เลวร้ายเพราะความคิด
 มารองกรรมเวทนา
 นั้นเนา ณ ท่วมกลาง

อย่าเลียนอย่างนางกาถิ
 ทิ้งสามีไปมีชู้๑
 จิตแพศยานิกเหนื่อหน้าย
 เพราะเจาะจิตจองสัมพันธ์๑
 ตามคาถาประเสริฐล้น
 เป็นประสิทธิประเสริฐไกร๑
 พระอาจารย์แจ้งแก้ไข
 เป็นที่พึ่งพำนักกาย๑
 แก้วกาก็เขาเหนื่อหน้าย
 กายถูกลอยล่องลอยไกล๑
 จิตโจรใจเบาและร่าน
 ต้องรองทุกข์อันตรายยัง๑
 ท้นกำหนดลคฺจจิต
 ตริตรงเพียงเสพสราญ๑
 แต่เอกาเอโกกาล
 มหาสมุทฺรทล่ทุกข๑

เรื่องพุทธนิสสาน มีการแทรกบทสนทนาของผู้เขียนกับผู้อ่าน เป็นการแทรกขึ้นมาเพื่อเปลี่ยนฉากในเรื่อง โดยกล่าวว่าอาจารย์แจ้งอรธบทบาลีว่า ดำเนินทำนองกุมารสงฆ์นี้ยังเท่านี้ก่อนจะเล่าต่อถึงพงศัโพธิสัตว์²²⁶ เป็นต้น

²²⁵ พุทธศาสนบณฺจิตฺย, เรื่องกาถิ, หน้า 82 – 83.

²²⁶ พุทธนิสสานางกูรี, หน้า 96.

เรื่องหงส์ย่นต์ มีข้อความที่เป็นบทสนทนาของผู้เขียนกับผู้อ่านเพื่อดำเนินเรื่อง และเปลี่ยนเหตุการณ์ในเรื่อง เช่น เมื่อพระเจ้าพรหมทัตได้กฤษฎณา कुमार ไปและจะกล่าวถึงนางปทุมเกสรตามหาโอรส ได้กล่าวว่า

เปิงแถลงสมแถงพีกาล	สมแถจภูบาล	พรหมทัตตราชา ฯ
เรีสบุครพิสุทธโสภา	ภูเฌีรนะณา	เปิงเสฺลละสิน โห่ง ฯ
เปิงนึ่งนิยายท้งง	ภูเฌีรเฌีมทง	นางนาถอุตุม ฯ ²²⁷

คำแปล

เราแถลงตำแดงแต่กาล	สมเค็จภูบาล	พรหมทัตตราชา ฯ
เลือกบุครพิสุทธิโสภา	ดำเนินนี้หนา	เราพักก่อนแล ฯ
เราจะกล่าวนิยายทำนอง	ดำเนินเคิมเค้า	นางนาถอุตุม ฯ

การที่ศาสตราแลบงมีบทสนทนาของผู้เขียนกับผู้อ่านหรือผู้ฟัง นับได้ว่าเป็นลักษณะเด่นอย่างหนึ่งของศาสตราแลบง โดยมีลักษณะเป็นการวิเคราะห์เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในเรื่องเกี่ยวกับกฎแห่งกรรมที่ผู้เขียนต้องการนำเสนอยังผู้อ่านหรือผู้ฟัง นอกจากจะเป็นการวิเคราะห์วิจารณ์ถึงกฎแห่งกรรมแล้ว บทสนทนาของผู้เขียนกับผู้อ่านหรือผู้ฟังยังเป็นการเน้นย้ำและการแสดงท่าทีรวมทั้งทัศนคติของผู้เขียนที่มีต่อเหตุการณ์นั้นๆ ภายในเรื่อง เพื่อถ่ายทอดความคิด ท่าทีหรือทัศนคติดังกล่าวไปยังผู้ฟัง เพื่อให้ผู้ฟังมีความเห็นคล้อยตามในที่สุด

²²⁷ พุทธศาสนบณฺฑิตฺย, เรื่องหงส์ย่นต์, หน้า 151.

4.7 บทรำครวญจากการพลัดพราก: ลักษณะเฉพาะของศาสตราแลบง

บทรำครวญจากการพลัดพราก เป็นลักษณะวรรณกรรมที่สำคัญอีกประการหนึ่งของศาสตราแลบง เนื่องจากศาสตราแลบงแทบทุกเรื่องมีบทรำครวญอันเนื่องมาจากการพลัดพรากของตัวละคร อันได้แก่ การพลัดพรากของสามีภรรยา การพลัดพรากระหว่างบิดามารดากับบุตร เป็นต้น บทรำครวญเป็นองค์ประกอบสำคัญของศาสตราแลบง ทำหน้าที่สร้างอารมณ์ความรู้สึกร่วมให้แก่ผู้อ่านหรือฟังเกิดความรู้สึกเศร้าโศกร่วมไปกับตัวละครในเรื่อง

บทรำครวญจากการพลัดพรากของศาสตราแลบง ยังเป็นการตอกย้ำแนวคิดเรื่องกรรมทางพระพุทธศาสนา โดยกวีมักให้เหตุผลของการพลัดพรากของตัวละครในศาสตราแลบงว่า เป็นเพราะกรรมที่ได้กระทำไว้ตั้งแต่อดีตชาติ จึงทำให้ตัวละครกับคนรักต้องพลัดพรากกันในชาติปัจจุบัน การที่กวีให้ความสำคัญกับบทรำครวญอันเนื่องมาจากการพลัดพราก รวมถึงการอธิบายว่าสาเหตุของการพลัดพรากนั้นเกิดจากเวรกรรมที่ทำมาในอดีตชาติ น่าจะเป็นแนวคิดสำคัญที่กวีผู้ประพันธ์อาจจะต้องการนำเสนอแก่ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตราแลบง

เนื่องจากในช่วงสมัยที่การประพันธ์ศาสตราแลบงมีความเฟื่องฟูนั้น ประเทศกัมพูชาตกอยู่ในสภาวะบ้านเมืองมีความวุ่นวาย เกิดจลาจล มีสงครามทั้งจากภายนอก (สงครามระหว่างไทย – เวียดนาม) และสงครามภายใน (สงครามจากการขบถและการแย่งชิงราชสมบัติ) มีการกวาดต้อนครัวพลเรือนต่างๆ ทำให้ระบบครอบครัวพื้นฐานและสังคมของชาวกัมพูชาต้องประสบกับสภาวะบ้านแตกสาแหรกขาด พ่อแม่ลูกญาติพี่น้องต้องพลัดพรากจากหายกระจัดกระจายกันไปคนละทิศละทาง ดังปรากฏหลักฐานในวรรณกรรมเรื่องคำสั่งสอนตามาศ (บณภูตามาศ) กล่าวถึงสภาพบ้านแตกสาแหรกขาดของครอบครัว อันเนื่องมาจากสงครามกลางเมืองในประเทศกัมพูชาในช่วงที่มีการประพันธ์ศาสตราแลบง สอดคล้องกับเหตุการณ์การพลัดพรากของตัวละครในศาสตราแลบง ดังนี้

เมืองในเวลานั้นแตกแยกอัดคตยากจน ในแต่ละหมู่บ้านเงิน ไม่มีแม้แต่เงินหนึ่งเรียล หนีทิ้งนาไร่สวนเพาะปลูก ไม่มีการปลูกไถคราดหว่านดำ เพราะกลัวญวนสยามมันมากำแพงเกี่ยวเอาข้าวในนา ต้นมะพร้าวหามากและต้นไม้กินผลทั้งหลายตัดทิ้งกว่าครึ่ง แล้วในหมู่บ้านที่ปู่ที่พ่อของข้าเขาเคยเห็นรู้จักจากเดิมมีบ้าน 150 หลังนั้น เห็นอยู่แต่บ้าน 60 หลัง 50 หลัง 25 หลัง ส่วนราษฎรที่อยู่ในเมืองก็น้อยกว่าเดิม พวกสมณะชีพรามณ์ก็เกิดทุกข์เวทนาเพราะมันบุกปล้นพระวิหารอารามจนเอาพระพุทธรูปองค์ใดซึ่งเป็นทองเป็นเงินเป็นสำริดแล้วมันเผาพระวิหารวัดอารามเป็นจำนวนมากทั้ง ส่วนวัดใดที่เหลือนั้นหาหลังคาไม่มี

หลังคานั้นทรุดแยกตกไปครอบบนอาสนะพระ จะหาใครมีจิตคิดซ่อมแซมไม่มี เพราะกังวลแต่จะรบราฆ่าฟันเรื่อยมาจน 50 ปี เมือง หมูบ้านแตกแยกหนีทิ้งสังค สุธัญเจียบหน้าควรให้วังเวงใจตรอมตรมมาก นำเวทนาหุญที่มีลูกน้อยๆ นั่งกอด เข้าหน้าเศร้ามองแต่ลูกตาปริบๆ²²⁸

ด้วยเหตุนี้ กวีจึงให้ความสำคัญกับการประพันธ์บทร่ำครวญในศาสตราแลบงมาก โดยการนำเสนอและตอกย้ำแนวคิดทางพระพุทธศาสนาเรื่องกรรมจากอดีตชาติ ว่าเป็นต้นเหตุของการ พัดพรากในปัจจุบันชาติ การนำเสนอแนวคิดเรื่องกรรมโดยใช้บทร่ำครวญน่าจะช่วยให้ชาว กัมพูชาผู้อ่านและฟังศาสตราแลบงเกิดความเข้าใจในเรื่องกรรมและเรื่องกฎไตรลักษณ์ อัน ประกอบด้วย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ตามหลักพระพุทธศาสนา และทำให้เกิดการยอมรับในชะตา กรรมที่ตนเองและครอบครัวต้องประสบภายใต้สภาวะสงครามความไม่สงบในประเทศกัมพูชา ปรากฏหลักฐานว่าชาวกัมพูชาในเวลานั้นทำบุญเพื่อจะได้ไม่ต้องมาพบกับเคราะห์กรรมเช่นในชาติ นี้่อีก คั้งนี้

ส่วนตัวข้าในกาลนั้นก็ยากจนมากไม่มีญาติเผ่าสันดานเลย ในเวลานั้น วิชาการก็โงงถอยรู้จักแต่ความทุกข์เวทนา ก็มีใจตัดศรัทธาปรารถนาบวชเสร็จ แล้วก็เข้าอุปสมบทในสำนักพระพุทธศาสนาในอารามแห่งหนึ่งในกรุงอุคงค์มีชัย เพื่อจะได้มรรคผลไปชาติหน้าอย่าให้อกุศลเหมือนชาตินี้และจะได้เรียนสวดธรรม อรรถศาสตราบาลีด้วย...²²⁹

นอกจากบทร่ำครวญจะมีความสำคัญในการเสนอแนวคิดทางพระพุทธศาสนาในศาสตรา แลบงแล้ว การพรรณนาบทร่ำครวญอย่างละเอียดในศาสตราแลบงยังเป็นการแสดงฝีมือของกวี ผู้ประพันธ์ของตน และทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตราแลบงเกิดอารมณ์ความรู้สึกร่วมตามไปด้วย บท ร่ำครวญจากการพัดพรากในศาสตราแลบงสามารถจำแนกออกได้คั้งนี้

²²⁸ ฉิ่ง หุกกี, บณฺฑำตามาส (ภณฺเพญ: บณฺเณการองฺคร, 2007), หน้า 14.

²²⁹ เรื่องเดียวกัน.

4.7.1 บทคร่ำครวญจากการพลัดพรากระหว่างบิดามารดากับบุตร

บทคร่ำครวญอันเนื่องมาจากการพลัดพรากระหว่างบิดามารดากับบุตรเป็นบทพรรณนาคร่ำครวญ แสดงให้เห็นถึงความรักความอาลัยอาวรณ์อันเนื่องมาจากการพลัดพรากจากกัน ไประหว่างบิดาหรือมารดากับบุตรอันเป็นความรักที่บริสุทธิ์ กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์าแลบงให้ความสำคัญกับบทคร่ำครวญจากการพลัดพรากระหว่างบิดามารดากับบุตรมาก เพราะบทคร่ำครวญประเภทนี้พบได้ในศาสตร์าแลบงเกือบทุกเรื่อง

บทคร่ำครวญจากการพลัดพรากบุตรนี้ส่วนใหญ่พบในตอนต้นของศาสตร์าแลบง เมื่อกล่าวถึงตอนที่ตัวละครเอกของเรื่องขออนุญาตบิดามารดาไปเรียนวิชา หรือเพื่อไปแสวงหาภรรยา บิดามารดามักคร่ำครวญอย่างอาลัยอาวรณ์ เมื่อบุตรของตนต้องพลัดพรากจากไปและก่อนจากไปก็จะมีการสั่งสอนให้โอวาทบุตรของตนด้วย ดังที่ปรากฏในเรื่องหงส์ย่นต์ว่า พระวรวงษมารดาได้คร่ำครวญกับพระสุวรรณกุมาร ดังนี้

พระวรวงษมารดา	บนนทูลดาโอกุนตน
มาสเอียมญาขทุกขรงน	พีโองเนะเองโหงฉา ฯ
อิหุมญาขนึ่งฆาต์	กุนสูงวตรตน้มาสพุมงา
โอบขานพุมบานฉา	กิมญาขถบ้แถเพกพน ฯ
กุนเอียมญาขศุฎ้าบา	เบียตราโฎยฎิบน
จอรอนกมาสสูงวณตน	กุมปรแฮสองคอาตมา ฯ
กมุอนกคิตอาลัย	เลงโฎยไพุรเพกเพียฉา
สงวาทฆมาตยาตรา	โอบขานกฐล่สุรเทศศ ฯ....
อนกมาสจรเจญเทา	มญาขอนกเนาเอกกัพรา
อิตเบียล่อนกฉา	ไกรนึ่งกุนพนลคเพียฯ
มญาขคิตฯ เทาครบ	เหียแถถบ้ฯ พุมเสียบ
โอกุนสูงวณมญาขเอีย	อนกกรพาบ้มกฉาบฉา ฯ
ทุกขมญาขรงน้ฎจกน	ชรุระล่เล็อร่า
สมอนกฉาบ้มนิมุณา	วิลว้างมกฉะทุกขมญาข ฯ ²³⁰

²³⁰ พุทธศาสนบณคิตย, เรื่องหงส์ย่นต์, หน้า 28 – 29.

คำแปล

พระวรวงษมารดา	บันทูลว่า ไอ้ลูกน้อย
มาศเอยแม่ทุกข์ทำงาน	แต่วันนี้เองแลหนา ฯ
บัดนี้แม่จะคลาด	ลูกสงวนรัตน์พงา
ให้ขาดไม่ได้หนา	ก็แม่ทะนุถนอมยิ่งนัก ฯ
ลูกเอยแม่สั่งเจ้า	หากขาดตามคำบถ
จงนักมาศสงวนตน	อย่าประมาทองค์อาตมา ฯ
อย่าเจ้าคิดอาลัย	เที่ยวตามไพร่นักเลยหนา
ขะมักเขม้นขาดรา	ให้ได้ถึงเมืองเทศเขา ฯ....
นักมาศจรออกไป	แม่นักอยู่เอกกำพริ้า
ไม่เห็นใครเลยหนา	ยิ่งกับลูกยอครักเลย ฯ
แม่คิดคิดไปครบ	แล้วกังวลไม่เสวย
ไอ้ลูกสงวนแม่เอย	เจ้ากลับมาให้เร็วหนา ฯ
ทุกข์แม่หนักดังพนม	หล่นทับเหนื่ออุรา
ขอเจ้าเร็วรีบครัน	กลับคืนมาคลายทุกข์แม่ ฯ

เรื่องสุบินกุมาร ปราภทศรครวญนาคร์ครวญเมื่อสุบินกุมารขอแม่ไปบวชเป็นสามเณร แม่ของสุบินกุมารไม่ยอมให้สุบินกุมารบวช เพราะไม่ยอมให้ลูกจากไป เนื่องจากหวังให้สุบินกุมารเป็นที่พึ่ง หากลูกไปบวชเหมือนลูกสัตว์พลัดแม่ แม่ยอมโศกเศร้าว่าเหวอยู่เพียงผู้เดียว จากนั้นจึงพรรณนาความรู้สึกของตนโดยเชื่อมโยงกับความเชื่อเรื่องกรรมในพระพุทธศาสนาว่า ตัวเองมีเวรบาปตั้งแต่โบราณจึงทำให้บัดนี้ลูกจะไม่อยู่ด้วย สมแล้วที่เราได้แยกคู่สัตว์ให้ทนทุกข์เป็นเวรกรรมหนัก เป็นต้น²³¹

เรื่องพุทธิแสน ปราภทศรครวญของมารดาของนางสิบสอง เมื่อนางสิบสองถูกเศรษฐีนำไปปล่อยไว้กลางป่า เป็นบทธครครวญที่โศกเศร้าและแสดงออกถึงความรักที่มีต่อลูกได้เป็นอย่างดี ดังที่เรื่องพุทธิแสน พรรณนาการครวญของมารดานางสิบสองไว้ว่า การที่พลัดพรากจากลูกแม่ก็แทบจะสิ้นชีวิต แม่ไม่เคยให้ลูกพลัดพรากไปจากแม่ นี้ลูกต้องมาพลัดพรากไปจากที่อยู่จากทรวงแม่ แม่ไม่มีความสุข แม่คิดเป็นทุกข์ยิ่ง และแม่คงถึงแก่ความตายเป็นแน่ ดังตัวอย่างบางตอนนี้

²³¹ พุทธศาสนบณชติย, เรื่องสุบินกุมาร, หน้า 6 – 8.

นางโศภฯ โสกา	ฉวีรองคาชาทุกขธิ์
โอรานอ่าวลกร	ฉวีสาโฆลจสนุลบ่เนา ฯ
โอรณมาสเสนห่มฎาย	ทรวงเสทิตรชุลยแบกเจญเทา
โอรามฎายฉวีเกฎา	สมมฎายสุลาบ่บทแต่ศรี ฯ
นางทวญ โอรนุตร โถล	รูปไปปรลอุพิลล
สกุฎิสมอส์อินทรีย	พุมมานหุมงสพวองกาฯ
มฎายพุมแฉลโอยปราช	พุลลึงมาสเพาพุมงา
พุมแฉลนึ่งฆลาตฆลา	พีโอรามฎายเนะเทา ฯ ²³²

คำแปล

นางเสวยเสวยโสกา	ส่นองคาเป็นทุกขัชม
อรานอ่าวลตรม	เจ็บเสบใหม่สลบเนา ฯ
โอรุณมาสเสนห่มแม่	ทรวงแทบหลายแยกออกไป
อรามแม่เจ็บร้อน	สมแม่ตายบทแต่ศรี ฯ
นางครวญโอรนุตรประเสริฐ	รูปสคไลลอุพิลล
ศักคีสมสึนอินทรีย	บ่มิหมองสรพองกาฯ
แม่ไม่เคยให้ปราช	จอมขวัญมาสเพาพะงา
ไม่เคยจะคลาดคลา	จากอรามแม่นี้ไป ฯ

จากการศึกษาเปรียบเทียบคร่ำครวญของมารดาของนางสิบสอง เมื่อนางสิบสองถูกเศรษฐีนำไปปล่อยไว้กลางป่า ในเรื่องพุทธิแสนกับรณเสนชาดก²³³ พบว่า บทคร่ำครวญของมารดาของนางสิบสองเป็นบทคร่ำครวญที่กวีผู้ประพันธ์ศาสตราแลบงได้ประพันธ์เพิ่มเติมเข้ามา ไม่ปรากฏในตัวบทดั้งเดิมของรณเสนชาดก ดังนั้นบทคร่ำครวญในศาสตราแลบงเรื่องนี้จึงเป็นส่วนที่เพิ่มเติมเข้ามาใหม่แสดงให้เห็นว่าบทคร่ำครวญที่กล่าวมานี้เป็นลักษณะเฉพาะของศาสตราแลบงที่ไม่มีในตัวบทชาดกเดิม

นอกจากนี้การปลัดพรากของมารดากับบุตรยังสามารถพบได้ในเนื้อหาส่วนอื่นของศาสตราแลบง โดยเฉพาะเมื่อกกล่าวถึงตัวละครเอกฝ่ายหญิงต้องปลัดพรากจากบุตรในระหว่างที่ตัว

²³² พุทธิแสนนางกฐรี, หน้า 10.

²³³ ญก - แฉม, ปญญาสาชาคกสงุเขป, หน้า 308.

ละครเอกฝ่ายหญิงเดินทางเสาะหาตัวละครเอกฝ่ายชายหรือพระโพธิสัตว์ ที่มีเวรกรรมทำให้พลัดพรากจากกัน บทคร่ำครวญในส่วนนี้พรรณนาถึงความโศกเศร้าอันเนื่องมาจากการพลัดพรากจากบุคคลที่รักทั้งสองคนคือทั้งพลัดพรากจากพระสวามีและโอรส ดังปรากฏในศาสตราแลบงหลายเรื่อง เช่น เรื่องหงส์ย่นต์กล่าวถึงนางปทุมเกสรคร่ำครวญเมื่อต้องพลัดกับเจ้ากฤษณา कुमारผู้เป็นพระโอรส ว่า

นางทวญท่นวญแถลงถา	โอกุนสูงวนภงา	พวลิงมาสมถาย ๑
เมถญาบานุตราพณธราช	แปรปราศพราต่นจาย	พีทุงมถายเทา ๑
มถายปราศนิราศพระเจ้า	แลงบานบานา	ชาพีรนาถ่นา ๑
อิหุมถายเนาถ่าพรา	ปราศสมถเจท่งบา	บถถลถถิมไถล ๑
กุนเอียเมละเหียพีไถง-	เนะสมมถายกถัย	ชีวิตโหงถา ๑
ตบิตปราศนิราศบิตา	เหียปราศท่งบา	พนถลทถุทถัย ๑
สูวสุลาบถวคาบชาไกร	รส่นาเจนะไน	แตงรงทถุทถา ๑
วีรส่นามนุสุสเจนะถา	รส่นางเวทนา	ทถ่ทถุทถุทราสไกร ๑ ²³⁴

คำแปล

นางคร่ำครวญแถลงถา	โ้ถูกสูงวนพะงา	จอมขวิถุมาสแม่ ๑
โจนบานุตราพณธราช	แปรปราศพลาตถจาย	จากทรวงแม่ไป ๑
แม่ปราศนิราศพระเจ้า	ยังได้เจ้าเนา	เป็นสองคนหนา ๑
บัดนี้แม่อยู่ถ่าพรา	ปราศสมเด็จท่งบา	ยอดดวงใจ ๑
ถูกเอยะถ่นี้แล้วแตวัน-	นี้สมแม่กถัย	ชีวิตแลหนา ๑
เพราะปราศนิราศบิตา	แล้วปราศท่งบา	ยอดรักทถุทถัย ๑
สู้ตายเสียดีกว่าไกร	อยู่เนาถ่นี้ไน	ยอมรองทถุทถา ๑
อยู่เป็นมนุษย์ถ่นี้หนา	อยู่รองเวทนา	ท่นทถุทถ่ทถักถิ่ง ๑

นอกจากบทคร่ำครวญของมารดาเมื่อพลัดพรากจากบุตรแล้ว ในศาสตราแลบงยังมีบทคร่ำครวญของบิดาที่คร่ำครวญถึงบุตรด้วย ดังปรากฏการพรรณนาคร่ำครวญในเรื่องหงส์ย่นต์ กล่าวถึงสุวรรณกุมารเมื่อต้องพลัดพรากจากบุตร ดังนี้

²³⁴ พุทธศาสนบถชิตย, เรื่องหงส์ย่นต์, หน้า 152.

มวณฉีป้อนบณณูล
 โอกุณสงวนพุมงา
 โอบานบุตราสมลาญ
 มาตานาพริกสุไพโร
 กาลเนาะเออาพุก
 ร้เพจพุมลงฉา
 บานบุตรสงวนเถลิสมไถล
 กณณฎาลปรวาลกนุง
 อาพุกพุมคิตขลวน
 ฟีนาก่เนื่องมาตา
 ไถงเนาะอาพุกปราศ
 เมลละเหียสมพุมบาน
 อาพุกคิตเทาคุรบ
 โอสวงวนอาพุกเอีย

มวยอาสุรฉีบุตรา
 บาเกิดมกล้มบากไกร ๑
 ประสูตเจมจๆ พิไผท
 พระหิมพานตฐานพริกสุธา ๑
 บานยล่มขๆ บารา
 เหียอาพุกแปรปราศบง ๑
 มกกุสีกุสัสมรณฉีลิจลง
 มหาสมุทรรคมุทริธา ๑
 คิตแต่สงวนๆ กัพธา
 เนากณณฎาลไพโรหิมพานต ๑
 ปราศนिरาสมุตรกฤชณ
 ยล่มขกุนพนลทเพีย ๑
 คุรบเหียถบๆ พุมเสบีย
 ฉีเพกพนเจรินอสกุฉี ๑²³⁵

คำแปล

หนึ่งเจีบน้องขาใจ
 ใ้อ์ลูกสงวนพะงา
 ใ้อ์เจ้าบุตรยอครัก
 มารดา ณ พฤกษ์ไพโร
 กาลนั้นส่วนตัวพ่อ
 ชั่วครู่ไม่ล่วงหนา
 เจ้าบุตรสงวนใจ
 กลางเว้งร้างใน
 พ่อไม่คิตถึงตน
 แต่คนเดียวกับมารดา
 วันนีพ่อต้องปราศ
 ฉะนี้แล้วสมไม่ได้

หนึ่งสงสารเจีบบุตรา
 เข้าเกิดมาล้มบากไกร ๑
 ประสูตออกจากไผท
 พระหิมพานตฐานพฤชญา ๑
 ได้ยลพักตร์พักตร์เจ้าหนา
 แล้วพ่อแปรปราศสูญ ๑
 มากยณกษัสมรณฉีลิตปลง
 มหาสมุทรรคมุทริธา ๑
 คิตแต่สงวนสงวนกัพธา
 เนากลางไพโรหิมพานต ๑
 ปราศนिरาสมุตรกฤชณ
 ยลพักตร์ถูขยอครักเลย ๑

²³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 133 – 134.

พ่อคิดไปจนครบ
ไอ้สงวนของพ่อเอ๋ย

ครบแล้วเกรงไม่เสวย
เจ็บยิ่งพันมากสิ้นคดี ฯ

ศาสตราแลบงบางเรื่องมีบทคร่ำครวญของบุตร ที่ต้องพลัดพรากจากบิดามารดาด้วยความกลัวว่าจะไม่ได้กลับไปพบกันอีก ดังปรากฏบทคร่ำครวญของบุตรที่ต้องพลัดพรากจากบิดามารดา ในเรื่องหงส์ยนต์ ตอนพระสุวรรณกุมารจะถูกพระเจ้ากรุงปัญจาล์นำตัวไปประหาร พระสุวรรณกุมารได้คร่ำครวญถึงบิดามารดาไว้ว่า ไอ้เราเอ๋ยน่าจะไม่ได้กลับไปหาบิดามารดา ไอ้ท่านมีคุณหนัก ยิ่งสงสัยว่าลูกจะสิ้นชีวิตแต่เพียงคนเดียววนาถา ดังนี้

ไออุ่นกमानคุณ	คุณคาบมหาฐาน์	ธงนเพกภูฏาคณา
เมละสมกุนกสัย	ชีวิตขนุมา	เอกเองอนา-
	โถเสาะสูนยสตร์ ฯ...	
ไออญอภัพ	เมฏจก็มกสลาบ	สลาบบงอุนกมญา
บงอุนกอพุก	บงสรุกเอนาย	คูปิตจิตตรายมาย
	เสรีบโฏยตณหา ฯ	
มกแสวงปุนพนธ	บงอุนกमानคุณ	ท่างพีรองคา
มกภูถ่นคร	บวรปญจาล์	บานบุตรกุตตรา
	ชาคุสมพนธ ฯ...	
ไออนุกมญาษุฎ้า	เนาะมิญญอนจ่า	ชาอจินไศรย์
อิหฺรณะณา	เวราเพียรภัย	มกษุฎถ่นาโถง
	เนะเองโหงณา ฯ	
สมอุนกท่างพีร	แดงทตรมิล	เม็ลลขุวบุตรา
คิตสุมานกุนปฺรุต	รูปรสสุขสา-	บายบานลีลา
	กรพาบวิลเทา ฯ	
มินกึ่งชากุน	กุสิณกสัยเสาะสูนย	ปราสพระจมเจา
เมละพระบิดา	มาตาอุนกเนา	สงเรงกภูฏาคณา
	ทนทิงบุตรบาต ฯ	
ไออนิจจา	ขลวนเอี้ยกัพฺรธา	ตุรโมจพฺรธาทฺรธาต
มกสลาบอูสาร	กณภูฏาลไพฺรสุงาต	สลาบเมฏจภูฏอสตว

โศภณวิเศษ ๒²³⁶

คำแปล

ไอ้ท่านมีคุณ เช่นนี้สมลูกกษัย	คุณจริงมหาทำงาน ชีวิตชนมา ธาสาบสูญเหลือ ฯ...	หนักยิ่งนักหนา เอกเองอนา-
ไอ้อัญญาภพ ละทิ้งท่านพ่อ	โหล่นก็มาตาย ทิ้งเมืองที่นั่น กระสันค้นหา ฯ	ตายทิ้งท่านแม่ เพราะใจล่องลอย
มาแสวงภรรยา มาถึงนคร	ทิ้งท่านมีคุณ บวรปัญจาต์ เป็นคู่สัมพันธ์ ฯ...	ทิ้งสององคา ได้บุตรกษัตรา
ไอ้ท่านแม่สั่ง บัดนี้หนีหนา	ไว้นั้นลูกจำ เวราเพียรรักษ นี้เองเลหนา ฯ	เป็นอจินไตย มาถึงในวัน
สมท่านทั้งสอง คิดคาดลูกชาย	ข้อมทอดเมียงมอง รูปอยู่สุขสา- กระบิลคืนไป ฯ	เมิลทางบุตรา บายได้ลีลา
ไม่รู้ว่าคุณ เช่นนี้พระบิดา	กษัยกษัยสาบสูญ มารดาท่านเนา รอทำบุตรหาย ฯ	ปราศพระจอมเจ้า ระทมยิ่งกำเดา
ไอ้อนิจจา มาตายอसार	ตนเอยกำพร้า กลางไพรสงัด ตามดินจะหนีหนา ฯ	ว่าแห้วพราภพลัด ตายเช่นนี้ดูสัตว์

²³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 91 - 92.

4.7.2 บทคร่ำครวญจากการพลัดพรากของสามภรรยา

บทคร่ำครวญจากการพลัดพรากของสามภรรยา เป็นบทประพันธ์ที่กวีผู้ประพันธ์ศาสตร์าแลบงได้แต่งขึ้นเพิ่มเติมจากรื่องราวหรือตัวบทวรรณกรรมเดิม อันเป็นที่มาของศาสตร์าแลบง เพราะมีบทพรรณนาคร่ำครวญไม่มากนัก แต่กวีผู้แต่งศาสตร์าแลบงได้นำเรื่องราวส่วนนี้มาขยายความ โดยใช้ถ้อยคำและสำนวนพรรณนาเพื่อทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังเกิดความรู้สึกเศร้าโศกร่วมกับตัวละครในเรื่อง

จากการศึกษาพบว่า บทพลัดพรากหรือบทคร่ำครวญของสามภรรยาที่ปรากฏในศาสตร์าแลบงมีลักษณะเฉพาะประการหนึ่งคือ มีการนำแนวคิดเรื่องกรรมและการอธิบายว่าเหตุที่ทำให้ตัวละครในเรื่องต้องพลัดพรากจากกัน ได้รับความทุกข์เวทนานี้มีที่มาจากเวรกรรมที่สามภรรยาได้เคยทำมาในอดีตชาติ จึงทำให้ในปัจจุบันชาติต้องพลัดพรากจากกัน ไม่เว้นแม้แต่พระโพธิสัตว์ที่สั่งสมบุญบารมีที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าต่อไป และการที่ตัวละครเอกในเรื่องได้กลับมาพบกันอีกหลังการพลัดพรากนั้น กวีผู้ประพันธ์อธิบายสาเหตุว่ามีที่มาจากบุญเก่าที่ได้ทำร่วมกัน

ดังนั้นบทคร่ำครวญจากการพลัดพรากของสามภรรยา นอกจากจะเป็นกติกาวรรณกรรมของศาสตร์าแลบงที่จะต้องมีการทำให้ศาสตร์าแลบงมีความไพเราะ เป็นการแสดงถึงอารมณ์ความรู้สึกของตัวละครในเรื่อง ก่อให้เกิดความสมจริง และทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกร่วมกับความทุกข์โศกที่ตัวละครในเรื่องได้รับแล้ว ยังมีความสำคัญในการสอนธรรมะให้แก่ผู้ฟังด้วยการสอดแทรกธรรมะหรือแนวคิดเรื่องกรรมในทางพระพุทธศาสนา เนื่องจากเนื้อหาในบทคร่ำครวญการพลัดพรากของสามภรรยาได้นั้นย้ำแนวคิดเรื่องกรรมสอดแทรกอยู่ตลอด ทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังศาสตร์าแลบงเกิดความเชื่อตามที่กวีต้องการนำเสนอว่า การพลัดพรากที่เกิดขึ้นในปัจจุบันชาติเป็นผลมาจากกรรมในอดีตชาติ ดังนั้นจึงจำเป็นที่ในชาตินี้ต้องทำความดี ถือศีล ทำทาน และบำเพ็ญภาวนา ซึ่งเป็นแนวคิดที่พบได้ทั่วไปในศาสตร์าแลบง บทคร่ำครวญของสามภรรยาที่ปรากฏในศาสตร์าแลบง แบ่งออกได้ดังนี้

4.7.2.1 บทคร่ำครวญของตัวละครเอกฝ่ายชาย

บทคร่ำครวญของตัวละครเอกฝ่ายชาย เป็นบทคร่ำครวญเมื่อตัวละครเอกฝ่ายชายต้องพลัดพรากจากตัวละครเอกฝ่ายหญิง ลักษณะของบทคร่ำครวญของตัวละครเอกคือการพรรณนาคร่ำครวญถึงความรักและความสงสารที่มีต่อตัวละครเอกฝ่ายหญิง ที่ต้องพลัดพรากจากกันและต้องเดินทางเพียงลำพังอาจพบกับอันตรายต่างๆ มีการพรรณนาว่าเป็นเพราะเวรกรรมที่ทำไว้ในอดีตชาติตามมาทันจึงต้องพลัดพรากจากกัน ดังตัวอย่างในเรื่องกรุงสุกษุมิตร ปรากฏบทคร่ำครวญของพระเจ้ากรุงสุกษุมิตรที่พลัดพรากจากนางเกสินี และต้องว้ายน้ำอยู่เพียงผู้เดียวในคงคา ดังนี้

กาลเนาะโพธิสตุว	บุรสรันเสฎจลีลา
แหลกลงกนุงชลสา-	ครคมพีราชราลเชราฯ
เสฎจแหลเหียโฮยโฮก	แสนอโมกสโอราเกฎา
กนคิตตบิตนางเนา	โกรยกำพราพราต่มลาไมล ๗
โอาสูรป้อนกฏาต์	เมละสมสงาคต์เอโกรยโกร
นิตยเนาณฎาลไพร	พรีกสาสมสุมานเองเอกองค ๗
เมละเหียสมป้อนสงวน	มาสขลิมขลวนนางนาถทรวง
กนแสงโฮกพีนพ่ง	แดงทนทิงทล่ทุกขฯ... ²³⁷

คำแปล

กาลนั้นโพธิสตุว	บุรสรันเสด็จลีลา
้วยข้ามในชลสา-	ครคัมภีราลาดลิกฯ
เสด็จ้วยแล้วเสวยโฮก	แสนวิโยคอุรากำเคา
กรุ่นคิดเช่นนี้นางเนา	หลังกำพราพลัดคลาไคล ๗
โัสงสารน่องยั้ง	เช่นนี้สมสังคยั้งอยู่ทางหลัง
นิตยเนาท่ามกลางไพร	พฤกษาปารกเองเอกองค ๗
ฉะนี้แล้วสมน่องสงวน	มาศตัวนางนาถทรวง
กันแสงโฮกจันง	ข่อมว่าแห่วทนทุกขฯ...

จากการเปรียบเทียบบทคร่ำครวญในเรื่องกรุงสุกมิตร์กับสุกมิตตชาดก²³⁸พบว่า บทคร่ำครวญของพระเจ้ากรุงสุกมิตร์ที่ต้องพลัดพรากจากนางเกสินี เป็นบทคร่ำครวญที่กวีผู้ประพันธ์ศาสตราแลบงได้ประพันธ์เพิ่มเติมเข้ามาเพราะไม่พบในสุกมิตตชาดก ดังนั้นบทคร่ำครวญในศาสตราแลบงเรื่องนี้จึงลักษณะเฉพาะของศาสตราแลบงที่ไม่มีในดัวบทชาดกเดิม

เรื่องหงส์ยนต์ ปรากฏบทคร่ำครวญของพระสุวรรณกุมารเมื่อต้องกลพระเจ้ากรุงปัญญาต์และถูกสั่งให้นำไปประหารชีวิต พระสุวรรณกุมารได้คร่ำครวญถึงพระบิดามารดา หลังจากนั้นจึงคร่ำครวญพรรณนาถึงพระนางปทุมเกสรผู้เป็นชายาโดยการหีบขกกว่า สาเหตุที่พรากจากกันนี้เป็นเพราะบาปกรรมแต่อดีตชาติตามทันในบัดนี้ จึงต้องเสียชีวิตพลัดพรากจากนางไป

²³⁷ พุทธศาสนบณจิตย, กรุงสุกมิตร์, หน้า 28.

²³⁸ ฤก - แดม, ปญญาสชาดกสงเขป, หน้า 84 - 85..

โอบางปทุม- เมละสมบงบง	เกสรอุตม ป้อนสงสารพี- พวงมาป้อนเอ๋ย ฯ	วราชกษตรี ไถงเนะเองอิ-
โอบาสเสนห์สนิทร บงบานภูจิจิต ถักอิวิแปรปราศ	ป้อนมาศตราณเดรีย บงปรีณณา ฯ	จิตจินดาเหี้ย พวลึงบงเอ๋ย
โอบ้อนบณฎา่ง สรีตนั้แตมวย	บณฎลสวดสา่ง ชาศรวยทยา อรุฆอศุมเหสี ฯ	สา่งสงสารา บงปงยกรา
เมฎจเพ็ชมกปราศ เหตุบาปบงเอง	พราตั้พวลึงมาศ พีเพรงชาติ พวงเนะ โหงณา ฯ ²³⁹	นาครานะขุมิ ตามทานั้เองอิ-

คำแปล

โอบางปทุม- ฉะนีสมพีจาก	เกสรอุตม นั้องยอศรักจาก- นั้หนานั้องเอ๋ย ฯ	วราชกษัตรีย วันนี้เองบัค-
โอบาสเสนห์สนิท พี้ได้คังจิต บาดหมางอะไรแปรปราศ นั้องมาศที่พั้ง	พี้ปรีณณา ฯ	จิตจินดาแล้ว จอมขวัณพี้เอ๋ย
โอบั้องดั่งขาด สรีตนแต่หนึ่ง	ควงใจผู้เป็นเลื้อด เป็นยอศทัยา อรุฆอศุมเหสี ฯ	เนื้อสังสารา พี้ปองยกรเป็น
โอบนเลขมาปราศ พลัดจอมขวัณมาศ เหตุบาปพี้เอง	แต่เพรงชาติ นั้แลณา ฯ	ในครานี้พลัน ตามทันเองบัค-

²³⁹ พุทธศาสนบณัฑิตย, เรื่องหงุสนุด, หน้า 94 – 95.

บทคร่ำครวญในศาสตราเลบงบางเรื่อง เป็นการคร่ำครวญถึงความดีของตัวละครเอกฝ่ายหญิงผู้เป็นที่รักที่ต้องพลัดพรากจากกันไปว่า ความดีของนางหาไหนในโลกไม่ได้ มีทั้งความงามทางร่างกาย และมีความมีใจที่ดี ทั้งมีความรู้ในด้านต่างๆ เป็นผู้รู้จักการวางตัวที่ดี เป็นผู้รู้จักบาปบุญคุณโทษ เมื่อพลัดพรากกันไปแล้วจะไปหาหญิงคนใดในโลกมาเหมือนนางได้ เป็นต้น

ดังตัวอย่างจากเรื่องกาฬิ พระราชนิพนธ์สมเด็จพระหริรัถย์รามาธิราชบดิน (พระองค์ด้วง) มีบทคร่ำครวญของพระเจ้าพรหมทัตเมื่อนางกาฬิถูกรุขลักไป สมเด็จพระหริรัถย์รามาธิราชบดิน (พระองค์ด้วง) ทรงนำคำว่า “เสียดาย” มาเล่นคำเพื่อแสดงอารมณ์ความรู้สึกอาลัยอาวรณ์ของพระเจ้าพรหมทัตที่มีต่อนางกาฬิ ด้วยการพรรณนาถึงความดีของนางว่า นางกาฬินี้พี่จะหาไม่มีหญิงใดให้เหมือนแก้วกนิษฐา กลิ่นหอมทั่วองค์ ไร่เสียดายพัศตร์โสภณ เสียดายรู้เจรจา เสียดายสมเป็นมเหสี เสียดายรู้สรรพสารพัด เป็นต้น ดังความในเรื่องว่า

ทรงพระกนุแสงโสภ	แสนอ โมกษศฤงายเพกพน
พระผอูกพระป้อนคน	ทวญทนทิงทนเทญธา ฯ
โอมาสมิตรกลุยาม	บงรกมมานศรีเอณา
โอยญจแกวกนิษฐา	กถินกรอุบกรแอบเอง ฯ
โอสฤงายภกตรโสภณ	หาก่พระจनुทรจจะแจง
สวนสมชาเสฎจเสฎจ	เอกกสตรีสตรีกลุยาม ฯ
สฤงายจะแจงจระจา	สฤงายปราชญาจะระชยาน
กึ่งอต่กึ่งโอนปฺราณ	กึ่งสมควรสมคាប់การ ฯ
สฤงายสมชามเหสี	ธี่เสีสตรีสรส์สรังการ
สฤงายจะกึ่งสพพสา-	รเพ็การพุมมานแจงจลล์ ฯ
บรุงศรีบ่เรี	จิตตเสมาะเสมีคุมานกิจจกล
กึ่งโทสกึ่งทุกขทล	อส์ตรีสุน์สุนิทท่างพาย ฯ
บงรกบงระจระบ	พุมปฺรสพวปฺรเสีกาย
โอยญจปฺออน โจมฉาย	ศรีส์ลุตส์พาญบง ฯ
อิพวปฺออนแปรปฺราส	พฺราต่นิราสเรียมเหียโง
เรียมรกนารสุนง	พุมญจมาสมิตรภงาปฺริย ฯ ²⁴⁰

²⁴⁰ พุทธศาสนบณกิตย, เรื่องกาฬิ, หน้า 28 - 29.

คำแปล

ทรงพระกันแสง โศก	แสนวิโยกเสียดายพัน
พระคิดพระน้องตน	ทรงกันแสงครวญวาทา ฯ
โธ่มาศมิตรกัลยา	พี่สุดหาหญิงไฉนา
ให้ดูจกั๊กนิษฐา	กลืนกายาหอมอบเอง ฯ
เสียดายพิศกร โสภณ	เพียงพระจันทร์สว่างแจ้ง
ควรรู้กษัตริย์แสง	เอกกษัตริย์ศรีกัลยาณ ฯ
เสียดายรู้เจรจา	เสียดายปัญญาวิรูมาน
รู้ครู่ไออนปราณ	รู้จักควรรู้กิจงาน ฯ
เสียดายสมเป็นมเหสี	เลิศสตรีสาวศฤงคาร
เสียดายรู้สรรพสาร	พัศการไม่มีฉงน ฯ
รู้บำรุงนางบำเรอ	จิตมั่นเสมอไม่มีกล
รู้ทุกข์รู้โทษคน	ถ้วนสาวสนมสนิททั้งหลาย ฯ
พี่คิดพี่หาครบ	ไม่ประสพประเสริฐกาย
ให้ดูจกั๊กนิษฐา	สายสวาทรักภักดีพี่ ฯ
บัดนี้น้องแปรปราศ	พลัดนิราศเรียมจากห้อง
เรียนหานารีสนอง	บ่เหมือนมิตรพะงาปรีช ฯ

บทคร่ำครวญในศาสตร์าแลงบางเรื่องเป็นการคร่ำครวญถึงตัวละครเอกฝ่ายหญิงโดยหยิบยกเหตุการณ์หรือสิ่งที่เคยกระทำร่วมกันในอดีตมาเป็นเนื้อหาในการคร่ำครวญ เช่น กล่าวว่เคยอยู่ร่วมกัน เคยเจรจา เคยร่วมนิทรา เคยคิดว่าจะได้อยู่ร่วมกันจนสิ้นชีวิต แต่ต้องมาพลัดพรากจากกันไป ดังตัวอย่างเช่น เรื่องโลกกฤตุมารของออกญาวงศาสรรเพชญ (นง) กล่าวถึงบทคร่ำครวญของโลกกฤตุมารเมื่อทราบว่นางสุขุมาลันทาเทวีหนีกลับเมืองว่

ทรงพระกันแสง	พิลาปลุลาแลลง	โอพระป้อนสุรี
เมฆจกั๊กแปรปราศ	นิราศเจษฎี-	บงบาด่เทาที
	ทูลฐานมุลาดมุลตา ฯ	
โอป้อนบณญกุล	บณญาง่ครวยครวล	สา่งสวดทัยา
บงสุมานป้อนเพา	นางเนาคุรีหา	ชูลาบ่แรงจรรยา
	सानุตสุขเปตี ฯ	

ธูลาบ่แรงนิทรา	พุมแกลดฆลาตฆลา	ภูถ่มวยราตรี
ธูลาบ่เรียบอาหาร	ภัสตุการจันตี พิสาโอบง ฯ	ทิพวเทศพิลี
อิพวปอุณเพา	มาสเมฆลาตเทา	ที่ทूरกนูลง
ทุกแต่ท่รัง	บญจ่งหุมค่หุมง บงรีตสุรณาะ ฯ	ท่างบีโอบง
ริงคิตภูถ่สวงวน	พนลภขุถิมขลวน	สุรยุดพุดเพาะ
สุรเม็สุรไม	हतथियसुनयसेा อาลัยเพกพน่ ฯ	บงริงอาเพาะ
โอปอุณกฤษณ	จิตตบงคิตสุมาน	ถาปอุณสวงวนตน
นึ่งเนาแนบนิคย	เสนท์สนิทูธิตจอน ชีวิตผงคณา ฯ	ลูะอลสี่พขนม
มีนถิ่งซาปราส	พราต่พुरถิ่งมาส	สาจ่สงสารา
พุมบานแนบเนา	ทूरเทาฆลาตฆลา ปุริมชาติ ฯ ²⁴¹	สมบาปบูรณ

คำแปล

ทรงพระกันแสง	พิลาปถลาแถลง	ไอ้พระน้องศรี
ไฉนมาแปรปราศ	นิราศออกจาก- ทूरฐานคลาดคลา ฯ	พี่หายไปที่
ไอ้น้องเจ้าผู้	เขาร้วยคยาใจ	เลือดเนื้อทัยา
พี่คิตน้องเพา	นางเนาฤหา ศานต์สุขปีติ ฯ	เคยข้อมจรจา
เคยข้อมนิทรา	ไม่เคยคลาดคลา	ถึงหนึ่งราตรี
เคยจัดอาหาร	พัศตุการของหวาน โอชาให้พี่ ฯ	ทิพย์เทศพิสิฐ
บัดนี้้องเพา	มาศแม่คลาดเทา	ที่ทूरกันลอง
ไว้แต่ชำมรงค์	บรรจงหมคหมอง	ทั้งสามให้พี่

²⁴¹ มิ่ง หุกจี่, เรื่องโกกฤถุมาร, หน้า 66-67.

	ที่ทิวอารณ์ ฯ	
ยังคิดถึงสวงน	ขอครรักแก่นตน	สิ้นหวังเจ็บท้อง
กลับคล้ายคลับคลา	หฤทัยสูญสิ้น	ที่ยิ่งอารณ์
	อาลัยยิ่งนัก ฯ	
ไอ้น้องกัลยาณ	จิตที่คิดคาด	ว่าน้องสวงนตน
จะเนาแนบนิตย์	เสน่ห้สนิทบ่หน่าย	ลูสิ้นชีพชนม์
	ชีวิตผองกัน ฯ	
ไม่รู้ต้องปราศ	พลัดจอมขวัญมาศ	เนื้อสังสारा
บ่ได้แนบเนา	ทुरไปคลาดคลา	สมบาปบุราณ
	บุริมชาติ ฯ	

เนื้อความในบทร่ำครวญของ โลกกุลกุมาร ในเรื่องนี้สอดคล้องกับบทร่ำครวญของพากล
กุมารในพากลกุมารชาดก ที่มีคาถาภาษาบาลีก้าวถึงการร้องไห้คร่ำครวญของพากลกุมารหลังจาก
ทราบว่านางสุขุมมาอันชทาหายไปว่า

แต่นี้ไปใครเล่าจะเป็นที่พึ่งด้านทานเรา อนึ่งเล่า เราก็เป็นคนผู้เดียวเปล่า
เปลี่ยวอนาถาหาที่พึ่งมิได้ ทั้งสหายและญาติกามารคาบิดาก็มิได้มี เรานี้จะนั่งนอน
ปราศรัยกับใครเล่า ใครจะหาสารับกับข้าวให้เราบริโภคและเราจะบริโภค
โภชนาหารกับใคร²⁴²

จากข้อความที่ยกมาแสดงให้เห็นว่า บทร่ำครวญของเรื่องโลกกุลกุมารน่าจะได้รับอิทธิพล
มาจากบทร่ำครวญที่มีอยู่ในตัวบทชาดก แต่กวีผู้ประพันธ์ได้นำมาเพิ่มเติมเนื้อความให้บทร่ำ
ครวญในเรื่องโลกกุลกุมารมีรายละเอียดต่างๆ เพิ่มมากขึ้น

เรื่องกาก็ พระราชานิพนธ์สมเด็จพระศรีรักรัษยามาอิสราธิบดี (พระองค์ด้วง) มีบทร่ำครวญ
ของพระเจ้าพรหมทัตพรรณาสิ่งที่เคยทำมาร่วมกันในอดีตกับนางกาก็ เป็นการแสดงถึงความอาลัย
อารณ์ของพระเจ้าพรหมทัตที่มีต่อนางกาก็ ซึ่งสมเด็จพระศรีรักรัษยามาอิสราธิบดี (พระองค์ด้วง)
ได้พระราชานิพนธ์โดยทรงใช้กวีโวหารและการซ้ำคำมาใช้เพื่อทำให้บทร่ำครวญนี้มีความไพเราะ
ซาบซึ้ง ดังนี้

²⁴² กรมศิลปากร, ปัญญาสาชดก เล่ม 2, หน้า 85.

โอป้อนธูلاب่หุ่หุ่หิม	เทียบทนมุ่หิมเถื่อนเท
พุมแฉลพุมฉ่างพี	องคอบบงบ่าตเจณะฉา ๑
โอป้อนธูلاب่ค่งซิด	เนาเนาบนิคยนิ่งเรียมรา
กรสาลสุขทัยา	เมฉฉเพื่อปราสนนิราสเทา ๑
โออบงธูلاب่ล่กฤศร	ป้อนวรลัษณ์ค่งคาล่เหวา
บเรีสพวไถงเนา	อิพวบ่าตบ่งบงฉฉาย ๑
ป้อนธูلاب่สร่งค่งคา	นิ่งเรียมรากุสานตสบบาย
นิรทุกขสุขสกล่กาย	รวมภิมขรสท่างทวิ ๑
โอป้อนไถลกรกาล	กัฟงพาลเพฉพิสิ
พุมควรเพื่อป้อนสุรี	ปราสจากพีปรีเสีรสข ๑ ²⁴³

คำแปล

โอ้เคยบรทมเรียง	เทียบคู้เคียงเลอแทนที่
บ่เคยบ่จากพี	ลี้ลั๊บหายคังนี้เนา ๑
โอ้नोंเคยอยู่ซิด	เนาเนาบนิคยกับเรียมรา
เพลิดเพลินสุขทยา	โยเลยปราสนนิราสเทา ๑
โอ้พีเคยขลพักศร	วรลัษณ์เคยหมอบเฝ้า
บ่าเรอสรรพไถงเนา	บักนี้ลลั๊บไถลฉฉาย ๑
नोंเคยสรงค่งคา	กับพียากสานตส์บบาย
นิรทุกข์สกลกาย	ร่วมภิมขรสท่างทวิ ๑
โอ้नोंรักตระกาล	ก่าล้งพาลเพฉพิสิ
ม่ควรเลยยวดี	ปราสจากที่ประเสีรสข ๑

บทคร่ำครวญของพระเจ้าพรหมทัตในเรื่องกาถิเป็นสิ่งที่แต่งเพิ่มเติมขึ้นเนื่องจากในชาดกทั้งกาถิชาดกและสุตตันธิชาดกไม่กล่าวถึงบทคร่ำครวญของพระเจ้าพรหมทัต ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า บทคร่ำครวญเป็นกติกาวรรณกรรมสำคัญของศาสตราแลบงซึ่งกวีผู้ประพันธ์จะต้องแต่งเพิ่มเติมขึ้น แม้ในเรื่องเดิมที่นำมาเป็นโครงเรื่องจะไม่มีบทคร่ำครวญของตัวละครก็ตาม

²⁴³ พุทธศาสนบณฺฑิตฺย, เรื่องกาถิ, หน้า 29.

บทคร่ำครวญในศาสตราแลบงบางเรื่อง เป็นบทคร่ำครวญของตัวละครเอกฝ่ายชายที่คร่ำครวญด้วยความอาลัยอาวรณ์เพราะต้องตัดสินใจเดินทางจากตัวละครเอกฝ่ายหญิงไป แม้จะเป็นการพลัดพรากที่เกิดจากความจงใจของตัวละครเอกฝ่ายชาย แต่เหตุผลที่นำมาใช้อธิบายสาเหตุของการพลัดพรากยังคงตั้งอยู่บนพื้นฐานแนวคิดเรื่องกรรมเก่าว่าเป็นสาเหตุที่ทำให้พลัดพรากในปัจจุบันชาติ ดังตัวอย่างบทคร่ำครวญของพระพุทธิแสนเนื่องจากจะต้องเดินทางกลับเมืองอินทปัตถ์ว่า

โองกรีมาส	เมละแปรนึ่งปราศ	ที่ไทฆลาดฆลา
ฆลาดขลวนฆลาดจิตต	ฆลาดมิตตเสนาหา กฎกาลเนาะไน ฯ	ฆลาดฐานเนะปรา-
ธูลាប់สานตธูลាប់สุข	ธูลាប់แรงยลุ่มข	ธูลាប់มูลมาสมัย
ธูลាប់สานตสบบาย	รวสรายรล'ไถง พุม'แถลฆลาดฆลา ฯ	แนบนึ่งมาส'ไถล
โอมเปอุอนตน์	บงพุม'แถลอุอน'	นึ่งเมเพียณา
อิพุม'แถลจปราศ	นिरาสเสาะสา พีเพรงเอ็งเอง ฯ	สมบาปบุราณ'
โอยอญพราต'ปราศ	โอยอญนिरาส	ที่ไทจ'แบง
พินางปอุนพา	ฆลาดเทาอิดแเกรง โอยมาสจายบง ฯ ²⁴⁴	มาสเอียบาปเอง

คำแปล

โองกรีมาส	จะนี้จะแปรปราศ	อื่นไปคลาดคลา
คลาดตัวคลาดจิต	คลาดมิตรเสนาหา กฎกาลนั้นไน ฯ	คลาดฐานนี้ปรา-
เคยसानต'เคยสุข	เคยย่อมยลุ่มข	เคยร่วมมาสมัย
เคยसानต'สบบาย	พุดจาทุกวัน มิเคยคลาดคลา ฯ	แนบกับบมาสค่า
โอ้แม่น้องตน	ที่ไมเคยหน่าย	กับบแม่เลยหนา
บัดนี้โยปราศ	นिरาสเสาะสา	สมบาปบุราณ'

²⁴⁴ พุทธิแสนนางกรี่, หน้า 104.

จากเพลงเราเอง ฯ

	ให้อัญพลัดพราก	ให้อัญนิราศ	อื่นไปฟุ้งซ่าน
จากนางน้องเพา	คลาดไปไม่เกรง		มาศเอยบาปเอง
	ให้มาศไกลพิ่ ฯ		

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า บทคร่ำครวญของตัวละครเอกฝ่ายชายในสาสตราแลบงเป็นสิ่งที่กวีผู้ประพันธ์ได้แต่งขึ้น โดยมีทั้งที่ประพันธ์ขึ้น โดยเพิ่มรายละเอียดเข้าไปในบทคร่ำครวญของตัวละครในเรื่องที่มีบทคร่ำครวญอยู่แล้ว เช่น เรื่องโศกกุฎกุมาร หรือเป็นสิ่งที่กวีได้ประพันธ์ขึ้นใหม่ทั้งหมดเนื่องจากในตัวละครเดิมที่นำมาใช้เป็นโครงเรื่อง ไม่มีบทคร่ำครวญ ดังนั้น ไม่ว่าที่มาของเรื่องที่นำมาประพันธ์นั้นจะมีบทคร่ำครวญของตัวละครเอกฝ่ายชายหรือไม่ แต่เมื่อนำมาประพันธ์เป็นสาสตราแลบงแล้วต้องมีการเพิ่มบทคร่ำครวญของตัวละครเอกฝ่ายชายในสาสตราแลบงที่แต่งขึ้นด้วย

4.7.2.2 บทคร่ำครวญของตัวละครเอกฝ่ายหญิง

บทคร่ำครวญของตัวละครฝ่ายหญิง เป็นกติกาวรรณกรรมที่สำคัญของสาสตราแลบงอีกประการหนึ่ง พบได้ในสาสตราแลบงเมื่อกล่าวถึงเหตุการณ์ที่ตัวละครเอกฝ่ายหญิงพลัดพรากจากตัวละครเอกฝ่ายชาย ลักษณะของบทคร่ำครวญของตัวละครเอกฝ่ายหญิงแตกต่างจากบทคร่ำครวญของตัวละครเอกฝ่ายชาย เนื่องจากบทคร่ำครวญของตัวละครเอกฝ่ายหญิงมีลักษณะน่าเสียดของการตัดพ้อรำพันตัวละครเอกฝ่ายชายที่ตัวละครเอกฝ่ายชายทอดทิ้งนางไป และพรรณนาถึงความกลัวอันตรายรอบตัวที่ต้องเผชิญเมื่อต้องเดินทางลำพัง และมีการรำพันถึงความรักความอาลัยต่อตัวละครเอกฝ่ายชาย

การอธิบายสาเหตุของการพลัดพรากของตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่ปรากฏในบทคร่ำครวญยังคงตั้งอยู่ในกรอบแนวคิดสำคัญเรื่องกรรมตามหลักพระพุทธศาสนาที่เชื่อว่า สาเหตุของการพลัดพรากที่เกิดขึ้นในปัจจุบันชาติเป็นเพราะบาปกรรมเก่าตามมาทัน ทำให้ต้องพลัดพรากจากสามีหรือคนรัก โดยเฉพาะเรื่องกาทิ พระราชนิพนธ์สมเด็จพระศรีรัศมิ์รามาศรีราชินี (พระองค์ด้วง) มีบทคร่ำครวญของนางกาทิเมื่อถูกกลอยแพซึ่งคร่ำครวญรำพันถึงการพลัดพรากจากพระเจ้าพรหมทัตแล้วอ้างถึงเวรกรรมต่างๆ ที่นางประสบว่าเป็นสาเหตุของการพลัดพรากและกล่าวว่ากรรมเป็นสิ่งที่จะติดตามตนไปตลอดทุกรูปทุกนามไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงกรรมที่ทำได้ ดังนี้

โอปอุณฐลาบ์แรงเนา	นึ่งพระเจ้าชามเหสี
คือกมมกายปอุณสุรี	นานาเนบนิ่งกรุฑา ฯ

กมมเมฏจนำปฺรศพว
 ท่างเนะเหตุเวรา
 ฏฺจเนะเตี้นิงถา
 ก็กมมกายนินฺคฺยเนา
 คุรบํรูปคุรบํนามา
 พุมฺฏฺลจฺรเจียสบาน
 ขุลวนขุสฏาเนิงขํ
 ตามแต่เทพท่างพาย
 พุมฺฎฺยิงขุลวนมานกมม
 กมมกุราสํไกรกนฺลจ
 โอกมมเนะกมมเพียร
 กมมกุราสํอุวิมาลฺบาย
 เมาะฎากมมพิเพฺรง
 พุมฺ โอบองคฺคองคฺง

นิงคนฺธพวเทียบตพิรฺคุรา
 นิงนिरาสเรียบเทียบตเทา ๑
 อุณกเอณาเอง โอบยเกฎา
 แต่งอนุโทลตาม โฎยฎาน ๑
 ฎฺจฉายาแต่งตามปฺราณ
 นิงเวราเพียรกมมกาย ๑
 กิตแฆสสุสํโอบยสนฺบาย
 ชวยจมฺรุงจมฺเรินผง ๑
 นิงนํนำคุรานะมฺฎง
 เลิสแลงกมมเคท่างพาย ๑
 ชาพิเนียรเกรฺตํกมมกาย
 ควรนิงณายนิงนีกบง ๑
 โอบยวงเวงจิตฺตภิกสวาง
 นิงพฺุระเรียบพฺุระราชา ๑²⁴⁵

คำแปล

ใ้มน้องเคยอยู่เนา
 คือกรรมกายน้องสตรี
 กรรมไรนำไปพบ
 ทั้งนี้เหตุเวรา
 คุณนี้แล้วจะว่า
 คือกรรมกายนินคฺยเนา
 ทุกรูปทุกนามา
 ไม่เคยจรเลียงได้
 ตนผิดหรือจะข่ม
 ตามแต่เทพทั้งหลาย
 ไม่รู้ตนมีกรรม
 กรรมหนักไกรมากลัน

กับพระเจ้าเป็นมเหสี
 นานาแนบกับครุฑา ๑
 กับคนธรรพอีกสองครา
 จึงนिरาเรียบอีกไกล ๑
 คนผู้ใดให้ร้อนเร่า
 แต่ตามคนตามโดยด้าน ๑
 คุจฉายาแต่งตามปฺราณ
 กับเวราเพียรกรรมกาย ๑
 กิตผสมให้สบาย
 ช่วยบำรุงจำเริญด้วย ๑
 จะนํนำครานี้เดียว
 ยิ่งกว่ากรรมเขาทั้งหลาย ๑

²⁴⁵ พุทธศาสนบณฺฑิตฺย, เรื่องกาถิ, หน้า 80.

ไอ้กรรมนี้กรรมเพียร	เป็นกรรมมรดกกรรมกาย
กรรมหนักโรมาระบาย	ควรจะหน่ายจะนึกถึง ๆ
หรือว่ากรรมจากเพรง	ให้จิตใจหลงไหลไป
ไม่ให้ตัวเราคง	กับพระเรียมพระราชา ๆ

บทคร่ำครวญของนางกาก็ในตอนนี้นางกาก็ถูกลอยแพ ไม่ปรากฏในนิบาตชาดกหรือใน กาคีคำกลอนซึ่งเป็นที่มาของเรื่องกาก็ ดังนั้นบทคร่ำครวญของนางกาก็ในตอนนี่จึงเป็นบทคร่ำ ครวญที่กวีได้ประพันธ์ขึ้นใหม่ตามกติกาวรรณกรรมของศาสตราแลบง

เรื่องพุทธิแสน ปรากฏบทคร่ำครวญของนางกักรี้ เมื่อพระพุทธิแสนได้ทิ้งนางกักรี้กลับเมือง เป็นการคร่ำครวญว่า พระพุทธิแสนทิ้งนางไปให้อยู่เพียงกำพริ้า นางไม่เคยคิดเลยว่ที่ทิ้งไป และ ไม่สงสารลูก ดังนี้

ธาโอะโอพระบงเทา	โกลปอุณ โอยเนา	กำพริ้ากำพริ้าค่มนาก่เอง ๆ
โอพระปอุณพุมคิดเกรง	ปอุณพุมคิดเฉวง	ธาพระนึ่งละบงปอุณ ๆ
โอพระพุมอาสุรอุณ	จากโกลเสาะสุณย	ที่ไทๆ ฐานนงาย ๆ ²⁴⁶

คำแปล

ว่าไอ้ไอ้พระพี่ไป	ทิ้งน้องให้เนา	กำพริ้ากำพริ้าค่มนาก่เอง ๆ
ไอ้พระน้องไม่คิดเกรง	น้องไม่คิดเลย	ว่าพระจะละทิ้งน้อง ๆ
ไอ้พระไม่สงสารลูก	จากทิ้งเสาะสุณย	ที่อื่นอื่นฐานนงาย ๆ

เมื่อนางกักรี้ออกเดินทางติดตามพระพุทธิแสน นางกักรี้ได้คร่ำครวญกับพระพุทธิแสน โดย กล่าวอ้างถึงบาปกรรมว่า พระพุทธิแสนทำบาปกรรมให้ตัวนางต้องรองรับความทุกข์เวทนา ดังนี้

นารีพิลาบ	โอพระเรวีบาป	โอยขุณุมแดงรอง
ทุกข์โทมนสุสา	โสกากนุลง	ตามพระบาทบง
	พระมินปฺรณี ๆ	
คนคิดควรขุมาส์	โอยอาสุวภาส	ณขุสวณชาสุรี

²⁴⁶ พุทธิแสนนางกักรี้, หน้า 109.

ตามพระมกเมละ	แชรกแชระธรณี	รุกรานคิริ
	ข้สวะปุนมาน ๑	
พระพุมกรุณา	โอพระราชา	โทสาขุณุมมาน
รีโทสณคัจฉก	มานหุมงเนาปฺราณ	ก็พระทฺรงฺญาณ
	รตฺโจลขุณุมบง ๑ ²⁴⁷	

คำแปล

นารีพิลาป	โอ้พระทำบาป	ให้ข้ายอมรอง
ทุกข์โทมนัสสา	โสกากันลง	ตามพระเจ้าพี่
	พระไม่ปราณี ๑	
ครุ่นคิดควรอาย	ให้เล่าลือเสีย	หนาตัวเป็นสตรี
ตามพระมาจะนี้	แทรกแชะธรณี	รุกรานคิริ
	พยายามเสาะหาเท่าไร ๑	
พระไม่กรุณา	โอ้พระราชา	โทษาข้ามี
อันโทษพลั้งพลาด	มีหมองเนาปฺราณ	ก็พระทฺรงฺญาณ
	หนีละข้าทิ้ง ๑	

บทคร่ำครวญของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตร์าแลบงบางเรื่อง กวีได้นำฉากและสิ่งที่ตัวละครเอกฝ่ายหญิงพบเห็นมาเปรียบเทียบในการพรรณนาคร่ำครวญได้อย่างไพเราะ ดังตัวอย่างจากเรื่องหงส์ยนต์ ซึ่งกวีได้ประพันธ์บทคร่ำครวญพรรณนาถึงความอาลัยอาวรณ์ของนางปทุมเกสรที่มีต่อพระสุวรรณกุมาร โดยเปรียบเทียบกับสิ่งที่นางพบเห็นระหว่างเดินทางในป่า เช่น ท้องฟ้า เมฆ และหงส์ โดยคิดว่าเป็นหงส์ยนต์ของพระสุวรรณกุมาร ดังนี้

ปอุณเมิลอากาศ	พพกณฺเฐรฺกฺกาส	สาตฺเตาเจรินไกร
โอพระปฺรเสีร	ปอุณเมิลสุรไม	หาก่กฺกุกฺกสฺตรไถล
	เสฎฺฐจเหียวหะหะมุสง ๑	
โอปอุณสุรไม	พพกณะโน	สุมานชาพระบง
เอพระบพิตร	บาดมฺินเทโง	อนกเอียปอุณรง

²⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 110-111.

	ทุกขโทมนัสสา ฯ	
โอปอุณชลหังส	หิจเหิรวิลวง	ตามโณยเวหาส
ปอุณสุมานพระบง	เหาะผุสงมกณา	มินฎึงปุกสา
	หังสเหิรหวสเทา ฯ	
ปอุณแรงสุรณะะ	ชลปุกสานะ	คิตชาพระเจา
พระองงฐลาบ่คง	ยนุดหังสณอินเฉอา	รสมีสนุธา
	สนุ โธ โพรงพรายฯ ²⁴⁸	

คำแปล

น้องเมิลอากาศ	เมฆเคียรคาย	พัดไปมากไกร
โอ้พระประเสริฐ	น้องคูกลับคล้าย	คูจกษัตริย์ไกร
	เสด็จเหาะเหินเสียง ฯ	
โอ้น้องกลับคล้าย	เมฆนี้ใน	เดาเป็นพระพี่
โอ้พระบพิตร	ไม่หายหрокแล	ท่านเอยน้องรอง
	ทุกขโทมนัสสา ฯ	
โอ้น้องชลหังส	เห็จเหินหมุนวง	ตาม โดยเวหาส
น้องคิตพระพี่	เหาะเสียงมาหนา	ไม่รู้ปึกษา
	หังสเหินเลยไป ฯ	
น้องข้อมสรณะะ	ชลปิกษานั้น	คิตเป็นพระเจ้า
พระองค์เคยคง	ยนุดหังสเปล่งปลั่ง	รัสมีสว่างจ้า
	แจ่มเจิดพร่างพรายฯ	

นอกจากนี้บทรำครวญของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราแลบง ยังมีบทรำครวญที่กล่าวถึงสาเหตุของการปลัดพรากและกล่าวว่าเป็นความทุกข์อย่างยิ่ง ดังตัวอย่างในบทรำครวญของนางปทุมเกสรในเรื่องหงส์ยนต์ได้กล่าวถึงสาเหตุที่ปลัดพรากกันว่า พระองค์พาน้องมาปองจะไปกรุงเทพบุรีไหนเลยจึงมามีความทุกข์เพราะปลัดพรากจากกัน ดังนี้

²⁴⁸ พุทธศาสนบณชิตย, เรื่องหงส์ยนต์, หน้า 144 - 145.

โอพระพนลก กรุงเทพบุรี	เสถื่อนำป้อนมก ธานีราชฐาน ทฤษพรตปราศคณา ฯ	ปงนึ่งเทาทูกาน เมฏจเพียมกมาน
โออมจาส'ไถล ตรโมจพรตปราศ	ป้อนชาทฤษไกร พระมาสเสนหา ทฐที่ฐานสงต' ฯ ²⁴⁹	เอกองคองนิจจา กนุงไพพรพริคสา

คำแปล

โอพระยอดรัก กรุงเทพบุรี	เสด็จนำน้องมา ธานีราชฐาน ทฤษพลัดปราศกัน ฯ	ปองจะไปถูกาน ไจนเลยมามี
โอเจ้าประเสริฐ ว่าแห่วพลัดปราศ	น้องเป็นทฤษไกร พระมาสเสนหา ทฐที่ฐานสงัด ฯ	เอกองคองนิจจา ในไพพรพฤษา

นอกจากศาสตราแลบงจะมีบทพรรณนาคร่ำครวญพรรณนาความทุกข์ของตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่พลัดพรากจากชายคนรักแล้ว ยังมีบทพรรณนาถึงความเสียดายที่ต้องพลัดพรากจากบ้านเมืองและความสุขที่ต้องสูญเสียไป ดังปรากฏในเรื่องกาลีมีบทพรรณนาคร่ำครวญของนางกาลีที่คร่ำครวญด้วยความเสียดายเมืองและความสุขต่างๆ ที่เคยได้รับ และกล่าวถึงสาเหตุที่ต้องพลัดพรากจากเมืองมาด้วยความเสียดายเป็นเพราะกรรมอันใดที่เคยทำไว้

บทคร่ำครวญของนางกาลีในเรื่องกาลี เป็นบทคร่ำครวญที่สมเด็จพระศรีอริยบรมราชินี (พระองค์ด้วง) ได้พระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่เนื่องจากบทคร่ำครวญนี้ไม่ปรากฏทั้งในชาดก และในกาลีคำกลอนของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ดังความที่ว่า

นิกสฎายสพวสรเสีร	ทวญบณฺเฐีรโฎยท่มุก
ถาโอธฎลาบ่นาสุรูก	โสยสมบตติสมบรูณบณฺเฎย ฯ
ชาธเลิสแลงสุรี	สุนนารีอิตเอปน
เถกิงเกรตฺเถกิงยสลน	ภานุจรขุบายสพวทิสทึ ฯ

²⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 147.

องคฺญองชฌก	อภิสกชฌมเหสี
ร่วมร้กพระเวณี	ชฌติชฌงมสน้ทงพฌย ๑
โอสถุฌยตฺรยตฺนตฺรี	เกดงมโหรีจมเรียงรฌย
เรร้ก้สฌนตกฌย	อิตทกขทโทยเบียดบฌน ๑
โอสถุฌยเทนเสยชฌยฌสน้	ลอโอสถุฌยสขสมรฌนต
สถุฌยสฺระสร้งอุทยฌน	แตงกรสฌลอิตเอมฌลต ๑
สถุฌยบญชบฌนเนนฌปรฌงคณ้	ปรฌสฌทสอฌงปรเสีรสอฌต
โอสถุฌยบญชบฌนเนนฌปรฌงคณ้	พรฌตปรฌสฌมกเนนโพงพฌย ๑ ²⁵⁰

ค้ฌแปล

น้กเสียคฌยสฺรพสฺรเรีรฌย	โศกเสร้ฌโดยท้ฌนุก
ว้ไอ้เคยชยู่เมือง	เสวสฌมบ้ติสฌมบรณ้ญญ ๑
เป็นโหฌญเหนีอสตรี	สนมฌนารีไม่มีเปรียบ
เกกขงเกยรตเกกขงคส้ฌน	ได้ย้ฌนขจรชฌยสฺรพทคท้ ๑
องค้เรอเองเป็นเอก	อภิชกเป็นมเหสี
ร่วมร้ก้พระเวณี	ชฌติเป็นจอมสนมท้งทลฌย ๑
ไอ้เสียคฌยคฺรยคตฺนตฺรี	เพลงมโหรีจ้ฌเรียงรฌย
ร้ฌยร้ฌค้ฌนท้กกฌย	ไม่มีทกข้ทโทยเบียดได้ ๑
ไอ้เสียคฌยเทน้สยชฌยฌสน้	ลออโอสถุฌยสขส้ฌรฌน
เสียคฌยสฺระสร้งอุทยฌน	เคยเทีชยวอยู่ไม่เคยคลต ๑
เสียคฌยบญชบฌนได้ยู่ปรฌงค้	ปรฌสฌทสอฌงค้ประเสีรชุสอฌต
ไอ้กรรฌมอระไรให้คลต	พล้คพรฌกปรฌสฌมฌเนนแพ ๑

จกท้กถ้ฌวฌมฌแสดงให้เห็นว้ บทค้ร้ฌครวญชยงค้ฌวคคเรกฝ้ฌยหฌงในสฌสตรฌแลบงเป็นล้งท้ก้ฌว้ประพน้ช้ได้แตง้ฌนโดยมีท้งท้ประพน้ช้ฌนโดยเพิ่มรฌยลเคยชยู่ไปนบทค้ร้ฌครวญชยงค้ฌวคคเรกนเรืองท้มีบทค้ร้ฌครวญชยู่แล้วและเป็นบทค้ร้ฌครวญชยงค้ฌวคคเรกท้ก้ฌว้ประพน้ช้ฌนใหม่ท้งท้มคคเนื่องจกนค้วเรืองคคคค้ฌนฌนมาแตงไม่มีบทค้ร้ฌครวญชยงค้ฌวคคเรกค้ฌนจ้งแสดงให้เห็นกรบวฌนการนการประพน้ช้สฌสตรฌแลบงว้ ไม่ว้ฌที่มฌขงเรืองท้ฌนมาประพน้ช้ฌนจ้ฌนจะมีบทค้ร้ฌครวญชยงค้ฌวคคเรกค้ฌวคคเรก

²⁵⁰ พุทฺธสฌสฌนบญชคคคย, เรืองกคคค, หน้ฌ 76.

เอกฝ่ายชายหรือไม่แต่เมื่อนำมาประพันธ์เป็นศาสตราแลบงแล้วต้องมีการเพิ่มบทคร่ำครวญของตัวละครในเรื่องที่แต่งขึ้นใหม่ด้วย

บทคร่ำครวญเหล่านี้ เป็นเนื้อหาส่วนหนึ่งของศาสตราแลบงที่กวีผู้ประพันธ์ศาสตราแลบงได้แต่งขึ้นเพิ่มเติมจากเนื้อหาเดิมของเรื่อง และปรากฏบทคร่ำครวญเช่นนี้ในศาสตราแลบงได้นำมาใช้ในการศึกษาทุกเรื่องที่สำคัญ การประพันธ์บทคร่ำครวญเหล่านี้ปรากฏกล่าวแทรกอยู่ในตัวบทเมื่อมีเหตุการณ์การพลัดพรากจากคนรัก ไม่ว่าในกรณีของบิดามารดากับบุตรหรือของสามีภรรยา ดังนั้นจึงถือได้ว่า บทคร่ำครวญเป็นกติกาวรรณกรรมของศาสตราแลบง

สรุป

จากที่กล่าวมาทั้งหมดในบทนี้สามารถสรุปได้ว่า ศาสตราแลบงจัดแบ่งประเภทตามที่มาของเรื่องได้ 2 ประเภท คือ ศาสตราแลบงประเภทที่มีที่มาจากวรรณกรรมชาดก ซึ่งมีทั้งที่เป็นนิบาตชาดก (อรรถกถาชาดก) และพาหิรนิบาตชาดก ได้แก่ ปัญญาสชาดกและชาดกนอกนิบาตเรื่องอื่นๆ และศาสตราแลบงประเภทที่มีที่มาจากนิทานพื้นบ้านและที่มาจากอื่น ซึ่งประกอบด้วยศาสตราแลบงที่มีที่มาจากทานพื้นบ้าน ที่มีที่มาจากวรรณกรรมไทย และมีที่มาจากวรรณกรรมจีน

การศึกษาคติการวรรณกรรม (Genre) ของศาสตราแลบงพบว่า ศาสตราแลบงมีกติกาวรรณกรรมดังนี้ ศาสตราแลบงเป็นวรรณกรรมที่ถูกทำให้มีฐานะเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนา มีการนำเสนอเพื่อสร้างความสมจริงให้กับผู้ฟัง โดยอาศัยขนบหรือองค์ประกอบของวรรณกรรมชาดกรวมทั้งแทรกภาษาบาลี และการอ้างถึงพระบาลีหรือพระไตรปิฎก มีการสร้างตัวละครเอกให้เป็นพระโพธิสัตว์ และการสร้างเวลาและสถานที่ให้เกี่ยวข้องกับในสมัยพุทธกาลเพื่อเชื่อมโยงศาสตราแลบงให้กลายเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนา โดยอาศัยองค์ประกอบของชาดกซึ่งสามารถจำแนกได้เป็น 3 ส่วนคือ อารัมภกถาหรือบทนำของศาสตราแลบง ได้แก่ บทนมัสการหรือประณามพจน์ วันเวลาที่แต่ง กวีและอัตวิพากษ์ของกวี จุดมุ่งหมายในการแต่ง ที่มาของเรื่อง องค์ประกอบส่วนที่สองคือปัจจุบันวัตถุและอดีตวัตถุ จากนั้นจึงเป็นเนื้อเรื่องหรืออดีตวัตถุ องค์ประกอบส่วนที่สามคือ ประชุมชาดกหรือสโมธานและหมายเหตุท้ายเรื่องซึ่งในศาสตราแลบงเรื่องกวีจะได้กล่าวถึงที่มาของศาสตราแลบงหรือมีลักษณะเป็นอัตวิพากษ์ของกวี

องค์ประกอบของศาสตราแลบงซึ่งเป็นกติกาวรรณกรรมของศาสตราแลบงนี้ได้สูญหายไปในการประพันธ์ศาสตราแลบงยุคหลัง เมื่อมีการนำเรื่องจากวรรณกรรมแหล่งอื่นมาใช้ในการประพันธ์ศาสตราแลบง เช่น ศาสตราแลบงที่มีที่มาจากวรรณกรรมจีน เป็นต้น

อย่างไรก็ตามแม้ศาสตราแลบงที่ประพันธ์ขึ้นในยุคหลังนี้จะไม่มียุคประกอบของศาสตราแลบงครบถ้วนเหมือนกับศาสตราแลบงที่ประพันธ์ขึ้นในยุคแรก แต่ศาสตราแลบงเหล่านี้ยังคง

รักษากติการวรรณกรรมของศาสตราแลงงข้ออื่น คือ ยังคงรักษาแนวคิดสำคัญ ของเรื่อง โครงเรื่อง และกติกการวรรณกรรมของศาสตราแลงงข้ออื่นๆ ไว้ได้ ดังนั้นวรรณกรรมเหล่านี้จึงยังคงจัดว่าเป็น วรรณกรรมประเภทศาสตราแลงง

ศาสตราแลงงนำเสนอแนวคิดสำคัญเรื่องกรรม ซึ่งเป็นหลักธรรมที่กวีผู้ประพันธ์ศาสตรา แลงงนำมาใช้เป็นแนวคิดสำคัญของศาสตราแลงงทุกเรื่อง หลักธรรมเรื่องกฎไตรลักษณ์ และ หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอื่นๆ คือ คำสอนเรื่องการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์ คำสอนเรื่อง บุญ – กรรม คำสอนเรื่องการบวชและอานิสงส์ของการบวช คำสอนสำหรับกษัตริย์ และคำสอน เกี่ยวกับแบบฉบับของสตรี

โครงเรื่องของศาสตราแลงงกำหนดอยู่ในกรอบแนวคิดสำคัญเรื่องกรรม ดังนั้นโครงเรื่อง ของศาสตราแลงงจึงแสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตของตัวละครภายใต้กฎแห่งกรรมที่นำเสนอในลักษณะ ของอุปสรรคและความขัดแย้งต่างๆ อุปสรรคในชีวิตของตัวละครในศาสตราแลงงที่อธิบายว่าเกิด จากผลของกรรม ได้แก่ การที่ตัวละครต้องพลัดจากบ้านเมือง การพลัดพรากจากคนรัก ไม่ว่าจะเป็น บิดามารดากับบุตรหรือสามีภรรยา ซึ่งเกิดจากอำนาจของกรรมเก่า แต่ในท้ายที่สุดด้วยผลบุญที่ได้ ทำมาก็จะช่วยให้ตัวละครที่พลัดพรากกันนั้น ได้กลับมาอยู่ร่วมกัน

ความขัดแย้งในศาสตราแลงงสามารถจัดแบ่งออกได้เป็นสามระดับ คือความขัดแย้งใน ระดับครอบครัว เช่น ความขัดแย้งระหว่างภรรยาหลวงภรณาน้อย ความขัดแย้งระดับสังคม เช่น ความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับขุนนาง และความขัดแย้งระดับศีลธรรมซึ่งเป็นความขัดแย้งระหว่าง ธรรมะกับอธรรมซึ่งสามารถพบได้ในศาสตราแลงงทุกเรื่อง

สุบิน – นิमितหรือวิถีชีวิตที่ได้กำหนดล่วงหน้าซึ่งกวีมักใช้ความฝันและนิมิตมาบอกให้กับ ผู้อ่านหรือฟังศาสตราแลงงสามารถทราบได้ว่าเรื่องราวจะดำเนินไปในทิศทางใด และแทรกบท สนทนาของผู้เขียนมายังผู้อ่านเพื่อเป็นกลวิธีที่จะช่วยอธิบายเรื่องราวให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ตัวละครในศาสตราแลงงสามารถจำแนกออกได้เป็น ตัวละครที่เป็นมนุษย์ อมนุษย์ และ สัตว์ ตัวละครเหล่านี้สามารถจำแนกออกตามลักษณะได้เป็น ตัวละครเอก กับตัวละครฝ่ายปรปักษ์ ตัวละครเอกฝ่ายชายมักเป็นตัวละครที่กำหนดให้เป็นพระโพธิสัตว์ ผู้มีบุญญาธิการ เป็นผู้ ที่ประกอบด้วยรูปสมบัติและมีความสามารถ มีฤทธิ์ หรือมีอาวุธวิเศษที่เกิดจากบุญบารมี และมักเป็น ตัวละครที่แสดงบทบาทฝ่ายกระทำ (Active) ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในศาสตราแลงงมักเป็นหญิงงาม ศาสตราแลงงบางเรื่องให้ความสำคัญกับความมีปัญญาของตัวละครเอกฝ่ายหญิงในการแก้ไข ปัญหาต่างๆ ได้ แต่โดยภาพรวมส่วนใหญ่จะเน้นคุณลักษณะในความเป็นผู้มีความคิด เป็นผู้ จงรักภักดีต่อสามีของตน ศาสตราแลงงบางเรื่องตัวละครเอกฝ่ายหญิงเป็นตัวละครที่แสดงบทบาท ฝ่ายกระทำ (Active) เช่น เรื่องสรอ โตบเจก ซึ่งบทบาทเด่นจะอยู่ที่นางเกสรมาลา เป็นต้น

นอกจากนี้ศาสตร์าแลงต้องมืบทครำครวญที่เกิดจากการปลัดพรากของตัวละคร ซึ่งมีทั้ง บทครำครวญจากการปลัดพรากของบิคารมารดาแก่นุตร บทครำครวญจากการปลัดพรากของสามี ภรรยา บทครำครวญเหล่านี้สอดคล้องกับสภาพสังคมกัมพูชาในช่วงเวลาที่มีการประพันธ์ศาสตร์าแลง เนื่องจากเป็นช่วงที่กัมพูชามีสงครามทั้งภายนอกและภายในทำให้เกิดภาวะบ้านแตกสาแหรกขาดญาติพี่น้องบุตรภรรยาต้องปลัดพราก บทครำครวญในศาสตร์าแลงจึงทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกร่วมกับตัวละครได้ดีและแทรกธรรมะเรื่องกรรมไว้ในบทครำครวญอีกด้วย

ด้วยเหตุนี้ กติกาวรรณกรรมของศาสตร์าแลงที่ได้กล่าวมาข้างต้นจึงเป็นกติกาวรรณกรรมที่กวีผู้ประพันธ์รวมทั้งผู้อ่านและผู้ฟังศาสตร์าแลงรับรู้รับทราบร่วมกัน ภายใต้กระบวนการถ่ายทอดและในการประพันธ์ การอ่านหรือสวด กติกาวรรณกรรมดังกล่าวทำให้ศาสตร์าแลงเป็นประเภทวรรณกรรมประเภทหนึ่งของเขมร เนื่องจากมีเอกลักษณ์เฉพาะแตกต่างไปจากวรรณกรรมเขมรประเภทอื่นๆ เช่น วรรณกรรมประเภทเลบิก วรรณกรรมประเภทฉบับ (สุภายิต) เป็นต้น